

**Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής ανθρωπολογίας**

**Πτυχές του μετά-σοσιαλιστικού λόγου των πολιτικών προσφύγων από την
Ελλάδα στη Βουλγαρία**

**Πτυχιακή εργασία
Κόφτη Δήμητρα**

Επόπτρια καθηγήτρια, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν

Επιβλέπουσα καθηγήτρια, Ιωάννα Λαλιώτου

Βόλος 2004

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 3908/1
Ημερ. Εισ.: 14-09-2004
Δωρεά: Συγγραφέας
Ταξιδετικός Κωδικός: ΠΤ - ΙΑΚΑ
2004
ΚΟΦ

Ο Γε. Κελεσιέρης με παλαιά του αρχικά λήματα ονομα. πύσσιν, 16 σελ. 1947.
" Έγώ δεν έχω τον θάνατο, τον θάνατο τον έχω ο άλλος. Άλλα τα άλλα, και συμπληρώνεται με άλλα πράγματα, και καταλαβαίνει με μυστικούς κωδικούς. "

Γε. Κελεσιέρης

Η φωτογραφία στο εξώφυλλο, την οποία συνοδεύει η παραπάνω λεζάντα, ανήκει στο φωτογραφικό αρχείο της Δημοκρατικής Οργάνωσης Μόρφωσης και Εκπολιτισμού (ΔΟΜΕ) των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία.

Η παρούσα εργασία επιδιώκει να διατηρήσει πολυφωνικό χαρακτήρα, αναδεικνύοντας τη φωνή των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία που μοιράστηκαν τις σκέψεις, τους προβληματισμούς και τις αναμνήσεις τους μαζί μου. Προσπάθησα να μεταφέρω το λόγο τους αυτούσιο, κατά το δυνατόν. Η ερμηνεία αυτών των λόγων αποτελεί προϊόν δικών μου σκέψεων, το οποίο προέκυψε από την προσπάθεια κατανόησης των αφηγήσεων.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα όλες και όλους όσους με φιλοξένησαν στη Ντρούσπα και με «υιοθέτησαν» για το χρονικό διάστημα που περάσαμε μαζί στη γειτονιά τους. Ο ρόλος της Κατερίνας Ντέλεβα ήταν καταλυτικός κατά τις πρώτες ημέρες της παραμονής μου στη Σόφια. Επίσης, ευχαριστώ την Ίσκρα Μπάεβα για το διαρκές ενδιαφέρον της. Ευχαριστώ πολύ τον Βαρμπάν Τοντόροβ που συμπαραστάθηκε σε πολλές στιγμές δυσκολίας και μου εξασφάλισε πρόσβαση στα αρχεία του Σοσιαλιστικού Κόμματος Βουλγαρίας.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα τη Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν που με ώθησε στη διεξαγωγή αυτής της μικρής επιτόπιας έρευνας, για τη συνεχή βοήθειά της αλλά και για την αυστηρότητά της. Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Ιωάννα Λαλιώτου για τις σημαντικές υποδείξεις της. Επίσης, ευχαριστώ την Άννα Ματθαίου για την αρωγή της στη μελέτη του αρχειακού υλικού στα ΑΣΚΙ. Τέλος, ευχαριστώ τη Μαρία Σιγανού και τη Θάλεια Αντωνιάδη καθώς και τον Δημήτρη Χαριτάτο που στήριξε την ψηφιακή καταγραφή των αρχείων ήχου.

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή

- Περιγραφή των πηγών..... 9
- Η βιωμένη εμπειρία μέσα από την προφορική αφήγηση..... 11
- Αλληλοσυμπλήρωση του αρχειακού και προφορικού υλικού..... 14

2. Ιστορικό πλαίσιο

- Οι μετακινήσεις των παιδιών του ελληνικού εμφυλίου πολέμου..... 17
- Η κοινότητα των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία..... 22
- Τα πρώτα χρόνια του βουλγάρικου σοσιαλιστικού κράτους..... 26
- Οι σχέσεις της οργάνωσης ΔΟΜΕ με το βουλγάρικο κράτος..... 28

3. Επιτόπια έρευνα

- Ντρούσπα σημαίνει φιλία..... 31
- Όταν οι κοινόχρηστοι χώροι των μπλοκ γίνονται τόποι θερινής ξεκούρασης..... 39
- Ημερήσια εκδρομή..... 42
- Επιτόπια έρευνα στη Θεσσαλονίκη..... 43
- Βιογραφικά στοιχεία- το προφίλ των πληροφορητών..... 44

4. Η βιωμένη εμπειρία

- Σχέσεις με την οργάνωση..... 53
- «Πριν» και «μετά», «εδώ» και «εκεί»..... 67
- Σοσιαλιστική ανοικοδόμηση:
 - α. αναπαραστάσεις της παραγωγής στην εκπαίδευση..... 73
 - β. αναπαραστάσεις της παραγωγής στην οργάνωση ΔΟΜΕ..... 76
- Ο λόγος για την εργασία:
Επαγγελματικός προσανατολισμός και εύρεση εργασίας-ο ρόλος της οργάνωσης..... 78
- Η εμπειρία της εργασίας:
 - α. Ο ρόλος του κόμματος..... 82
 - β. Ο χώρος και ο χρόνος της εργασιακής δραστηριότητας 86
 - «Πριν» και «μετά»..... 92
- Πίνακες πληροφορητών..... 96**
- Πηγές-Βιβλιογραφία..... 98**

Εισαγωγή

Έχουν περάσει 15 χρόνια από την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης και από τη λήξη του ψυχρού πολέμου που χώριζε τον κόσμο στην «κομμουνιστική ανατολή» και την «καπιταλιστική δύση». Οι χώρες του «ανατολικού μπλοκ» έγιναν οι «χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ», ή «πρώην σοσιαλιστικές», και από την κομμουνιστική περίοδο πέρασαν στην μετά-κομμουνιστική τους περίοδο. Οι ορισμοί αυτοί, βασισμένοι στην ανάδειξη της κατάστασης στην οποία δεν βρίσκονται πλέον, τον σοσιαλισμό, και όχι στη σαφή διατύπωση μιας παρούσας κατάστασης, φανερώνουν αφενός το μεταβατικό στάδιο αυτών των κοινωνιών, αφετέρου την «αμηχανία» ή την αδυναμία να γίνουν αντιληπτές με διαφορετικό τρόπο.¹

Το κατασκεύασμα αυτό οφείλεται, ενδεχομένως, στην επιβίωση των κατηγοριοποιήσεων που γέννησε ο ψυχρός πόλεμος. Οι διαχωριστικές γραμμές δεν έσβησαν τα σημάδια τους με την αλλαγή του πολιτικού τοπίου αλλά εξακολούθησαν να διατηρούν νοερούς τοίχους ανάμεσα στους δύο κόσμους. Οι νέες τους ονομασίες βασίζονται στην ομοιότητα που υπάρχει ανάμεσά τους - μια κοινή ιστορία 50, περίπου, ετών με παρόμοια πολιτικά καθεστώτα και σχέσεις παραγωγής-διατηρώντας τον ενιαίο χαρακτήρα που αποδίδεται σε αυτές. Επιπλέον, η γενικευτική ονομασία τους μπορεί να αποδοθεί και στο γεγονός ότι η μετάβαση αυτών των κοινωνιών βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη². Οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί τους βασίζονται σε μία διαρκή επαναδιαπραγμάτευση των όρων ένταξης στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Οι γοργές αναδιατάξεις, που ακολούθησαν το 1989 και έπειτα, ενέταξαν τις πρώην σοσιαλιστικές κοινωνίες αφενός στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, αφετέρου στις εξελίξεις της παγκοσμιοποίησης.

Για να πραγματοποιηθεί η μετάβαση- από μία σχεδιασμένη οικονομία κεντρικού τύπου στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς- έπρεπε να καλυφθεί το «κενό» τόσων ετών «αποχής» αυτών των κοινωνιών από τις «εξελίξεις», σύμφωνα με τα προτάγματα του κυρίαρχου ιδεολογικού λόγου, τόσο προερχόμενου από τη δυτική

¹ Η αμηχανία αυτή διακατέχει και την παρούσα εργασία. Οι Λαϊκές Δημοκρατίες θεωρούσαν ότι βρισκόταν στο στάδιο του σοσιαλισμού και ότι θα ακολουθούσε το στάδιο του κομμουνισμού. Η αριστερή αντιπολίτευση στις λαϊκές δημοκρατίες αλλά και για μέρος της Αριστεράς της Δύσης θεωρούσαν ότι η κοινωνία δεν βρισκόταν στο στάδιο του σοσιαλισμού, με την έννοια που αυτός είχε προβλεφθεί θεωρητικά. Ο όρος «υπαρκτός σοσιαλισμός», ο οποίος ανήκει στον Rudolf Bahro, περιγράφει την πρακτική εφαρμογή του σοσιαλισμού των λαϊκών δημοκρατιών, η οποία δεν ταυτίζεται με την θεωρία του σοσιαλισμού. Στον κυρίαρχο λόγο της Δύσης, οι χώρες του (υπαρκτού) σοσιαλισμού αναφέρονται ως κομμουνιστικές χώρες. Ο όρος μετά-σοσιαλιστική κοινωνία υπαινίσσεται το στάδιο εκείνο στο οποίο θεωρήθηκε από τις κυβερνήσεις των λαϊκών δημοκρατιών ότι βρισκόταν στα πλαίσια του υπαρκτού σοσιαλισμού. Ευρέως διαδεδομένος είναι ο όρος μετά-κομμουνιστική κοινωνία, ο οποίος είναι προϊόν ετεροπροσδιορισμού, εφόσον οι λαϊκές δημοκρατίες δεν διατεινόταν ότι έφτασαν σε αυτό το επιθυμητό, για αυτές, στάδιο. Ενδεχομένως η χρήση του όρου «(πρώην) λαϊκή δημοκρατία» μας απαλλάσσει από αυτόν τον προβληματισμό, εφόσον πρόκειται για την (πρώην) επίσημη ονομασία και είναι προϊόν θεσμικού αυτοπροσδιορισμού των κρατών αυτών. Στο κείμενο γίνεται η χρήση και των τεσσάρων παραπάνω όρων (μετά-σοσιαλιστικός, πρώην λαϊκή δημοκρατία, μετά-κομμουνιστικός, υπαρκτός σοσιαλισμός).

² Με τον όρο «μετάβαση» περιγράφεται η μετάβαση από μία οικονομία/κοινωνία κεντρικού τύπου, με κρατικές επιχειρήσεις στον βιομηχανικό και τον αγροτικό τομέα, σε μία οικονομία/κοινωνία της αγοράς, μέσω της ιδιωτικοποίησης των επιχειρήσεων. Η χρήση του όρου έχει αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού από ανθρωπολόγους που ερευνούν ζητήματα των μετά-σοσιαλιστικών κοινωνιών, καθώς είναι δύσκολο να οριοθετηθεί η αρχή και η λήξη μιας μεταβατικής περιόδου. Βλ. Chris Hann, Caroline Humpey, Katherine Verdery, Post-socialism as a topic of anthropological investigation, στο Chris Hann (editor) Post-socialism, Ideals, ideologies and practices in Eurasia Routledge, London, 2002. σελ

Ευρώπη όσο και από τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Το χρονικό διάστημα του σοσιαλισμού αντιμετωπίζεται ως στατικό, εφόσον οι κοινωνίες αυτές δεν «εξελίχθηκαν» παράλληλα με τις κοινωνίες της Δύσης. Η στάση αυτή εμφανίζει επιβιώματα του εξελικτισμού. Το πρότυπο της Δύσης παρουσιάζεται ως εξέλιξη, στην οποία δεν συμβάδισαν οι κοινωνίες των λαϊκών δημοκρατιών. Αν και ο σύγχρονος όρος που τις περιγράφει τονίζει το σοσιαλιστικό παρελθόν, οι ερμηνείες του παρόντος το διαγράφουν, εφόσον εννοιολογείται ως ένα διάστημα κατά το οποίο σταμάτησε η μηχανή του χρόνου, διακόπηκε η «εξέλιξη».

Ένας ακόμη πιθανός λόγος αυτής της γενικευτικής αντιμετώπισης σχετίζεται με την εικόνα που έχει διαμορφωθεί για τα Βαλκάνια από τη «Δύση» αλλά σε πολλές περιπτώσεις είναι αντίληψη αποδεκτή και από κατοίκους των βαλκανικών χωρών. Πρόκειται για το φαινόμενο που η Μαρία Τοντόροβα περιγράφει ως «βαλκανισμό»³. Σύμφωνα με αυτόν, τα Βαλκάνια εμφανίζονται στον κυρίαρχο λόγο της Δύσης ως μία πολυπολιτισμική περιοχή με πληθώρα εθνών-κρατών που προέκυψαν από τη διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και βρίσκονται σε διαρκή διαμάχη ακολουθώντας ένα είδος «πρωτογονισμού». Πρόκειται για μία περιοχή που ορίζεται ως ο «άλλος» της Ευρώπης. Η κατηγοριοποίηση αυτή βασίζεται τόσο στο κοινό παρελθόν που της αποδίδεται και σε κοινά γλωσσικά σλαβικά στοιχεία, όσο και στην Ορθοδοξία. Η ιστορία της εμφανίζεται «παγωμένη» κάπου στον α' παγκόσμιο πόλεμο. Η διατήρηση αυτού του λόγου που αναπαράχθηκε για πολλές δεκαετίες μετά τον α' παγκόσμιο πόλεμο και έγινε τόσο ισχυρή ώστε να λειτουργεί ως ανεξάρτητος λόγος⁴. Το πέρασμα των βαλκανικών κρατών στο σοσιαλιστικό μοντέλο, ερμηνεύτηκε από πολιτικούς αλλά και επιστήμονες της Δύσης επίσης ως γενικευμένο φαινόμενο αυτής της «ευάλωτης» περιοχής που πέρασε στην «ρωσική επιρροή». Η πορεία-«εξέλιξη» αυτών των κοινωνιών «πάγωσε», σύμφωνα με τον παραπάνω λόγο, κατά τη σοσιαλιστική περίοδο. Οι πάγοι άρχισαν να λιώνουν μετά το 1989, όταν οι κοινωνίες μπήκαν στη διαδικασία της μετάβασης και βγήκαν από την στατικότητα της «κατάψυξης» του σοσιαλισμού.

Με αυτόν τον τρόπο, οι ευθύνες για οτιδήποτε συμβαίνει στα Βαλκάνια αποδίδονται στα ενδογενή προβλήματα που έχουν αποκτήσει εν τη γενέσει των εθνικών κρατών τους. Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονται και μετά την κατάρρευση των σοσιαλιστικών τους κυβερνήσεων είναι ένα νέο είδος «βαλκανισμού». Θεωρώντας, βάσει του ίδιου ηγεμονικού λόγου, την περίοδο του κομμουνισμού ως μία στατική περίοδο της ιστορίας των χωρών αυτών, η ερμηνεία των σημερινών πολιτικών και πολιτισμικών φαινομένων των κοινωνιών που βρίσκονται σε μετάβαση, αποδίδεται σε ένα απώτερο και γενικευμένο παρελθόν, με αποτέλεσμα να μην αναζητούνται τα αίτια του παρόντος.

Η κοινή κατηγοριοποίηση αυτών των χωρών εντοπίζεται τόσο σε επιστημονικές προσεγγίσεις όσο και στον τομέα της πολιτικής. Οι διαδικασίες που ακολουθεί η Ευρωπαϊκή Ένωση ως προς την ενοποίηση των χωρών αυτών είναι κοινές για όλες, εφόσον πρόκειται για κοινή κατηγορία. Με τον ίδιο τρόπο αντιμετωπίζονται οι πρώην λαϊκές δημοκρατίες από μεγάλο μέρος της οικονομικής και της πολιτικής επιστήμης. Πολλές έρευνες σχετίζονται με την οικονομική μετάβαση και αναζητούν τη διαδικασία που πρέπει να ακολουθηθεί ώστε να γίνουν επενδύσεις και να ενταχθούν οι χώρες αυτές στην κοινωνία της αγοράς. Οι πολιτικές επιστήμες, αντιστοίχως, αναζητούν μοντέλα «δημοκρατίας» που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν ώστε να πληρούν αυτές οι χώρες τις προϋποθέσεις ένταξης στην

³ Βλ. Μαρία Τοντόροβα, Βαλκάνια, η Δυτική Φαντασίωση, Παρατηρητής, 2000.

⁴ Στο ίδιο, σελ 414

Ευρωπαϊκή Ένωση. Ο όρος «εκδημοκρατισμός» που χρησιμοποιείται για να περιγράψει την επιθυμητή διαδικασία εμφανίζεται ως το αντίπαλο δέος του προηγούμενου πολιτικού συστήματος, αναιώντας έτσι από αυτές τον όρο «δημοκρατία», ο οποίος ήταν όρος αυτοπροσδιορισμού αυτών των χωρών.

Εάν θελήσουμε να αποφύγουμε τις γενικεύσεις που σκεπάζουν κάτω από την ίδια ομπρέλα τις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, θα πρέπει να δούμε πιο ειδικά την καθεμία ξεχωριστά στις διάφορες εκφάνσεις της κοινωνικής και πολιτικής της ζωής. Δεν μπορούμε να τις δούμε ως ένα ενιαίο σύνολο με απόλυτα κοινές πρακτικές που πηγάζουν από την πολιτική τους συγκρότηση και μόνον. Από την άλλη αυτό δεν σημαίνει ότι η εξέταση μεμονωμένων θεμάτων της κάθε χώρας δεν μπορούν να τεθούν σε μία γενικότερη σύγκριση. Αντιθέτως, κατόπιν μελέτης επιμέρους θεμάτων, μπορούμε να προχωρήσουμε σε συγκρίσεις που, ενδεχομένως, να αποδώσουν την σκιαγράφηση μιας κοινής ταυτότητας, αλλά η ταυτότητα αυτή θα μπορεί να γίνει κατανοητή εφόσον αναδειχτεί η ετερογένεια των φαινομένων που την συνιστούν⁵.

Βασική μεθοδολογική «καθοδήγηση» για την παρούσα εργασία παρείχε ο σχεδιασμός του ερευνητικού προγράμματος “Remembering Communism” που πραγματοποιείται από το Social Science Research Council της Νέας Υόρκης με επιστημονική υπεύθυνη την Μαρία Τοντόροβα. Η μελέτη επικεντρώνεται στη μνήμη του κομμουνισμού και είναι αποτέλεσμα της συμβολής ιστορικών, ανθρωπολόγων, κοινωνιολόγων και πολιτικών επιστημόνων σε μία προσπάθεια διεπιστημονικής προσέγγισης. Συγκεκριμένα, έχει επιλεγεί σε πρώτο στάδιο ως πεδίο έρευνας η Βουλγαρία.

Η Βουλγαρία παρέχει πρόσφορο πεδίο έρευνας για τη μελέτη της μνήμης της καθημερινότητας. Καθώς δεν σημειώθηκαν γεγονότα που να προκάλεσαν έντονες κοινωνικές συγκρούσεις, ισχυρές εξεγέρσεις και αντιπολιτευτικές δράσεις όπως στην Ουγγαρία το 1956 ή την Τσεχοσλοβακία το 1968, η μνήμη της καθημερινότητας επικεντρώνεται σε συνθήκες «κανονικότητας». Επιπλέον το καθεστώς στη Βουλγαρία δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί από τον ισχυρό κρατικό έλεγχο που διέκρινε άλλες περιπτώσεις σοσιαλιστικών καθεστώτων, όπως τη Ρουμανία και την Αλβανία. Αυτές οι συνθήκες δημιουργούν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για να αναδειχτούν στοιχεία της καθημερινότητας. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι τα συμπεράσματα που θα προκύψουν θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ένα θεωρητικό μοντέλο εφαρμόσιμο σε όλες τις λαϊκές δημοκρατίες.

Η μελέτη της ιστορίας του κομμουνισμού με βάση τη μνήμη προκύπτει ως αναγκαιότητα στην προσπάθεια να γίνει κατανοητός ο τρόπος λειτουργίας του συγκεκριμένου φαινομένου στην καθημερινότητά του και οι ποικίλοι τρόποι με τους οποίους βιώθηκε από άτομα που ανήκαν σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της πολυπλοκότητας της λειτουργίας της μνήμης για το σοσιαλιστικό παρελθόν αποτελεί η έρευνα της Irina Sherbacova. Η μελέτη της επικεντρώθηκε στην εμπειρία ατόμων που οδηγήθηκαν στα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας- γκούλαγκ- στη Σοβιετική Ένωση κατά τη σταλινική περίοδο⁶. Μέσω συλλογής προφορικών μαρτυριών από άτομα φυλακισμένα στα γκούλαγκ η Sherbacova διερεύνησε πτυχές της μνήμης ως προς τη σταλινική περίοδο. Οι αφηγήσεις των ατόμων που οδηγήθηκαν στα στρατόπεδα συχνά εντάσσουν τους

⁵ Michel Dreyfus, Bruno Groppo, Claudio Ingerflom, Roland Lew, Claude Penner, Bernard Pudal, Serge Wolikow, Ο αιώνας των κομμουνισμών, Πόλις, 2001, σελ 14.

⁶ Irina Sherbacova, The Gulag in Memory, στο Memory and Totalitarianism, επιμέλεια Luisa Passerini, Oxford University Press, 1992. σελ. 103-115. Πρόκειται για μέλη του ΚΚΣΕ, της ΚΓΒ και για άτομα που κατέδωσαν τους φυλακισμένους.

θύτες τους⁷ στο ίδιο πλαίσιο «θυματοποίησης». Θεωρούν, δηλαδή, ότι, σε πολλές περιπτώσεις, οι πράξεις τους απέρρεαν από το καταπιεστικό καθεστώς του Στάλιν. Παρόλο που οι κρατούμενοι στα γκούλαγκ βρέθηκαν σε «αντίπαλες» κοινωνικές θέσεις με τους θύτες τους, η μεσολάβηση του κοινού λόγου «αποκήρυξης» του ισχυρού σταλινικού καθεστώτος οδήγησε σε μία «θυματοποίηση» όλων των εμπλεκόμενων σε αυτήν τη διαδικασία. Εάν η αναπαράσταση του παρελθόντος εμφάνιζε απλώς τις «αντίπαλες παρατάξεις»- όσους συνεργάστηκαν και όσους φυλακίστηκαν- αγνοώντας τη μνήμη των συμμετεχόντων, δεν θα αναδεικνυόταν η πολυπλοκότητα του φαινομένου και θα αναπαράγόταν μια εικόνα «αντίπαλων» ομάδων, με ευνοούμενους και αδικημένους αναιρώντας την πλασματικότητα και το δυναμισμό που υπάρχει ανάμεσα στα όρια αυτών των ομάδων.

Καθώς η εικόνα του υπαρκτού σοσιαλισμού αποτυπώνεται μέσα από δύο σύγχρονες πτυχές -την απονομιμοποίηση του σοσιαλιστικού μονοκομματικού κράτους και την ενίσχυση της πολυκομματικής κοινωνίας με το παράλληλο άνοιγμα της στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς- η κυρίαρχη ιδεολογία επικεντρώνεται στη μετάβαση, διαγράφοντας το παρελθόν 45 ετών. Επομένως, δημιουργείται η ανάγκη να ειπωθεί η ιστορία του υπαρκτού σοσιαλισμού με βασικό γνώμονα την αποστασιοποίηση από τα στερεότυπα που δημιουργεί ο «βαλκανισμός», τα οποία θολώνουν την εικόνα στην προσπάθεια της ανασύστασης του παρελθόντος. Ένας από τους βασικούς λόγους για τους οποίους απέτυχε το μοντέλο της μετάβασης είναι ότι δεν δόθηκε ποτέ προσοχή στο ερώτημα από πού προέρχονται αυτές οι κοινωνίες αλλά επικεντρώθηκε μόνο στο πού «πρέπει» να οδηγηθούν, μεταφέροντας το πρότυπο των μοντέλων των δυτικών κοινωνιών.⁸ Ενώ η ονομασία τους ως μετά-σοσιαλιστικές (ή μετά-κομμουνιστικές) δίνει βαρύτητα στο προηγούμενο πολιτικό πλαίσιο, η πρόσληψή τους αγνοεί την ύπαρξη της ιστορικότητας αυτού του πλαισίου. Επομένως, η μελέτη των κοινωνιών αυτών πριν από τη μετάβαση είναι θέμα πλούσιου ιστορικού ενδιαφέροντος αλλά αποτελεί και βασικό διακύβευμα του παρόντος.

Η κατανόηση της λειτουργίας των πρώην σοσιαλιστικών κοινωνιών δεν βοηθά μόνο στην κατανόηση των όρων της μετάβασης που αφορά αποκλειστικά αυτές τις χώρες αλλά εντάσσεται σε ένα πλαίσιο πολύ πιο διευρυμένο από τα εθνικά τους σύνορα. Πέρα από την επικείμενη ευρωπαϊκή ενοποίηση, σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα έχουν ως αφετηρία την κατάρρευση του σοσιαλισμού. Η εισχώρηση κεφαλαίων και επιχειρήσεων στις βαλκανικές χώρες-συμπεριλαμβανομένης της εισχώρησης ελληνικών επιχειρήσεων σε μεγάλο βαθμό- δημιουργούν νέες σχέσεις με τις χώρες της «καπιταλιστικής δύσης». Ακόμη το μοντέλο της νέα μετανάστευσης, με μεγάλο αριθμό μετανάστευσης την τελευταία δεκαετία από τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης προς τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελεί φαινόμενο που προκαλεί νέες συνθήκες τόσο στις κοινωνίες προέλευσης όσο και στις κοινωνίες υποδοχής⁹. Επομένως, η μελέτη των σοσιαλιστικών κοινωνιών μπορεί να δώσει νέα διάσταση στη μελέτη σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων.

⁷ Πρόκειται για μέλη του ΚΚΣΕ, της ΚΓΒ και για άτομα που αποτελούσαν το προσωπικό των στρατοπέδων. Ως θύτες νοούνται και τα άτομα που κατέδωσαν στις αρχές τα θύματα, με αποτέλεσμα να οδηγηθούν στα στρατόπεδα.

⁸ Chris Hann, Farewell to the socialist 'other' στο Chris Hann (editor) Post-socialism, Ideals, ideologies and practices in Eurasia Routledge, London, 2002. Σελ 5

⁹ Θέλοντας να δώσουμε ενδεικτικούς αριθμούς αυτής της κινητικότητας μπορούμε να αναφέρουμε ότι μόνο το 1989 μετανάστευσαν στην Ευρωπαϊκή Ένωση 1.300.000 άτομα από τις χώρες του πρώην Ανατολικού Μπλοκ. Βλ. σχετικά Ιορδάνης Ψημμένος, Μετανάστευση από τα Βαλκάνια, Κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα, Παπαζήση, 2001, σελ 43-50.

Η επικέντρωση της μελέτης στη μνήμη μπορεί να διασαφηνίσει τη διαδικασία πρόσληψης της μετάβασης κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90. Η κατάρρευση του σοσιαλισμού συνοδεύτηκε από την θερμή υποδοχή μεγάλου μέρους των πολιτών αυτών των κοινωνιών. Ωστόσο, το τέλος της δεκαετίας του '90 εμφάνισε το φαινόμενο της νοσταλγίας της προηγούμενης κοινωνικής συγκρότησης, γεγονός στο οποίο συμβάλλουν οι συνθήκες του παρόντος σε συνδυασμό και με τις αναμνήσεις του παρελθόντος. Η αύξηση της ανεργίας, της εγκληματικότητας, οι οικονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει μεγάλο μέρος των κατοίκων αυτών των χωρών, οι έντονες κοινωνικές ανισότητες που προκλήθηκαν από τη μετάβαση αποτελούν κάποια από τα βασικά σημεία του παρόντος που ωθούν στην εξιδανίκευση του παρελθόντος.

Εάν θέλουμε να εξηγήσουμε το φαινόμενο της νοσταλγίας θα πρέπει να στραφούμε στον συγκριτικό τρόπο που λειτουργεί η μνήμη, εξιδανικεύοντας το παρελθόν σε σύγκριση με το παρόν ή ακολουθώντας την αντίθετη πορεία. Η άνοδος των σοσιαλιστικών κομμάτων που σημειώθηκε σε χώρες της ανατολικής Ευρώπης (Τσεχία, Πολωνία, Βουλγαρία) αναδεικνύει την ίδια νοσταλγία.

Το γεγονός αυτό δημιουργεί το ερώτημα με ποιόν τρόπο λειτουργεί η μνήμη αλλά και η λήθη, ώστε να εξιδανικεύεται το παρελθόν λίγα μόνο χρόνια μετά από τη γενικευμένη δυσαρέσκεια που προερχόταν από αυτό. Η επικέντρωση, ωστόσο, στη μνήμη και τη λήθη δεν σημαίνει την αγνόηση των συνθηκών του παρόντος. Αντιθέτως, η αλληλόδραση των σύγχρονων βιωμάτων με τη μνήμη του παρελθόντος είναι διαρκής διαδικασία.

Επιπλέον, η μελέτη της ατομικής και της συλλογικής μνήμης στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες εμφανίζει την πολυπλοκότητα των διαδικασιών που συντέλεσαν στην αλλαγή των σχέσεων ανάμεσα στο άτομο και το κράτος¹⁰. Η αλλαγή της κρατικής δομής και της κυρίαρχη ιδεολογίας επέδρασαν καθοριστικά στην σύσταση της ατομικότητας. Στη σοσιαλιστική Βουλγαρία η σχέση ανάμεσα στο άτομο και το κράτος ήταν άμεση, εφόσον η στέγαση, η υγεία, η εκπαίδευση, η εργασία αποτελούσαν παροχές κρατικών οργανισμών. Ο μετά-σοσιαλιστικός κοινωνικός ανασχηματισμός σπάει αυτήν την αμεσότητα, γεγονός που έθεσε σε επαναδιαπραγμάτευση την έννοια του ατόμου και της σχέσης του με το κράτος¹¹.

Ένας κλάδος σπουδών των κοινωνικών επιστημών που αναπτύχθηκε σε πανεπιστήμια της Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών μετά την κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων ονομάζεται είτε «Σπουδές σοσιαλιστικές και μετά-σοσιαλιστικές» (“Socialist and post-socialist studies”) τονίζοντας με τον όρο την κοινωνική συγκρότηση του πεδίου μελέτης ή «Σπουδές της Ρωσίας και της ανατολικής Ευρώπης» (“Russian and East European studies”) οριοθετώντας γεωγραφικά το πεδίο¹². Στο πλαίσιο αυτών των σπουδών πραγματοποιείται μελέτη κοινωνικών πτυχών των πρώην σοσιαλιστικών χωρών. Μεγάλο μέρος αυτών

¹⁰ Hanna Schissler, *History and the Self: Autobiography and Oral History*, ανακοίνωση στο συνέδριο “Remembering Communism”, Sofia 29/6-1/7/2002.

¹¹ Deema Kaneff, *Why people don't die “naturally” any more: Changing relations between “the individual” and “the state” in post-socialist Bulgaria*, *Royal Anthropology Institute (N.S.)*, 8, 2002. σελ 99.

¹² Η χρήση του προσδιορισμού «ανατολική Ευρώπη» δεν είναι λιγότερο φορτισμένη ιδεολογικά από το μετά-σοσιαλιστικό. Παρόλο που πρόκειται για γεωγραφικό προσδιορισμό, το σημειώμενο περνάει πέρα από τη σημασιολογία των συντεταγμένων στον Ευρωπαϊκό χάρτη, συμπορευόμενο με το φαινόμενο του «βαλκανισμού». Πρώην σοσιαλιστικές χώρες που γεωγραφικά θα μπορούσαν να προσδιοριστούν ως κέντρο-ευρωπαϊκές, εντάσσονται στην κατηγορία της «ανατολικής Ευρώπης». Βλ. σχετικά *Μεταξύ ταξινόμησης και πολιτικής*, Τα Βαλκάνια και ο μύθος της Κεντρικής Ευρώπης στο Βαλκάνια, η δυτική φαντασίωση, σελ 316-359.

περιλαμβάνει επιτόπιες ανθρωπολογικές έρευνες που επιδιώκουν να ερμηνεύσουν το πλαίσιο της μετάβασης σε διάφορες περιοχές των χωρών αυτών, αγροτικές και αστικές. Μέσα από τη μελέτη επιμέρους ζητημάτων (case study) που αφορούν τις μετά-σοσιαλιστικές κοινωνίες δημιουργούνται οι κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε να αναδειχθεί η πολυπλοκότητά τους και να αποφευχθούν οι γενικεύσεις που παρουσιάζουν την ανατολική Ευρώπη ως ένα ομοιόμορφο σύνολο¹³.

Οι επιτόπιες έρευνες που πραγματοποιήθηκαν πριν από το 1989 είναι περιορισμένες, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει πληθώρα ανθρωπολογικών μελετών που να δίνουν στοιχεία «από μέσα» κατά τη διάρκεια της εξουσίας των κομμουνιστικών κομμάτων. Για αυτήν την έλλειψη καθοριστικές ήταν οι συνθήκες του Ψυχρού Πολέμου. Σημαντική είναι η έρευνα της Catherine Verdery που πραγματοποίησε στη Ρουμανία τη δεκαετία του '70. Όπως αναφέρει η ίδια, η ανατολική Ευρώπη εκείνη την εποχή ήταν λιγότερο γνωστή στην ανθρωπολογία από ό,τι ήταν η Νέα Γουϊνέα¹⁴. Η έρευνά της κατά την περίοδο εκείνη επικεντρώθηκε σε ζητήματα φύλου, στη συγκρότηση της ρουμάνικης εθνικής ταυτότητας μέσα από το καθεστώς του Τσαουσέσκου και στην έννοια του χρόνου στον σοσιαλισμό. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής έργα της: "What was socialism and what comes next" (Princeton University Press, 1996) και "National ideology under socialism. Identity and cultural politics in Ceausescu's Romania" (University of California Press, 1991). Επιτόπια έρευνα πραγματοποίησε και ο C.M. Hann σε αγροτική περιοχή της Ουγγαρίας: "Tazlar: a village in Hungary" (Cambridge University Press, 1980.) και ο Michael Stewart στην Ουγγαρία σε κοινότητα Ρομά "The time of the Gypsies" (Westview, 1997). Στη Βουλγαρία η έρευνα της Deema Kaneff σε αγροτική περιοχή έγινε πριν και μετά το 1989: Who Owns the Past? The Politics of Time in a 'Model' Bulgarian Village, Berghahn, Oxford, 2004.

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να φωτίσει πτυχές της ζωής των πολιτικών προσφύγων από την Ελλάδα που έζησαν στη Βουλγαρία, κατόπιν μετακινήσεως ενός μέρους αυτών κατά τη διάρκεια του ελληνικού εμφυλίου πολέμου και ενός άλλου μέρους αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου¹⁵. Κύρια σκέψη σε αυτήν την προσπάθεια είναι η κατανόηση του κοινωνικού πλαισίου μέσα στο οποίο εντάσσεται η κοινότητα των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία και η ανάδειξη πτυχών της καθημερινότητας μέσα στο σοσιαλιστικό και μετά-σοσιαλιστικό κράτος. Οι πολιτικοί πρόσφυγες αποτελούν μία κοινωνική κατηγορία της βουλγαρικής κοινωνίας με αρκετές ιδιαιτερότητες, καθώς ήταν πολιτική ομάδα που χαρακτηρίστηκε από τον επίσημο λόγο του κράτους με την ιδιότητα των διατελεσάντων «αντιφασιστική δράση»¹⁶, πολιτική ταυτότητα εξέχουσας θέσης στη σοσιαλιστική Βουλγαρία. Η εγκατάστασή τους έγινε κατά την περίοδο του μετασχηματισμού της βουλγαρικής κοινωνίας, των πρώτων ετών της «σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης» της νέας Λαϊκής Δημοκρατίας.

¹³ Chris Hann, Farewell to the socialist 'other' στο Chris Hann (editor) Post-socialism, Ideals, ideologies and practices in Eurasia Routledge, London, 2002. Σελ. 8

¹⁴ Catherine Verdery, What was socialism and what comes next?, Princeton University Press, 1996 σελ. 5.

¹⁵ Πρόκειται για μία κοινότητα περίπου 7.000 ατόμων της οποίας η σύνθεση και το ιστορικό της μετακίνησης αναφέρονται στο κεφάλαιο «ιστορικό πλαίσιο» (σελ.24-25).

¹⁶ Την τιμητική ταυτότητα του «αντιφασίστα» δεν την πήραν στο σύνολό τους οι πολιτικοί πρόσφυγες αλλά όσοι είχαν αναγνωρισμένα διατελέσει «αντιφασιστικό έργο». Σε αυτήν την κατηγορία εμπίπτουν όσοι αναγνωρίστηκαν ως αντάρτες ή δούλεσαν στον παράνομο μηχανισμό του ΚΚΕ και των αδελφών οργανώσεων του κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Ωστόσο, η κοινότητα στο σύνολό της αποτελούσε οργάνωση που σηματοδοτούσε την «αντιφασιστική δράση», εφόσον η μετακίνησή τους στη Βουλγαρία σχετιζόταν άμεσα με τον εμφύλιο πόλεμο Ελλάδα.

Βασικό πρωτογενές υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την παρούσα εργασία αποτελούν οι προφορικές μαρτυρίες πολιτικών προσφύγων, οι οποίες προέκυψαν κατόπιν επιτόπιας έρευνας στη Σόφια και στη Θεσσαλονίκη. Πέρα από τις σημειώσεις που κρατήθηκαν κατά την έρευνα πεδίου, πραγματοποιήθηκαν προφορικές συνεντεύξεις που αποτελούν αφηγήσεις ζωής. Στο κεφάλαιο «επιτόπια έρευνα» θα γίνει περιγραφή της έρευνας πεδίου και γνωριμία με τους πληροφορητές που έδωσαν συνεντεύξεις. Πέρα από τις προφορικές μαρτυρίες, χρησιμοποιήθηκαν γραπτές πηγές από τη ζωή της κοινότητας των προσφύγων στη Βουλγαρία. Εκτενής αναφορά στο περιεχόμενο των γραπτών πηγών θα γίνει παρακάτω, στην «περιγραφή των γραπτών πηγών»

Ιδιαίτερη προσοχή θα δοθεί -κατά την ανάλυση- στη βιωμένη εμπειρία των προσφύγων, όπως προκύπτει από τις προφορικές μαρτυρίες, με σκοπό την ανάδειξη της μνήμης. Οι γραπτές πηγές που υπάρχουν για την κοινότητα των πολιτικών προσφύγων, εμφανίζουν τον επίσημο λόγο της οργάνωσής τους, του ΚΚΕ και του βουλγαρικού κράτους. Δεν υπάρχει ο λόγος των μελών της κοινότητας ώστε να έχουμε μια εικόνα για την καθημερινότητα των ατόμων που τη συνιστούν και για τη διαντίδραση που υπήρχε ανάμεσα στην επίσημη γραμμή της οργάνωσης και των μελών της. Επιπλέον, η ανάλυση πτυχών της βιωμένης εμπειρίας μετά το 1989 συντελεί στην κατανόηση των ατομικών και συλλογικών βιωμάτων της διαδικασίας της μετάβασης από τον σοσιαλισμό στη νέα μορφή κοινωνικής οργάνωσης αλλά και στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο το παρόν έχει επιδράσει στη μνήμη του παρελθόντος.

Βασική πτυχή της ζωής των πολιτικών προσφύγων που επιχειρεί να αναδείξει η παρούσα εργασία είναι οι εργασιακές σχέσεις που ανέπτυξαν κατά την περίοδο της σοσιαλιστικής Βουλγαρίας στα αστικά περιβάλλοντα εγκατάστασής τους και ο τρόπος με τον οποίο αυτές επηρεάστηκαν έπειτα από την κατάρρευση του σοσιαλιστικού κράτους. Στις κυρίαρχες θεωρίες των οικονομικών επιστημών η εργασία αντιμετωπίζεται ως «συντελεστής της παραγωγής» και το ενδιαφέρον επικεντρώνεται μόνο σε οικονομικά θέματα και τις αντίστοιχες δράσεις της επίσημης πολιτικής¹⁷. Θεωρώντας την εργασία κοινωνική λειτουργία που προκύπτει μεν ως ανάγκη για την παραγωγή αλλά και ως θεμελιώδες στοιχείο της κοινωνικής αναπαραγωγής, η αναζήτηση των κοινωνικών σχέσεων που την πλαισιώνουν δύναται να παρουσιάσει ατομικά και συλλογικά βιώματα που εξαπλώνονται πέρα από τη σφαίρα του οικονομικού. Τα κοινωνικά υποκείμενα αναπτύσσουν δίκτυα σημασιών, μέσω της εργασίας, ακολουθώντας συγκεκριμένες δράσεις και στρατηγικές. Επιδιώκοντας να ανασυστήσουμε την εικόνα του χώρου απασχόλησης και των σχέσεων που δημιουργούνται, μπορούμε να έρθουμε σε επαφή με ένα γενικότερο πλαίσιο κοινωνικοποίησης το οποίο διαπερνά τα όρια του χώρου εργασίας. Με αυτόν τον τρόπο παίρνουμε το έναυσμα να παρατηρήσουμε τις στρατηγικές κοινωνικοποίησης των εργαζομένων και των οικογενειών τους¹⁸.

Οι πολιτικοί πρόσφυγες στη Βουλγαρία προέρχονταν, στην συντριπτική τους πλειοψηφία, από αγροτικές περιοχές της ελληνικής υπαίθρου και εγκαταστάθηκαν σε αστικές-βιομηχανικές περιοχές της Βουλγαρίας. Η πλειοψηφία αυτών εντάχθηκε στη βιομηχανική παραγωγή. Το πέρασμα από την αγροτική ζωή στην βιομηχανική δεν έγινε μόνο στους νεοαφιχθέντες πολιτικούς πρόσφυγες αλλά χαρακτηριζε μια

¹⁷ Βλ. Βαίου, Ν.- Χατζημιχάλης, Κ., Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους πολωνούς στους αγρούς, Εξάντας, 1997, σελ 29-33.

¹⁸ Wolfgang Kaschuba, "Popular Culture and workers' culture as symbolic orders, Comments on the debate about the history of culture and everyday life" στο "The history of everyday life, Reconstructing historical experiences and ways of life" Alf Ludtke, Princeton University Press, 1995, σελ 176.

γενικότερη μεταστροφή της βουλγαρικής οικονομίας προς αυτήν την κατεύθυνση. Η εκβιομηχάνιση της οικονομίας αποτέλεσε τον βασικότερο πολιτικό στόχο των νεοϊδρυθέντων λαϊκών δημοκρατιών διότι επιδίωκαν να αποκτήσουν αυτονομία από τις καπιταλιστικές χώρες. Η βιομηχανική εργασία αποτέλεσε στον υπαρκτό σοσιαλισμό βασικό «αγαθό παροχής» από το κράτος και απέκτησε κεντρική σημασία στην κυρίαρχη ιδεολογία.

Πέρα από τις εργασιακές σχέσεις, ζητήματα που θα μας απασχολήσουν είναι η εκπαιδευτική πολιτική που ακολουθήθηκε στους πολιτικούς πρόσφυγες ως προς τον επαγγελματικό προσανατολισμό¹⁹, ο τρόπος με τον οποίο συνέβαλε η οργάνωση των προσφύγων σε αυτήν τη διαδικασία και οι ιεραρχικές σχέσεις²⁰ και τα άτυπα δίκτυα υποστήριξης που δημιουργήθηκαν. Επιπλέον, η κατανομή του καθημερινού χρόνου σε σχέση με την εργασία και οι δραστηριότητες που σχετίζονται με αυτήν, δύνανται να μας παρουσιάσουν πλευρές της καθημερινότητας και τον τρόπο που αυτή διαμορφώνεται γύρω από τον χρόνο απασχόλησης²¹, εφόσον η κοινωνική κατασκευή του χρόνου ειπωθεί ως πολιτικό κατασκεύασμα.²²

Το ζήτημα της ζωής των πολιτικών προσφύγων στις λαϊκές δημοκρατίες έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης στα πλαίσια της έρευνας πτυχών του ελληνικού εμφυλίου πολέμου. Εκδοτική δραστηριότητα έχει αναπτυχθεί και από τους συμμετέχοντες σε αυτήν την μετακίνηση. Πέρα από τις δημοσιεύσεις που στηρίζονται στην βιωμένη εμπειρία και αποτελούν αυτοβιογραφίες, δύο δημοσιευμένες μελέτες πολιτικών προσφύγων δίνουν συνολικότερα στοιχεία. Πρόκειται για το βιβλίο του Θανάση Μητσόπουλου «Μείναμε Έλληνες» (Οδυσσέας, Αθήνα, 1979) και του Γεώργιου Μανούκα «Παιδομάζωμα, το μεγάλο έγκλημα κατά της φυλής» (Εκδοσις Συλλόγου Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος, Αθήνα, 1961). Το έργο του Μητσόπουλου δίνει σημαντικά στοιχεία για την εκπαιδευτική πολιτική των προσφύγων και την πληθυσμιακή τους σύνθεση. Ωστόσο οι περιγραφές του έχουν ως στόχο να αποδείξουν την διατήρηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας των παιδιών ώστε να αποκρούσει τον σχετικό αντίλογο που αναπτυσσόταν από μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας. Ο συγγραφέας του δεύτερου βιβλίου, ο Γ. Μανούκας, γνωστός ως «Ρουμελιώτης» ήταν στέλεχος του ΚΚΕ, ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στη μεταφορά των παιδιών στην Αν. Ευρώπη. Στη συνέχεια όμως αποκέρυξε τον κομμουνισμό και επέστρεψε στην Ελλάδα. Το έργο του Μανούκα αποτελεί προσπάθεια αποκέρυξης του ΚΚΕ και του «παιδομαζώματος» που πραγματοποίησε. Στην αρχή του βιβλίου αναφέρει: «Ο γράφων είχε το θλιβερόν προνόμιον να ζήσει το δράμα του παιδομαζώματος», επιχειρώντας να τονίσει ότι θα επιχειρηματολογήσει για ζητήματα που αποτελούν βιώματά του. Αντίστοιχα, και ο Θ. Μητσόπουλος υπήρξε σημαντικό στέλεχος σε αυτήν τη διαδικασία. Και τα δύο βιβλία είναι προϊόντα της ψυχροπολεμικής ρητορικής και θα ήταν γόνιμο να ειπωθούν ως τέτοια. Μπορούμε σε αυτά να αναγνώσουμε τις διπολικές ερμηνείες της εποχής τους.

Τα τελευταία χρόνια, μία ομάδα ερευνητών-ιστορικών και ανθρωπολόγων-επιχειρεί να μελετήσει το ζήτημα των πολιτικών προσφύγων, προσπαθώντας να αποφύγει την αναπαραγωγή των διπολικών λόγων της μετεμφυλιακής Ελλάδας και του Ψυχρού Πολέμου και εντάσσοντας στη δουλειά τους σύγχρονα ερευνητικά

¹⁹ Στο κεφάλαιο «αναπαραστάσεις της παραγωγής στην εκπαίδευση» σελ. 73

²⁰ Στο κεφάλαιο «αναπαραστάσεις της παραγωγής στην οργάνωση ΔΟΜΕ» σελ 76

²¹ Στο κεφάλαιο «Ο χώρος και ο χρόνος της εργασιακής δραστηριότητας» σελ 86

²² Η κοινωνική κατασκευή του χρόνου ως πολιτική διαδικασία και η «κρατικοποίηση του χρόνου» αποτελεί αντικείμενο της μελέτης της Catherine Verdery για την περίοδο του σοσιαλισμού στη Ρουμανία. Βλ. Catherine Verdery, 'The "etatization of time in Ceausescu's Romania, What was socialism and what comes next, Princeton University Press, 1996, σελ. 39-57.

ερωτήματα και θεωρητικά εργαλεία. Πρόκειται για τους ιστορικούς Lars Baerentzen²³ και Τασούλα Βερβανιώτη²⁴. Οι ανθρωπολόγοι που έχουν ασχοληθεί με σχετικά ζητήματα είναι η Έφη Βουτυρά και η Αίγλη Μπρούσκου²⁵, ο Loring Danforth²⁶ και ο Keith Brown²⁷ που ειδικεύονται στον κλάδο των «refugee studies» και η Riki Van Boeschoten²⁸ η οποία ειδικεύεται στη μελέτη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου.

Περιγραφή των γραπτών πηγών

Για την παρούσα εργασία χρησιμοποιήθηκαν γραπτές πηγές από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) και από το Κομμουνιστικό Κόμμα Βουλγαρίας στη Σόφια.

Στα ΑΣΚΙ μελετήθηκε μία σειρά επιστολών ανάμεσα στην Κομμουνιστική Οργάνωση των προσφύγων στη Βουλγαρία και της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ και ανάμεσα στο ΚΚΕ και το ΚΚΒ (Κομμουνιστικό κόμμα Βουλγαρίας)²⁹ που περιλαμβάνουν την περίοδο από το 1949 έως το 1965. Μέσα από την ανάγνωση της επιστολογραφίας φαίνονται οι αποφάσεις της ανώτερης ηγεσίας του κόμματος σε σχέση με τις κοινότητες των προσφύγων στις λαϊκές δημοκρατίες και με τις ιδεολογικές και πολιτικές αρχές σύμφωνα με τις οποίες θα έπρεπε να λειτουργήσουν οι οργανώσεις των προσφύγων. Η αλληλογραφία φανερώνει ξεκάθαρα τον ηγετικό ρόλο του ΚΚΕ ως δομής εξουσίας για τις κοινότητες των προσφύγων. Υπάρχουν εντολές, υποδείξεις και αποφάσεις της ΚΕ του ΚΚΕ και περιγραφές για τη ζωή και τη δράση της κοινότητας στη Βουλγαρία. Η επαφή με το ΚΚΒ αναδεικνύει την άμεση και συστηματική επικοινωνία και συνεργασία με το βουλγαρικό κράτος καθώς και την εξάρτηση του ΚΚΕ από το ΚΚΒ.

Ακόμη, έγινε ανάγνωση τευχών από την εβδομαδιαία εφημερίδα «Λευτεριά» που εξέδιδε η κοινότητα των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία. Πρόκειται για την ανάγνωση κάποιων τευχών από τη δεκαετία του '50. Η δομή, η γλώσσα και το περιεχόμενο των άρθρων που απευθύνονται στην κοινότητα της Βουλγαρίας μάς παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίο απευθυνόταν η επίσημη οργάνωση των προσφύγων στο προσδοκώμενο αναγνωστικό κοινό, που ήταν το σύνολο των πολιτικών προσφύγων. Μέσα από την εφημερίδα μπορούμε να ανιχνεύσουμε στοιχεία του επίσημου λόγου του ΚΚΕ αλλά και του Βουλγαρικού κράτους, καθώς τα ανώτερα στελέχη της οργάνωσης ήταν σε διαρκή επαφή με αυτό. Η επαφή με τον

²³ Lars Baerentzen, Το «παιδομάζωμα» και οι παιδονόμοι της βασιλίσσας, L. Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949, Ολκός, Αθήνα, 1999

²⁴ Τασούλα Βερβανιώτη, Saved or kidnapped. The children of the civil war, στο Ph. Carabott, Th.Sfikas (eds), Domestic and International Aspects of the Greek Civil War. Aldershot: Ashgate (υπό έκδοση), 2002.

²⁵ Voutira, Eftihia and Brouskou, Aigli, Borrowed Children in the Greek Civil War. In Panter-Brick, Catherine and Malcom, Smith (eds) Abandoned Children CUP, 2000.

²⁶ Danforth, L. 2003 We crossed a lot of borders. Refugees Children of the Greek Civil War.

Χειρόγραφο

²⁷ Brown, Keith 2003 Macedonia's Child-Grandfathers: The transnational politics of memory exile and return 1948-1998. Number 38 in the Donald W. Treadgold papers series

²⁸ -Βαν Μπούσχοτεν Επαναπατρισμός σε μια ξένη πατρίδα. Η επιστροφή των παιδιών του εμφυλίου. Πρακτικά Συμποσίου Το Παρόν του Παρελθόντος. Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη. (υπό έκδοση) 2003. -Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν «Ενότητα και αδελφότητα»; Σλαβομακεδόνες και Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη», (υπό δημοσίευση), δημοσιευμένο στα αγγλικά στο περιοδικό History and Culture of South Eastern Europe – An Annual Journal, vol. 5/2003. -Riki Van Boeschoten, The impossible return, coping with separation and the reconstruction of memory in the wake of the civil war. Στο Mark Mazower (editor), After the war was over, Reconstructing the family, nation and state in Greece, 1943-1960, Princeton University Press, 2000.

²⁹ ΑΣΚΙ, αρχείο ΚΚΕ, κουτιά 125, 126 και 356.

επίσημο λόγο της κοινότητας προς τα μέλη της υπήρξε αρωγός ώστε να αναζητηθεί στη συνέχεια, μέσω των προφορικών μαρτυριών, ο τρόπος πρόσληψης αυτού του λόγου.

Επιπλέον αρχειακό υλικό βρέθηκε στη Σόφια τον Οκτώβριο του 2003 από το αρχείο της οργάνωσης των προσφύγων ΔΟΜΕ³⁰. Πρόκειται για αρχειακό υλικό της κομματικής οργάνωσης Βουλγαρίας. Το αρχείο αυτό βρίσκεται στο κτίριο του Σοσιαλιστικού κόμματος Βουλγαρίας ΒΣΠ (πρώην ΚΚΒ). Μεταφέρθηκε εκεί μετά το 1989 καθώς η οργάνωση των προσφύγων δεν είχε πλέον χώρο στέγασης. Δεν είναι σαφής ο τρόπος μεταφοράς και το ιδιοκτησιακό καθεστώς του συγκεκριμένου αρχείου. Η εύρεσή του έγινε με τη σημαντική βοήθεια του ιστορικού Βαρμπάν Τοντόροβ, ο οποίος υπήρξε καταλυτικός παράγοντας στην εύρεση του αρχείου και στη διαδικασία αποδοχής της εισόδου μου μέσα στο κτίριο του ΚΚΒ. Το αρχείο με το οποίο ήρθαμε σε επαφή είναι μέρος του συνολικού αρχείου που βρίσκεται επίσης μέσα στο ίδιο κτίριο. Πρόκειται για ένα ερμάριο που βρισκόταν στο κτίριο της οργάνωσης και μεταφέρθηκε αυτούσιο στο ΒΣΠ όπου βρίσκεται έκτοτε σε έναν διάδρομο του κτιρίου.

Το περιεχόμενό του αποτελείται από έγγραφα της ΔΟΜΕ. Οι φάκελοι περιλαμβάνουν στοιχεία δημογραφικά, περιγραφές σχετικά με διάφορες δραστηριότητες (γιορτές, εκδηλώσεις κλπ), οικονομικούς υπολογισμούς των δραστηριοτήτων της κοινότητας, φωτογραφικό υλικό, αλληλογραφία με το ΚΚΕ και το ΚΚΒ και προσωπικούς φακέλους με εκτενή βιογραφικά στοιχεία των προσφύγων. Τα έγγραφα αυτά ανήκουν σε ολόκληρη την περίοδο της ζωής της κοινότητας, έως και τη δεκαετία του '80. Λόγω της μη συστηματικής ταξινόμησης του αρχείου δεν μπορούν να αναφερθούν με ακρίβεια τα συγκεκριμένα έγγραφα που αναγνώστηκαν. Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας δεν είναι δυνατή η αξιοποίηση του συνόλου του υλικού. Στο κείμενο θα εμφανίζονται ως «αρχείο ΔΟΜΕ, ΒΣΠ». Η επαφή με αυτό το αρχείο βοήθησε στη διαμόρφωση μιας εικόνας για το μέγεθος της κοινότητας, τις δραστηριότητές της και τις σχέσεις που ανέπτυξε με τα μέλη.

Οι γραπτές πηγές, παρόλο που αναφέρονται στους επιδιωκόμενους αναγνώστες ή παραλήπτες της εποχής τους διατηρώντας μια δυναμική σχέση μαζί τους, αποκτούν στοιχεία δυναμικού διαλόγου και στο παρόν³¹. Αφενός ο σημερινός αναγνώστης που τις αναζητά με σκοπό την ανασυγκρότηση της εικόνας του παρελθόντος φέρει στοιχεία του παρόντος, αφετέρου η πηγή αυτή δεν γράφτηκε-τις περισσότερες φορές- με σκοπό τη μελλοντική ανάγνωση από το σημερινό τους κοινό. Τα δεδομένα αυτά δημιουργούν τη βάση για την έναρξη ενός εικονικού διαλόγου ανάμεσα στον σημερινό αναγνώστη και στους δημιουργούς των πηγών του παρελθόντος αλλά και τους πιθανούς παρελθοντικούς αποδέκτες τους. Μέσα από αυτόν τον διάλογο μπορούμε να κατανοήσουμε το πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο του παρελθόντος, το οποίο πλέον μπορεί να παραλείπουν οι πληροφορητές στις αφηγήσεις τους. Η γνώση αυτού του πλαισίου μάς βοηθά στην κατανόηση της κοινωνικής κατασκευής της μνήμης.

Στην περίπτωση των επιστολών, η «αδιάκριτη» ανάγνωση τους στο παρόν, προσφέρει πληροφορίες για τον τρόπο λήψης των αποφάσεων των ανώτερων στελεχών, για τη γλώσσα και τους κώδικες που χρησιμοποιούσαν μεταξύ τους, για το ύφος με το οποίο περιγράφουν την κοινότητα και τα μέλη της. Εφόσον οι συγκεκριμένες επιστολές ακολουθούν ένα είδος τυπικού, μπορούμε στο παρόν να αναγνώσουμε την επίσημη γλώσσα και τον τρόπο δόμησης των επιχειρημάτων αλλά

³⁰ Δημοκρατική Οργάνωση Μόρφωσης και Εκπολιτισμού.

³¹ Το διάλογο ανάμεσα στον ιστορικό και τα αρχεία του παρουσιάζει ο Bryant Simon στο Facts and fictions in the archives, Rethinking History 5:3 2001 427-435.

δεν μπορούμε να μάθουμε, για παράδειγμα, για τις ανεπίσημες συζητήσεις και τις πιθανές συγκρούσεις των στελεχών που οδήγησαν στη συγγραφή των εκάστοτε επιστολών. Ακόμη και αυτές οι επιστολές που αποτελούν εκθέσεις για τη ζωή και τα προβλήματα των προσφύγων, δίνουν μεν χρήσιμες πληροφορίες για όσα πρότασε για τις ανάγκες των προσφύγων, έχουν δε δημιουργηθεί κατόπιν φιλτραρίσματος ως προς τη διατύπωση και το περιεχόμενο από τα ανώτερα στελέχη.

Ως προς την εφημερίδα, που αποτελεί κείμενο ενταγμένο στο δημόσιο λόγο, η σημερινή ανάγνωση βρίσκεται μπροστά στο λόγο που απευθυνόταν στο σύνολο των πολιτικών προσφύγων διατηρώντας ισχυρό προπαγανδιστικό χαρακτήρα στα πλαίσια της ψυχροπολεμικής λογικής. Συχνό είναι το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο στα άρθρα, περιγράφοντας τη ζωή της κοινότητας ως «εμείς» οι πρόσφυγες που δρούμε κατά του ελληνικού φασισμού, «εμείς» οι αγωνιστές που συμμετέχουμε ενεργά στην σοσιαλιστική ανοικοδόμηση. Ο ενικός αριθμός χρησιμοποιείται στο τρίτο πρόσωπο για να περιγράψει πρόσωπα που διακρίθηκαν για το πολιτικό τους ήθος και τις πράξεις που οδηγούν στο συλλογικό όφελος. Πρόκειται για περιπτώσεις που αναφέρονται ως παραδείγματα προς μίμηση και έχουν και σε αυτήν την περίπτωση μία αναγωγή στο συλλογικό «εμείς».

Επομένως, ο διάλογος με τα συγκεκριμένα αρχεία μάς δίνει χρήσιμες πληροφορίες για τον επίσημο λόγο της κοινότητας αλλά μας παρέχει και τη δυνατότητα να εικάσουμε τον τρόπο πρόσληψης αυτού του λόγου από τα μέλη της κοινότητας. Μέσα στα αρχεία δίνονται στοιχεία για πρακτικές των προσφύγων που οδηγούν στη δημιουργία ερωτημάτων ως προς την εφαρμογή τους. Για παράδειγμα, οι αποφάσεις σχετικά με την εκπαιδευτική πολιτική δημιουργούν ερωτήματα ως προς τον τρόπο με τον οποίο βιώθηκαν οι εφαρμογές τους.

Η βιωμένη εμπειρία μέσα από την προφορική αφήγηση

Η επαφή με τα παραπάνω είδη πηγών έδωσε αφορμή για προβληματισμό ως προς τον τρόπο που αντιμετωπίζουμε τις πηγές- προφορικές και γραπτές. Σε αυτό το σημείο θα χρειαζόταν διευκρίνιση για τον τρόπο με τον οποίο έγινε ο παραπάνω διαχωρισμός σε γραπτό και προφορικό υλικό. Στην παρούσα εργασία οι πηγές της βιωμένης εμπειρίας είναι προϊόν προφορικότητας. Εάν οι πηγές των τεκμηρίων ζωής ήταν γραπτές και περιλάμβαναν αυτοβιογραφίες, προσωπική επιστολογραφία, κινηματογραφικό και φωτογραφικό υλικό, ημερολόγια ή οποιαδήποτε άλλη μορφή αφήγησης, τότε ο προβληματισμός μάλλον θα ήταν διαφορετικός. Το ερώτημα δεν θα αφορούσε την γραπτή μορφή σε σχέση με την προφορική αλλά, ενδεχομένως, τον γραπτό επίσημο λόγο σε σχέση με την γραπτή (ή κινηματογραφική ή φωτογραφική) βιωμένη εμπειρία. Επομένως, η προφορικότητα θα αναφέρεται ως το πρωτογενές μέσο απόκτησης της πηγής της βιωμένης εμπειρίας και όχι ως εγγενές στοιχείο που ορίζει τη διαφορετικότητα ως προς τη γραπτή μορφή αρχειακού υλικού. Αλλά εφόσον στην συγκεκριμένη εργασία η προφορική μαρτυρία είναι και αυτή που φέρει τη βιωμένη εμπειρία θα αναφέρεται ως το φέρον μέσο του τεκμηρίου ζωής το οποίο έχει τα δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως κάθε είδος λόγου. Γι' αυτό κρίνεται απαραίτητο να δούμε ορισμένα χαρακτηριστικά του προφορικού λόγου και της προφορικής ιστορίας.

Σημαντικό γνώρισμα της προφορικής ιστορίας είναι ο μετασχηματισμός των «αντικειμένων» της μελέτης σε «υποκείμενα», συμβάλλοντας στη δημιουργία μιας

ιστορίας όχι πιο πλούσιας, πιο ζωντανής και πιο σπαρακτικής αλλά πιο *αληθινής*³². Η αναζήτηση της ανασύνθεσης της εικόνας του παρελθόντος με κύρια επιδίωξη την ανάδειξη της βιωμένης εμπειρίας μέσα από τη μαρτυρία των δρώντων υποκειμένων, αποτελεί διαδικασία κατά την οποία συναντώνται μία σειρά συνιστωσών. Αφενός κάθε μαρτυρία χαρακτηρίζεται από τη μοναδικότητά της, αφετέρου εντάσσεται σε ένα γενικό κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο, αντλώντας λόγο από αυτό. Ωστόσο, αυτός ο λόγος δεν δημιουργείται κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του γενικότερου πλαισίου, μέσα στο οποίο εντάσσεται, καθώς είναι προϊόν διαρκούς αλληλόδρασης ανάμεσα σε αυτό και τον εκάστοτε αφηγητή.

Η αναγνώριση αυτής της υποκειμενικότητας των αφηγήσεων, αναδεικνύει τη μοναδικότητα της εμπειρίας του εκάστοτε αφηγητή, η οποία μπορεί να ενταχθεί σε ένα σύνολο αντίστοιχων «μοναδικότητων», που προκύπτουν από ένα σύνολο αφηγήσεων ατόμων που έζησαν σε κοινό κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Πραγματοποιώντας μελέτη πολλών «μοναδικών», ατομικών αφηγήσεων μπορούμε να διακρίνουμε εάν υπάρχουν κοινά σημεία αναφοράς και εν συνεχεία να διακρίνουμε στοιχεία που συνθέτουν την ατομική/ές και τις συλλογικές ταυτότητες. Ωστόσο, αυτή η διαδικασία ξεκινά με τη συλλογή ατομικών αφηγήσεων, η μελέτη των οποίων εν συνεχεία θα μας δώσει στοιχεία για συλλογικά πλαίσια αναφοράς που συνθέτουν τις ενδεχόμενες συλλογικές ταυτότητες. Στην συγκεκριμένη περίπτωση των πολιτικών προσφύγων, η συλλογή ατομικών αφηγήσεων θα μας οδηγήσει στην αναζήτηση της συλλογικής ταυτότητας των προσφύγων στη Βουλγαρία ή στην πολλαπλότητα των συλλογικών ταυτοτήτων που απαρτίζουν την κοινότητα των προσφύγων στη Βουλγαρία. Παρόλο που ο επίσημος λόγος στις γραπτές πηγές εμφανίζεται ως φορέας μίας κοινής συλλογικής ταυτότητας, οι προφορικές μαρτυρίες αναδεικνύουν την ύπαρξη πολλαπλών συλλογικών ταυτοτήτων μέσα στους κόλπους της κοινότητας. Μπορούμε να ξεκινούμε με τη συλλογή ατομικών αφηγήσεων και εν συνεχεία να εντοπίζουμε ενδεχόμενα στοιχεία συλλογικής μνήμης και ταυτότητας. Παράλληλα, μπορούμε να διακρίνουμε στοιχεία που παραπέμπουν στην ατομική συμφωνία ή κατ' ελάχιστο με ορισμένες πτυχές των συλλογικών ταυτοτήτων.

Οι αφηγήσεις, συνήθως, έχουν αναφορές τόσο σε προσωπικά όσο και σε συλλογικά βιώματα, δίχως να είναι πάντοτε άμεσα σαφής ο διαχωρισμός ανάμεσα σε αυτά τα δύο. Ωστόσο, η αναφορά σε συλλογικά σύμβολα, όπως παροιμίες, τραγούδια ή στερεότυπες αφηγήσεις, μπορούν να είναι μέσα ένδειξης της εμπλοκής του συλλογικού λόγου μέσα στην ατομική αφήγηση³³. Αυτά μπορούν να γίνουν διακριτά στην ανάλυση της αφήγησης εάν ο ερευνητής έχει έρθει σε επαφή με το συλλογικό κοινωνικό πλαίσιο μέσω επιτόπιας έρευνας και με τη συλλογή πολλών αφηγήσεων αλλά και μέσα από τις γραπτές πηγές. Στη συλλογή αφηγήσεων είναι πιθανό να συναντήσουμε κατά επανάληψη «μόνιμες», σχεδόν κωδικοποιημένες αφηγήσεις οι οποίες λειτουργούν αποκαλυπτικά ως δείκτες της βιωμένης ιστορίας, αποκτώντας μία συμβολική λειτουργία ως προς την κατασκευή της ατομικής και της συλλογικής ταυτότητας³⁴. Σε τέτοιου είδους επαναλαμβανόμενες αφηγήσεις μπορούμε να κατανοήσουμε τον τρόπο που εμπλέκεται το συλλογικό στην ατομική αφήγηση.

Η επιλογή του πληροφορητή να περιγράψει με λεπτομέρειες ένα γεγονός ή να προσπεράσει με μία απλή αναφορά ένα άλλο μάς αποκαλύπτει το κατά πόσο αυτό το γεγονός θεωρήθηκε σημαντικό και επομένως αξιοσημείωτο για την αφήγηση.

³² Paul Thompson, Φωνές από το Παρελθόν, Προφορική Ιστορία, Πλέθρον, 2002, σελ 155.

³³ Alessandro Portelli, What makes oral history different? Στο Perks, R. Thomson, A. The oral History Reader, London, 1998, σελ 66.

³⁴ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Ανάποδα χρόνια, Συλλογική Μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950), Πλέθρον, 1997. σελ 219.

Αλλά δεν μας αποκαλύπτει το κατά πόσο ήταν σημαντικό στο παρελθόν. Η αναφορά, εν συντομία, ενός γεγονότος ή η απουσία αναφοράς του μπορεί να είναι προϊόν των παιχνιδιών που παίζει η μνήμη μέσα από την επιλεκτική της διάσταση και επομένως, να έχει περάσει το περιστατικό στη σφαίρα της λήθης ή της σιωπής. Επομένως, αδυνατούμε να γνωρίζουμε με απόλυτη βεβαιότητα, πότε ήταν σημαντικό ή ασήμαντο ένα γεγονός για τον αφηγητή καθώς η χρονική αναφορά είναι μονίμως διπλή. Αναφέρεται στο χρόνο που συνέβη το γεγονός, φιλτράρεται, ωστόσο, από το παρόν της αφήγησης. Αυτή η «αδυναμία» μειώνεται μέσω της μελέτης των γραπτών πηγών, οι οποίες παρουσιάζουν το πλαίσιο αναφοράς του παρελθόντος, και μέσω της επιτόπιας έρευνας που βοηθά στην κατανόηση του σύγχρονου πλαισίου αναφοράς.

Αλλά για την προφορική ιστορία έχει ενδιαφέρον να αναδειχθούν τα γεγονότα που περνούν στη λήθη και οι συλλογικές και ατομικές διαδικασίες που οδηγούν σε αυτό. Γεγονότα που έχουν περάσει στη λήθη μπορεί να αποτελούν ατομικά ή συλλογικά τραύματα. Σημαντικό θα ήταν να διευκρινίσουμε ότι δεν είναι προϊόν λήθης όλα τα «κρυμμένα» ζητήματα της αφήγησης. Υπάρχουν περιπτώσεις που οι αφηγητές αποφεύγουν να θίξουν προσωπικές πράξεις ή πεποιθήσεις του παρελθόντος, όχι επειδή δεν θυμούνται αλλά επειδή έχουν μετανιώσει ή έχουν αλλάξει αντιλήψεις. Άλλοτε, επιθυμούν να αποκρύψουν ζητήματα που θεωρούν ότι η πιθανή αποκάλυψή τους μπορεί να τους βλάψει, εάν γίνουν γνωστά³⁵. Σε αυτήν την περίπτωση το ενδιαφέρον βρίσκεται σε αυτό που κρύβεται και στους λόγους της απόκρυψής του³⁶, στοιχείο που θα μας φέρει πιο κοντά και στο σύγχρονο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο του ατόμου.

Εάν, επομένως, βασικό ζητούμενο αποτελεί η κατανόηση της βιωμένης εμπειρίας και η κατασκευή των ατομικών και των συλλογικών ταυτοτήτων, οι μαρτυρίες των δρώντων υποκειμένων αποτελούν πηγή μείζονος σημασίας. Επίσης, η αναζήτηση της κατανόησης της βιωμένης εμπειρίας αποκτά ιδιαίτερη σημασία όταν γίνεται αρωγός στην κατανόηση της ιστορικής αλλαγής. Σύμφωνα με τον Ken Plummer «Η συλλογή των στοιχείων μιας ιστορίας ζωής συνεπάγεται την παλινδρόμηση του υποκειμένου ανάμεσα στις εξελίξεις του δικού του κύκλου ζωής και τις επιρροές από τις εξωτερικές συγκυρίες και κρίσεις (πόλεμοι, πολιτικές και θρησκευτικές αλλαγές, εργασία και συνθήκες ανεργίας, οικονομικές μεταβολές κ.ο.κ). Μια ιστορία ζωής δεν μπορεί να ειπωθεί χωρίς συνεχή αναφορά στην ιστορική αλλαγή και ακριβώς αυτή η βασική επικέντρωση στην αλλαγή πρέπει να θεωρηθεί ως ένα από τα μεγάλα πλεονεκτήματα της ιστορίας ζωής».³⁷ Το γεγονός ότι οι αφηγήσεις των πολιτικών προσφύγων βασίζονται σε έναν χρονικό άξονα των «πριν» και των «μετά» δύο μεταβατικών σταδίων της ζωής τους- την μετακίνησή τους και την κοινωνική αναδιάρθρωση που προκλήθηκε λόγω της μετάβασης από τον σοσιαλισμό στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς- προσφέρει τη δυνατότητα να παρατηρηθεί ο τρόπος πρόσληψης και βίωσης αυτών των αλλαγών.

Σημαντική είναι και η παρατήρηση της χρονικής αναφοράς στην βιωμένη εμπειρία και ο καθορισμός του παρόντος χρονικού πλαισίου καθώς οι μαρτυρίες αποτελούν «εκφάνσεις πολιτισμικής ταυτότητας κατά τις οποίες η μνήμη διαρκώς

³⁵ Σε αυτήν την περίπτωση είναι πολύ σημαντικό να έχουν δημιουργηθεί σχέσεις εμπιστοσύνης ανάμεσα στον πληροφορητή και τον ερευνητή ώστε να υπάρχει η βεβαιότητα ότι δεν θα δημοσιοποιηθούν τα σημεία που δεν επιθυμεί ο ίδιος.

³⁶ Alessandro Portelli, What makes oral history different? Στο Perks, R. Thomson, A. The oral History Reader, London, 1998, σελ 69.

³⁷ Ken Plummer, Τεκμήρια ζωής, Εισαγωγή στα προβλήματα και τη βιβλιογραφία μιας ανθρωπιστικής μεθόδου, Gutenberg, 2000, σελ 126-127.

προσαρμόζει κληρονομημένες παραδόσεις στις εκάστοτε συνθήκες του παρόντος»³⁸. Οι πληροφορητές μιλούν για το ατομικό- αλλά και το συλλογικό τους- παρελθόν στο παρόν. Η περιγραφή της εμπειρίας της εκπαίδευσης στη Βουλγαρία κατά τη δεκαετία του '50 για παράδειγμα, έχει φιλτραριστεί από μία πορεία επιπλέον πενήντα χρόνων, κατά τα οποία αναδιαμορφώθηκε τόσο το κοινωνικό τους πλαίσιο όσο και οι προσωπικές τους απόψεις. Απέκτησαν παιδιά, τα οποία πέρασαν από την εκπαιδευτική διαδικασία, την οποία συγκρίνουν τόσο με τη δική τους, όσο και με αυτή των εγγονιών τους. Επομένως, η προφορική μαρτυρία μιλάει με όρους του παρόντος ακόμη και για προσωπικά γεγονότα του παρελθόντος. Επιπλέον, τα δεδομένα του παρόντος συντίθενται από τη σύμπραξη και των δύο φορέων της δημιουργίας της προφορικής μαρτυρίας, του πληροφορητή και του ερευνητή. Εάν στην πρώτη περίπτωση των γραπτών πηγών ο αναγνώστης έχει να αντιμετωπίσει τα προσωπικά παροντικά δεδομένα του, στην δεύτερη περίπτωση των προφορικών μαρτυριών πρέπει να λάβει υπόψιν του το γεγονός ότι ο διάλογος ανάμεσα στα δύο άτομα βρίσκεται σε διαρκές παιχνίδι με το παρελθόν και το παρόν, εντάσσοντας σε αυτό το παιχνίδι πολλαπλές αλλαγές κατά την πορεία όλων αυτών των ετών. Η αναφορά των προσφύγων στα βιώματά τους κατά το παρελθόν, δεν πρέπει να λαμβάνεται υπόψη αμιγώς ως αποδεικτικό στοιχείο των βιωμάτων κατά την περίοδο της συγχρονίας τους. Εφόσον η αφήγηση προκύπτει από την ατομική μνήμη, είναι δε αποτέλεσμα και της συλλογικής μνήμης, θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται ως μαρτυρία που συντίθεται στη βάση πολλαπλών επιπέδων.

Μία ακόμη ιδιαιτερότητα του προφορικού λόγου είναι τα εκφραστικά μέσα που διαθέτει. Η ένταση της φωνής, ο τόνος και το ύφος αποτελούν στοιχεία δυναμικά στην αφήγηση. Η αυξομείωση της έντασης, της ταχύτητας, η αλλαγή του τόνου και του ύφους, ανάλογα με το περιστατικό της αφήγησης, αποτελούν τεχνάσματα του λόγου με ιδιαίτερη σημειολογική αξία. Εφόσον η ροή του προφορικού λόγου αντλεί νόημα και από τα εκφραστικά του μέσα, δεν μπορεί να μεταφερθεί αυτούσιος σε γραπτή μορφή δίχως να χάσει αυτές τις ιδιαιτερότητες. Η μεταφορά των λέξεων στο χαρτί έχει τόση φθορά στην απόδοση της έκφρασή τους που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «ακρωτηριασμός»³⁹. Στην παρούσα εργασία οι προφορικές μαρτυρίες έχουν γίνει ψηφιακό αρχείο ήχου, πράγμα που δίνει τη δυνατότητα ακρόασης των επιλεγμένων μερών των συνεντεύξεων σε ψηφιακή μορφή⁴⁰. Βέβαια, ακόμη και σε αυτήν την περίπτωση, είναι δύσκολο να μην αλλοιωθεί η ροή του λόγου, εφόσον πρόκειται για συγκεκριμένα, επιλεγμένα μέρη της αφήγησης. Αλλά με την παράθεση των κομματιών που αναλύονται τόσο σε γραπτή, όσο και σε ηχητική μορφή ελαττώνεται ο βαθμός απόκλισης που πραγματοποιείται από τη γραπτή απόδοση του λόγου.

Αλληλοσυμπλήρωση του αρχειακού και προφορικού υλικού

Η παράλληλη χρήση των προφορικών μαρτυριών και των γραπτών πηγών μπορεί να συντελέσει στον διάλογο ανάμεσα στους πολλαπλούς λόγους του παρελθόντος ώστε να κατανοηθεί το ιστορικό πλαίσιο. Ο εντοπισμός της διαφορετικότητας των δύο πηγών είναι χρήσιμος ώστε να γίνει γόνιμη αυτή η παράλληλη χρήση και να λειτουργήσει συνθετικά. Η χρήση των γραπτών πηγών

³⁸ Λουΐζα Πασσερίνι, Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα, Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία, Νεφέλη, 1998. σελ 101.

³⁹ Raphael Samuel, Perils of the transcript, στο Perks-Thompson, 1998, σελ. 246.

⁴⁰ Στην ψηφιακή έκδοσή της εργασίας είναι δυνατή η ακρόαση των επιλεγμένων αυτών κομματιών του λόγου παράλληλα με την ανάγνωση του κειμένου. Η τυπωμένη μορφή συνοδεύεται από cd ήχου στο οποία τα αρχεία είναι εγγεγραμμένα σε μορφή wave.

γίνεται αρωγός στην κατανόηση γεγονότων και καθημερινών πρακτικών που αναφέρονται στις αφηγήσεις. Ωστόσο, ισχύει και το αντίστροφο, καθώς οι μαρτυρίες δύνανται να μας διαφωτίσουν για σημεία που δεν διασαφηνίζονται από τις πηγές και να βοηθήσουν στην ερμηνεία τους.

Και τα δύο είδη πηγών χαρακτηρίζονται από ένα είδος επιλεκτικότητας. Η επιλεκτική λειτουργία της μνήμης, που στηρίζεται στη λήθη ή την επιλογή ορισμένων γεγονότων ως αξιομνημόνευτων και άλλων ως ασήμαντων αλλά και η εσκεμμένη απόκρυψη στοιχείων του προσωπικού ή συλλογικού παρελθόντος αποτελεί χαρακτηριστικό της προφορικής μαρτυρίας. Αυτό που είναι σημαντικό με τη μνήμη στην αφήγηση είναι ότι αυτή δεν αποτελεί μία παθητική δεξαμενή γεγονότων αλλά μία ενεργή διαδικασία δημιουργίας ερμηνειών⁴¹. Γι' αυτό μπορούμε να πούμε ότι η προφορική αφήγηση παρέχει περισσότερες ερμηνείες παρά γεγονότα. Η επιλεκτική λειτουργία των γραπτών πηγών στηρίζεται στην αποκλειστική χρήση του επίσημου προπαγανδιστικού λόγου -στην εφημερίδα «Λευτεριά»- και στην αποκλειστική αναφορά σε πολιτικά, διαδικαστικά, νομοθετικά και οργανωτικά ζητήματα -στις επιστολές των στελεχών. Έτσι έχουμε στα χέρια μας τον επίσημο λόγο που καταγράφει συμβάντα της κοινότητας και γεγονότα, με αποτέλεσμα να πληροφορούμαστε αφενός για αυτά, αφετέρου για την δημόσια αλλά και τη μη δημόσια⁴² - π.χ. ανάμεσα σε δύο στελέχη- χρήση αυτού του λόγου.

Ένα ακόμη στοιχείο που παρουσιάζεται στις γραπτές μαρτυρίες και μπορεί να διασαφηνίσει προβληματισμούς που προκύπτουν από τις προφορικές μαρτυρίες είναι η «δόξα» της εποχής, κατά τον Bourdieu, δηλαδή οι εύτακτες σχέσεις οι οποίες, καθώς θεμελιώνουν τον πραγματικό κόσμο αλλά αδιαχώριστα και τον διανοητό κόσμο, γίνονται αποδεκτές ως αυτονόητες⁴³. Η αποκάλυψη της «δόξας» της εποχής- δηλαδή των αυτονόητων πρακτικών και αντιλήψεων- στην αφήγηση γίνεται μέσα από ακούσια μηνύματα των προφορικών μαρτυριών⁴⁴. Η διασταύρωση με τις πηγές βοηθά να διαπιστώσουμε την ιστορικότητα των πρακτικών που αναφέρουν τα ακούσια μηνύματα.

Η αλληλοσυμπλήρωση των πηγών συνίσταται και στο παιχνίδι ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό. Οι γραπτές πηγές της οργάνωσης έχουν δομηθεί πάνω στη λογική της συλλογικότητας, εφόσον η ύπαρξή τους εξυπηρετεί αυτήν τη συνεκτικότητα. Επιπλέον, ο λόγος που φέρει προς τα μέλη μέσω της εφημερίδας πλαισιώνεται γύρω από το «εμείς». Οι προφορικές συνεντεύξεις ακολουθούν την αντίστροφη πορεία, ξεκινώντας από το πρώτο πρόσωπο, κάνοντας αφήγηση ζωής αλλά εμπλέκοντας παράλληλα συλλογικές αναμνήσεις.

Έχει ήδη αναφερθεί πως η σχέση ανάμεσα στις γραπτές πηγές και τον αναγνώστη τους ορίζεται από έναν δυναμικό διάλογο. Αλλά και ο αφηγητής βρίσκεται σε δυναμικό διάλογο με τον ερευνητή, με τη διαφορά ότι σε αυτήν την περίπτωση και οι δύο μιλούν υπό το πρίσμα του παρόντος, εφόσον πρόκειται για πρόσφατες καταγραφές οι οποίες έχουν διαρκή αναφορά στο παρόν και το παρελθόν. Επιπλέον, ένα άλλο στοιχείο που αποκαλύπτει το διαφορετικό δυναμισμό της προφορικότητας σε σχέση με τη γραπτή πηγή, είναι ότι δεν μπορεί να επαναληφθεί ποτέ με τον ίδιο τρόπο. Αυτή η αντιφατικότητα την φέρνει πιο κοντά στην ανθρώπινη

⁴¹ Alessandro Portelli, 1998, σελ 69.

⁴² Ο λόγος που χρησιμοποιείται ανάμεσα σε δύο στελέχη δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ιδιωτικός, εφόσον αποτυπώνεται σε έγγραφα που πρόκειται να κατατεθούν στο αρχείο κάποιου γραφείου, γεγονός που αφαιρεί την ιδιωτικότητα. Ωστόσο δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως δημόσιος, εφόσον δεν επρόκειτο να εμφανιστεί στο σύνολο των ατόμων που απάρτιζαν την κοινότητα.

⁴³ Pierre Bourdieu, Η διάκριση, Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης, Πατάκη, 2002. σελ 499.

⁴⁴ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, 1997, σελ 219.

φύση⁴⁵. Εν τέλει, αναπτύσσεται ανάμεσα στις γραπτές πηγές και τις προφορικές μαρτυρίες δυναμική σχέση που προκύπτει από τα χρονικά τους όρια. Και οι δύο αναφέρονται στην ίδια χρονική περίοδο αλλά βλέποντάς την μέσα από διαφορετικό πρίσμα. Οι μεν γραπτές δίνουν πληροφορίες για τη δική τους συγχρονία και απευθύνονται στο παρόν τους, οι δε προφορικές δίνουν πληροφορίες για το παρελθόν, αντλώντας παράλληλα στοιχεία από το παρόν και το εγγύς παρελθόν της προσωπικής ζωής. Στην πρώτη περίπτωση κυρίαρχος είναι ο ρόλος της συγχρονίας των πηγών, στη δεύτερη περίπτωση κυρίαρχος είναι ο ρόλος της μνήμης η οποία αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο της ατομικής και της συλλογικής ταυτότητας⁴⁶. Η αλληλοσυμπλήρωση των δύο ειδών πηγών χρειάζεται να συνυπολογίζει αυτήν την χρονική πολυπλοκότητα κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης των ερωτημάτων που προκύπτουν από τη μελέτη τους.

⁴⁵ Paul Thompson, 2002, σελ166.

⁴⁶ Ζακ Λε Γκοφ, Ιστορία και μνήμη, Νεφέλη, 1998, σελ 143.

2. Ιστορικό πλαίσιο

Οι μετακινήσεις των παιδιών του ελληνικού εμφυλίου πολέμου

Η εκκένωση παιδιών από τις εμπόλεμες ζώνες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου αποτέλεσε ζήτημα ισχυρής διαμάχης των δύο στρατοπέδων και συνετέλεσε στη δημιουργία σχετικών λόγων τόσο από την Αριστερά όσο και από τη Δεξιά. Το θέμα αυτό απασχόλησε ιδιαίτερα την πολιτική της μεταπολεμικής Ελλάδας συνεχίζοντας να προβληματίζει και μετά τη μεταπολίτευση, ανοίγοντας κύκλο συζητήσεων μέχρι και τις μέρες μας. Ιδιαίτερο γνώρισμα της μετακίνησης είναι η ένταξη του ζητήματος στο γενικότερο πλαίσιο του ψυχροπολεμικού κόσμου. Ισχυροί στερεοτυπικοί λόγοι δημιουργήθηκαν και από τις δύο πλευρές, ενώ στις πολιτικές που εφαρμόστηκαν ενεπλάκησαν όχι μόνο η ελληνική κυβέρνηση και η κυβέρνηση του βουνού αλλά και οι χώρες υποδοχής του σοσιαλιστικού κόσμου, τα Ηνωμένα Έθνη και ο Ερυθρός Σταυρός. Παρατηρώντας τον τρόπο διαμόρφωσης του κυρίαρχου λόγου της αριστεράς και της δεξιάς, ως προς το θέμα της μετακίνησης, μπορούμε να κατανοήσουμε πτυχές της διαμόρφωσης του ψυχροπολεμικού λόγου.

Η μεταφορά των παιδιών έμεινε γνωστή ως «παιδομάζωμα», λέξη φορτισμένη στην ελληνική συλλογική μνήμη από ομώνυμη λαϊκή αφήγηση για την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι αφηγήσεις για το παιδομάζωμα παραπέμπουν σε βίαιη αρπαγή των παιδιών από τους μουσουλμάνους, με σκοπό να εκπαιδευτούν στρατιωτικά και να δημιουργήσουν τον μουσουλμανικό στρατό των γενιτσάρων. Τονίζεται ιδιαίτερα στις αφηγήσεις η πλήρης αποκοπή των παιδιών αυτών από το οικείο θρησκευτικό και οικογενειακό περιβάλλον και η πλήρης «μετάλλαξη» τους σε στρατιώτες που δρουν ενάντια στο περιβάλλον καταγωγής τους κατόπιν σκληρής εκπαίδευσης και προπαγάνδας.

Ο όρος «γενιτσαρισμός» χρησιμοποιήθηκε από τον βασιλικό και τον κυβερνητικό λόγο προκαλώντας αναγωγή της συλλογικής μνήμης του γενιτσαρισμού στο φαινόμενο των παιδιών του ελληνικού εμφυλίου. Ο παραλληλισμός αυτός έχει ιδιαίτερη βαρύτητα στον τρόπο πρόσληψης του φαινομένου. Αντιστοίχως με τους γενίτσαρους, οι «νέοι γενίτσαροι» που μεταφέρονται σε χώρες με σοσιαλιστικά καθεστάτα είναι τα παιδιά εκείνα που θα εκπαιδευτούν μέσα στον κομμουνισμό, θα αποκοπούν από τα ελληνικά πατριωτικά και θρησκευτικά ιδεώδη και θα γίνουν μία συμπαγής ομάδα που θα αποσκοπεί στην ανθελληνική δράση. Ενώ αυτοί που θα τους διαπαιδαγωγήσουν παραλληλίζονται με τους «εχθρούς» του ελληνικού έθνους, όπως αυτοί χαρακτηρίζονται στις εθνικιστικές λαϊκές αφηγήσεις.

Αντίστοιχη με τη μεταφορά παιδιών προς τις χώρες των σοσιαλιστικών καθεστώτων είναι η μεταφορά παιδιών από τις εμπόλεμες περιοχές σε παιδονόλεις που δημιουργήθηκαν από τη βασίλισσα Φρειδερίκη, σε διάφορες περιοχές της ελληνικής επικράτειας. Τα ιδρύματα αυτά παρείχαν στέγη και εκπαίδευση στα παιδιά. Η μετακίνηση παιδιών προς τις παιδονόλεις της βασίλισσας ξεκινά το 1947. Τον Ιούλιο δημιουργείται το Βασιλικό Ίδρυμα Πρόνοιας στο οποίο συμμετέχουν αθηναίες κυρίες, οι οποίες προτάσσουν ανθρωπιστικούς λόγους για αυτές τις μετακινήσεις. Η βασίλισσα Φρειδερίκη στα απομνημονεύματά της αναφέρει πως «το κύριο σχέδιό μας στην αρχή ήταν να γλιτώσουμε τα παιδιά μας στις βόρειες επαρχίες, από το να μεταφερθούν πέρα από τα σύνορα και να ανατραφούν ως εχθροί της χώρας»⁴⁷. Οι περιοχές από τις οποίες προέρχονταν τα παιδιά ήταν κυρίως τα χωριά της βόρειας και

⁴⁷ Βασίλισσα Φρειδερίκη των Ελλήνων, *Μέτρο Κατανόησης*, Λονδίνο 1971 που παρατίθεται στο Lars Baerentzen, *Το «παιδομάζωμα» και οι παιδονόλεις της βασίλισσας*, L. Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα, 1999, σελ 137.

κεντρικής Ελλάδας, οι «επικίνδυνες» δηλ. «ανταρτοκρατούμενες» περιοχές από τις οποίες τα μάζεψε ο κυβερνητικός στρατός⁴⁸. Το εγχείρημα της «Βασιλικής Πρόνοιας» θα μπορούσε, ενδεχομένως, να παρατηρηθεί και ως επακόλουθη ή παράλληλη πράξη της επιχειρήσεως ερήμωσης των αντίστοιχων περιοχών από τον ΕΕΣ και της αυξανόμενης έντασης των πολεμικών επιχειρήσεων. «Από το 1946 ως το φθινόπωρο του 1947 υπήρχε συνειδητή και συντονισμένη πολιτική του ΕΕΣ να εκκενώσει χωριά από περιοχές που θεωρούνταν εχθρικές ή ανασφαλείς, για να στερεί το ΔΣ από τη βάση στήριξής του στην ύπαιθρο»⁴⁹. Η επιχείρηση αυτή αποσκοπούσε στη διακοπή των κοινωνικών δεσμών των ανταρτών με κατοίκους των χωριών. Ωστόσο υπήρχε και μεγάλος αριθμός προσφύγων που εκούσια εγκατέλειψε την ύπαιθρο για να αποφύγει τον ΔΣ ή γενικότερα τις πολεμικές επιχειρήσεις αλλά και για οικονομικούς λόγους καθώς αντιμετωπιζόταν ισχυρή οικονομική ύφεση.

Καθώς οι πολεμικές επιχειρήσεις εντεινόταν εκείνη την περίοδο σε αυτές τις περιοχές, η απομάκρυνση των παιδιών προτασσόταν ως αναγκαία και για ανθρωπιστικούς λόγους. Παράλληλα, ωστόσο, η ανάγκη προστασίας αυτών των παιδιών πλαισιώνεται και με το λόγο περί κομμουνιστικού κινδύνου, ο οποίος θα ενσωματώσει και αυτά τα παιδιά ως απειλούμενα «θύματα». Επομένως, η πράξη της Φρειδερίκης παρουσιάζεται ως ευεργεσία προς το έθνος και ως ανθρωπιστική ενέργεια προς τα «απειλούμενα» παιδιά.⁵⁰

Οι διαδικασίες εκκένωσης από την πλευρά του ΔΣ ξεκινούν σχεδόν ένα χρόνο αργότερα, το 1948. Το Μάιο του 1948 δημιουργήθηκε η «Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί» με πρόεδρο τον Πέτρο Κόκκαλη⁵¹, με σκοπό να οργανώσει τη μεταφορά, την εγκατάσταση και την εκπαίδευση των παιδιών στις νέες χώρες. Σε ένα τηλεγράφημα που αποτελεί την πρώτη χρονικά γνωστή αναφορά ως προς τη μετακίνηση, στις 20.2.48, ο Μάρκος Βαφειάδης αναφέρει στον Ιωαννίδη ότι η προετοιμασία της αποστολής παιδιών προχωράει και ότι η ΠΔΚ σκοπεύει να στείλει συνολικά 10.000 παιδιά.⁵² Σε μία εβδομάδα γίνεται καταγγελία από την ελληνική κυβέρνηση προς την UNSCOB⁵³ που αναφέρει ότι μεταφέρονται τα παιδιά προς τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης δια της βίας.⁵⁴

Τη βίαια αρπαγή παιδιών από τον ΕΕΣ επικαλείται και ο ΔΣ. Στις 23.3.48, σε επιστολή του Σπύρου Π. Ρούσου προς την «Ελπίδα» (ψευδώνυμο) αναφέρονται τα εξής:

«Μοναρχοφασίστες ελεγχόμενων απ' αυτούς περιοχών αρπάζουν τα παιδιά για να τα απαγάγουν. Κάτοικοι αγωνίζονται σταθερά να μην τους τα παραδώσουν. Τα μεταφέρουν τη νύχτα κρυφά στις περιοχές μας και τα προωθούν προς τα σύνορα με την επίκληση "Σώστε τα παιδιά μας". Παράλληλα μετακινούν τα παιδιά τους προς τα

⁴⁸ Τασούλα Βερβενιώτη. 2002 *Saved or kidnapped. The children of the civil war*, στο Ph. Carabott, Th.Sfikas (eds), *Domestic and International Aspects of the Greek Civil War*. Aldershot: Ashgate (υπό έκδοση), σελ 3.

⁴⁹ Αγγελική Λαΐου, «Μετακινήσεις πληθυσμών στην ύπαιθρο», στο L. Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949, Ολκός, Αθήνα, 1999, σελ 79.

⁵⁰ Ως φιλανθρωπική πράξη αντίστοιχου περιεχομένου παρουσιάστηκε η προσφορά παιδιών, όχι μόνο ορφανών, για υιοθεσία στις ΗΠΑ. Βλ. Στεργίου Α. «Εθνική διαπαιδαγώγηση και σοσιαλιστικά ιδεώδη» στο Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 4, σελ 5.

⁵¹ Θ. Μητσόπουλος, Μείναμε Έλληνες, τα σχολεία των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1979, σελ. 51.

⁵² Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Επαναπατρισμός σε μια ξένη πατρίδα: Η επιστροφή των παιδιών του εμφυλίου». Εδώ θα χρειαζόταν και παραπομπή στο αρχαιακό υλικό.

⁵³ The United Nations' Special Committee on the Balkans, Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για τα Βαλκάνια που δημιουργήθηκε τον Οκτώβρη του 1947

⁵⁴ Lars Baerentzen, «Το «παιδομάζωμα» και οι παιδουπόλεις της βασίλισσας»,...σελ 139

σύνορα και οι κάτοικοι των δικών μας περιοχών. Δυνάμεις μας είναι υποχρεωμένες να διευκολύνουν την κίνησή τους...»⁵⁵

Ο λόγος της Αριστεράς δομείται, αντιστοίχως προς τον προϋπάρχοντα λόγο της Δεξιάς, στον επικείμενο φόβο της αρπαγής από τους αντιπάλους. Εξάλλου, η κλιμάκωση των πολεμικών επιχειρήσεων δημιουργεί την ανάγκη διαφυγής, καθώς τα παιδιά βρίσκονταν σε διαρκή κίνδυνο. Οι λόγοι που επικαλέστηκε ο ΔΣ μπορούν να συνοψιστούν στην καταστροφή που προκαλούσε στις αντίστοιχες περιοχές ο ΕΕΣ, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την έλλειψη επαρκούς σίτισης για τα παιδιά και στην απειλή της εκκένωσης από την Φρειδερίκη. Ο όρος γενιτσαρισμός χρησιμοποιήθηκε εν συνεχεία και από την Αριστερά, ως χαρακτηρισμός για τις πράξεις της Φρειδερίκης: «..για να τα μετατρέψουν σε γενιτσάρους και να τα βάλουν αναγκαστικά στις αγαπητές της χιτλερικές οργανώσεις».⁵⁶ Η εκκένωση και η μεταφορά των παιδιών σε χώρες με δομή κρατική, αντίστοιχη της επιθυμητής του ΔΣ, προσφερόταν ως λύση διάσωσης.

Ο προπαγανδιστικός λόγος και από τις δύο πλευρές ενδυνάμωσε την πόλωση και προκάλεσε τον φόβο πολλών γονέων οι οποίοι θεώρησαν ως λύση διάσωσης τη μεταφορά των παιδιών τους στα ιδρύματα της Φρειδερίκης ή στις γειτονικές χώρες αντίστοιχα. Από προφορικές μαρτυρίες προκύπτει ότι πολλοί γονείς τράπηκαν σε αυτές τις ενέργειες από φόβο μήπως πάρει τα παιδιά τους ο αντίπαλος κυβερνητικός στρατός ή αντίστοιχα, οι αντίπαλοι κομμουνιστές.⁵⁷ Πέρα, ωστόσο, από τους προαναφερθέντες πολιτικούς λόγους που οδήγησαν τους γονείς αμφοτέρων των πλευρών σε αυτήν την απόφαση, υπάρχουν και αρκετές περιπτώσεις που η μετακίνηση θεωρήθηκε ως ευκαιρία για την αναζήτηση καλύτερης ζωής, καθώς στα παιδιά θα παρέχόταν τροφή και εκπαίδευση. Παιδιά που ήταν σχετικά μεγάλης ηλικίας έχουν αναφέρει ότι επιθυμούσαν να φύγουν από τα χωριά τους για να σπουδάσουν, με αποτέλεσμα να πάρουν την πρωτοβουλία να εκμεταλλευτούν τις λύσεις που προσέφεραν οι δύο πλευρές.⁵⁸ Αυτές οι προθέσεις των γονιών και των μεγαλύτερων παιδιών γίνονται εμφανείς στις προφορικές μαρτυρίες, οι οποίες αναδεικνύουν τις προσωπικές στρατηγικές που ακολουθήθηκαν στην καθεμία περίπτωση. Οι εμπειρίες των δρώντων υποκειμένων φωτίζουν πτυχές της εκκένωσης που απουσιάζουν από τον κυρίαρχο πολωτικό λόγο της Δεξιάς και της Αριστεράς.

Ο αριθμός των παιδιών που βρέθηκαν στις χώρες τις ανατολικής Ευρώπης φτάνει τις 25.000 περίπου ενώ αντίστοιχος είναι ο αριθμός αυτών που βρέθηκαν στις παιδουπόλεις της βασιλίσσας.⁵⁹ Οι παιδουπόλεις έφτασαν τις 58 σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, αριθμός που διατηρήθηκε ως το 1950, όταν η πλειοψηφία των παιδιών επέστρεψε. Τα παιδιά της κομμουνιστικής πλευράς μοιράστηκαν σε ιδρύματα στη Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Πολωνία, Ουγγαρία και Τσεχοσλοβακία. Αργότερα, η ρήξη Τίτο- Στάλιν οδήγησε μεγάλο αριθμό παιδιών σε νέα μετακίνηση από τη Γιουγκοσλαβία προς τις υπόλοιπες προαναφερθείσες χώρες.

Τα κριτήρια αποστολής των παιδιών στα διάφορα ιδρύματα έγιναν βάσει των ηλικιών τους, δίχως να ληφθούν υπόψιν συγγενικοί ή γεωγραφικοί δεσμοί. Πολλά αδέρφια και παιδιά από τα ίδια χωριά βρέθηκαν σε ιδρύματα διαφορετικών χωρών.

⁵⁵ ΑΣΚΙ, 40/60, 23/3/1948, Σπύρος Π. Ρούσσοσ προς Ελπίδα

⁵⁶ Απόσπασμα της εφημερίδας «Εξόρμηση» της 15.3.1948 που παρατίθεται στο Lars Baerentzen, «Το «παιδομάζωμα» και οι παιδουπόλεις της βασιλίσσας»,...σελ 141

⁵⁷ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Επαναπατρισμός σε μια ξένη πατρίδα: Η επιστροφή των παιδιών του εμφυλίου», σελ 4.

⁵⁸ Στο ίδιο, σελ 5.

⁵⁹ Τασούλα Βερβενιώτη. 2002 "Saved or kidnapped. The children of the civil war." Στο Ph. Carabott, Th.Sfikas (eds), Domestic and International Aspects of the Greek Civil War. Aldershot: Ashgate (υπό έκδοση).

Κάποιοι από τους λόγους για αυτόν τον διαχωρισμό ενδεχομένως σχετίζονται με την αρχική πεποίθηση ότι η παραμονή θα ήταν προσωρινή αλλά υπήρχαν και διαδικαστικοί και οργανωτικοί λόγοι, καθώς οι κοινές ηλικίες παιδιών θα λάμβαναν και κοινή εκπαίδευση. Σημαντικό κριτήριο για τη διανομή ήταν και οι ανάγκες και οι δυνατότητες των χωρών υποδοχής. Ο διαχωρισμός αρκετών παιδιών από τα αδέρφια τους ή τα συγχωριανά παιδιά προκάλεσε επιπλέον δυσκολίες προσαρμογής τους στα νέα περιβάλλοντα.⁶⁰

Η εκπαίδευση που παρεχόταν και στα δύο «στρατόπεδα» είχε προπαγανδιστικό χαρακτήρα. Στη μία περίπτωση κυριαρχούσε η μορφή της Φρειδερίκης και προωθούνταν τα εθνικά, θρησκευτικά και οικογενειακά ιδεώδη ενώ κυρίαρχος ήταν ο αντικομμουνιστικός λόγος καθώς ο κομμουνισμός παρουσιαζόταν ως ασθένεια που απειλεί την εθνική ενότητα. Στην άλλη περίπτωση κυριαρχούσε η μορφή του Στάλιν και οι εικόνες της επικείμενης σοσιαλιστικής αλλαγής στη Ελλάδα μέσα στο πλαίσιο του πατριωτικού και παράλληλα διεθνιστικού σοσιαλισμού και στον αγώνα μέσω του κόμματος. Ο επαγγελματικός προσανατολισμός στην πρώτη περίπτωση ενίσχυε την ενασχόληση με τη γεωργία. Η ελληνική ύπαιθρος είχε εξαρθρωθεί σε μεγάλο βαθμό, λόγω των μετακινήσεων που έγιναν κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, και η επιστροφή των παιδιών στις αγροτικές εργασίες θα έδινε λύση σε μέρος του προβλήματος. Στην εκπαίδευση των Λαϊκών Δημοκρατιών δόθηκε μεγάλη βαρύτητα στην τεχνική εξειδίκευση, στη δημιουργία εξειδικευμένων εργατών και επιστημόνων πολυτεχνικών σχολών που θα εργαζόταν στην Ελλάδα κατά την επιδιωκόμενη πολιτική αλλαγή, η οποία θα στηριζόταν στη βιομηχανία.

Μετά τις ήττες του ΔΣ στον Γράμμο και το Βίτσι, τον Αύγουστο του 1949, μεγάλο μέρος των μαχητών πέρασε στις χώρες των λαϊκών δημοκρατιών, έπειτα από το πέρασμά του στην Αλβανία. Το σύνολο των πολιτικών προσφύγων, συμπεριλαμβανομένων των παιδιών που μετακινήθηκαν το 1948, των μαχητριών και μαχητών αλλά και συγγενών αυτών που μετακινήθηκαν προς τις αντίστοιχες χώρες, υπολογίζεται στις 55.881 κατά το 1950, σύμφωνα με τα στοιχεία της Τρίτης Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ⁶¹. Οι ακριβείς αριθμοί αυτών σε κάθε χώρα είναι σχετικά δύσκολα υπολογίσιμοι, δεδομένης της αυξημένης κινητικότητάς τους κατά τη διαδικασία των συνενώσεων των οικογενειών και εν συνεχεία της επιστροφής μέρους αυτών στην Ελλάδα.⁶² Η διαδικασία επανένωσης των οικογενειών ξεκίνησε σταδιακά από το ΚΚΕ κατά τη δεκαετία του 50'.

⁶⁰ Ίσως αυτό το φαινόμενο να σχετίζεται και με τη γενικότερη πολιτική του ΚΚΕ στο ζήτημα της μετακίνησης των πολιτικών προσφύγων, καθώς αυτή γινόταν με βάση τη στρατιωτική δομή του ΔΣΕ, δίχως να λαμβάνονται υπόψιν άλλοι δεσμοί των ατόμων. (Βλέπε Γαβρίλης Λαμπάτος, «Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη. (1949-1957)» Κούριερ, Αθήνα, 2001.) Για αρκετό καιρό κυριαρχούσε η αντίληψη ότι τα μέλη του ΚΚΕ θα έπρεπε να είναι «με το όπλο παρά πόδα», να βρίσκονται σε ετοιμότητα για πολεμική επιχείρηση. Θεωρούνταν ακόμη πιθανή η σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα. Επιπλέον, μέσα στα πλαίσια του ψυχρού πολέμου, η πολεμική προετοιμασία θα λειτουργούσε ως αρωγός στα σοσιαλιστικά καθεστώτα σε ενδεχόμενη σύρραξη.

⁶¹ Πρακτικά της 3^{ης} Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ, σελ.. 266-8, αναφέρεται από τον R. Kiriazovski, Македонски национални институции во Егејскиот дел на Македонија (1941-1961) [Μακεδονικοί Εθνικοί Θεσμοί στη Μακεδονία του Αιγαίου], Σκόπια 1987, σελ. 229 που παρατίθενται στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν «Ενότητα και αδελφότητα»; Σλαβομακεδόνες και Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη», δημοσιευμένο στα αγγλικά στο περιοδικό History and Culture of South Eastern Europe – An Annual Journal, vol. 5/2003.

⁶² Στο κεφάλαιο «Η κοινότητα των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία» παρουσιάζονται δημογραφικά στοιχεία των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία.

Η επιστροφή των παιδιών από τις λαϊκές δημοκρατίες ακολούθησε αρκετά επώδυνη πορεία. Τα παιδιά αυτά είχαν το «κόκκινο στίγμα». Δύο σημαντικά στοιχεία που δομούν τη ταυτότητά τους είναι ο προσδιορισμός του κομμουνιστή και του πρόσφυγα. Ο κομμουνισμός, στον κυρίαρχο λόγο της Δεξιάς, πέρασε ως ασθένεια παθολογική. Η μεταφορά αυτή φυσικοποιεί το «κακό» και το ανάγει σε κίνδυνο ανεξέλεγκτα μεταδιδόμενο στο κοινωνικό «σώμα». Συνήθης είναι η παρομοίωσή του με σάπιο μήλο το οποίο σαπίζει και τα υπόλοιπα, όταν έρχεται σε επαφή με αυτά. Αντίστοιχα, η επαφή των παιδιών που είχαν διαπαιδαγωγηθεί με ιδεολογία «αντεθνική» και «επικίνδυνη» με το κοινωνικό σώμα θα αποτελούσε κίνδυνο για αυτό. Ιδιαίτερο κίνδυνο θα αποτελούσε η κατηγορία των παιδιών που προερχόταν από τις σλαβόφωνες περιοχές της ανατολικής, κυρίως, Μακεδονίας. Αυτά, σύμφωνα με τον κυρίαρχο λόγο, θα δρούσαν αντεθνικά με σκοπό την απόσχιση μέρους των εδαφών της Μακεδονίας που εντασσόταν στην ελληνική επικράτεια.

Μικρός αριθμός παιδιών επέστρεψε στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 50'. Μετά τη λήξη του πολέμου η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε τη βοήθεια των Ηνωμένων Εθνών για τον εντοπισμό και επαναπατρισμό των παιδιών. Ο Ερυθρός Σταυρός εργάστηκε σε αυτήν την κατεύθυνση, αναζητώντας παιδιά για τα οποία υπήρχε ήδη αίτηση αναζήτησης από τους γονείς στην Ελλάδα. Επετεύχθη ο επαναπατρισμός μικρού αριθμού από τη Γιουγκοσλαβία⁶³. Σύντομα η Ελλάδα, μέχρι το 1952, έπαψε να ζητά τον επαναπατρισμό, προβάλλοντας εκ νέου τον κίνδυνο που θα δημιουργούσε η επαναφορά ατόμων που θα είχαν εκπαιδευτεί με τα κομμουνιστικά ιδεώδη.⁶⁴ Δεν είναι ακόμη σαφής ο συνολικός αριθμός αυτών που γύρισαν κατά τη δεκαετία του 50' από το σύνολο των χωρών, ωστόσο οι προφορικές μαρτυρίες αναδεικνύουν περιπτώσεις επιστροφής παιδιών από το 1954 ως το 1958⁶⁵. Πάντως επρόκειτο μάλλον για μικρούς αριθμούς σε σχέση με αυτούς της δεκαετίας του 70' και τους ακόμη μεγαλύτερους του 80'. Μετά τη μεταπολίτευση ξεκίνησαν συζητήσεις για τον επαναπατρισμό και επέστρεψε μικρός-σχετικά- αριθμός παιδιών. Αλλά η πλειοψηφία επιτράπη να επιστρέψει μετά το 1982 με το νόμο της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης. Ωστόσο, η νομοθεσία αυτή όριζε την επιστροφή αυτών που χαρακτηριζόταν ως «έλληνες το γένος», αποκλείοντας τους πρόσφυγες που καταγόταν από τις σλαβόφωνες περιοχές της ελληνικής Μακεδονίας και ζούσαν, κυρίως, στη Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας. Ο λόγος περί εθνικού κινδύνου ήταν ακόμη ζωντανός.

Το ζήτημα αυτό επανερχόταν στις συζητήσεις της κυβέρνησης δίχως ποτέ να παρουσιαστεί σαφής λύση. Τον Μάιο του 2003 ο Έλληνας υφυπουργός Εξωτερικών κοινοποίησε την πρόθεσή του για άμεση επίλυση του ζητήματος⁶⁶. Οι όροι της πολιτικής συζήτησης δεν εμπεριέχουν την πλήρη ελευθερία επαναπατρισμού των προσφύγων αλλά απλώς την ελεύθερη επίσκεψη στην Ελλάδα με ανώτατο όριο παραμονής τις 20 ημέρες, γεγονός που ξεκίνησε να εφαρμόζεται από το καλοκαίρι του 2003.

Οι συζητήσεις που προκλήθηκαν μεταξύ των πολιτικών και τα δημοσιεύματα στις εφημερίδες συχνά εμπεριέχουν ισχυρά επιβιώματα του κυρίαρχου λόγου της Δεξιάς της δεκαετίας του 50'. Γίνεται λόγος για εθνικό κίνδυνο από τον ενδεχόμενο

⁶³ 634 παιδιά επαναπατρίστηκαν από τη Γιουγκοσλαβία στο διάστημα των ετών 1950-1958, βλ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν «Επαναπατρισμός σε μια ξένη πατρίδα: Η επιστροφή των παιδιών του εμφυλίου», σελ 6.

⁶⁴ Voutira, Efthimia and Brouskou, Aigli 2000, Borrowed Children in the Greek Civil War. In Panter-Brick, Catherine and Malcom, Smith (eds) Abandoned Children Cups, σελ103

⁶⁵ ο.π. στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν «Επαναπατρισμός...»

⁶⁶ Ο «Ιός» της Κυριακής, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 8/6/2003

επαναπατρισμό των προσφύγων που είχαν χαρακτηριστεί ως «μη έλληνες το γένος». Χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο άρθρου : «..η επαναπροώθηση στην Ελλάδα χιλιάδων ατόμων με εδραιωμένη εθνικιστική σλαβομακεδονική συνείδηση και συμπεριφορά δεν συνιστά "επαναπατρισμό", αλλά αυθαίρετο εποικισμό αλλοεθνούς εθνικιστικής μειονότητας στις παραμεθόριες περιοχές των μακεδονικών νομών της χώρας.»⁶⁷

Εξακολουθεί να θεωρείται- ή να προβάλλεται ως επικίνδυνη- από ορισμένα κομμάτια του πολιτικού κόσμου, η επιστροφή όχι μόνο των πολιτικών προσφύγων αλλά και των απογόνων τους, διατηρώντας το λόγο περί αντεθνικής συνομοσίας, κληροδοτημένης πλέον και στους απογόνους αυτών. Η διατήρηση αυτού του λόγου θα μπορούσε, ενδεχομένως, να ειδωθεί ως επιβίωμα του λόγου της Δεξιάς κατά τα πρώτα χρόνια που ακολούθησαν τον εμφύλιο πόλεμο αλλά και αργότερα, φιλτραρισμένο, ωστόσο, κατά το 2003 με το λόγο περί εθνικού κινδύνου που ενδυναμώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 90'. Ο εθνικιστικός λόγος που αναδύθηκε κυρίως με το «Μακεδονικό ζήτημα» την περίοδο των πρώτων ετών του 90', επανέφερε το ζήτημα του κινδύνου των πολιτικών προσφύγων ώστε να ενισχυθεί η επιχειρηματολογία του.

«Το τελευταίο τείχος του ψυχρού πολέμου στην Ευρώπη πέφτει», όπως σχολιάζει ο «Ιός» της Κυριακής την κυβερνητική δήλωση για επιστροφή των προσφύγων. Ωστόσο, στοιχεία του λόγου που διαμορφώθηκε κατά τον ψυχρό πόλεμο φαίνεται πως επανακαλούνται και προκαλούν αντιστάσεις όχι μόνο στον επαναπατρισμό των προσφύγων μακεδονικής καταγωγής αλλά ακόμη και στην πραγματοποίηση ολιγοήμερης επίσκεψης στην Ελλάδα.

Η κοινότητα των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία

Πέρα από τη μαζική είσοδο των μαχητών που ακολούθησαν την πορεία από τα αλβανικά σύνορα τον Αύγουστο του 1949 (μετά τις ήττες του ΔΣ στο Γράμμο και το Βίτσι) , σημαντικός αριθμός προσφύγων πέρασε στα βουλγαρικά σύνορα από την περιοχή του Έβρου. Από τα σύνορα της Ελλάδας και της Βουλγαρίας πέρασε ένα μέρος παιδιών το 1948, που σε πολλές περιπτώσεις συνοδευόταν και από συγγενικό τους άμαχο πληθυσμό. Η ισχυρή κοινωνική πίεση που δεχόταν οι οικογένειες των ανταρτών ώθησε σε μαζικές μετακινήσεις όχι μόνο τα παιδιά αυτών αλλά, συχνά, πολλά μέλη τους. Κινητικότητα μέσω των ίδιων συνόρων εμφανιζόταν κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και από τους μαχητές του ΔΣ. Γινόταν μεταφορά τραυματιών, οι οποίοι περιθάλπονταν στα νοσοκομεία του Ερυθρού Σταυρού στη Σόφια και του βουλγαρικού κράτους στην Μπεργκόβιτσα και στο Μπάνκες⁶⁸. Οι τραυματίες επέστρεφαν στην Ελλάδα μετά την ανάρρωσή τους.

Οι παιδικοί σταθμοί στη Βουλγαρία φιλοξενούσαν 2050 παιδιά κατά το 1949, σύμφωνα με το ημερολόγιο της Αντωνίας Κάλκου.⁶⁹ Σύμφωνα με την ίδια πηγή, οι σταθμοί στη Βουλγαρία ήταν οι εξής: Μπάνκε, Μπούργκη, Σλίβεν, Γόρνο Παντσέροβο, Πάβελ Μπάνκες, Γκάμπροβο, Κάρλοβο, Μπότεβγκραντ και Ζέμεν. Κατά το 1950, ο αριθμός των παιδιών μειώθηκε στα 672, σύμφωνα με στοιχεία του

⁶⁷ Ε. Κωφός, Απροσδόκητες πρωτοβουλίες προς επανεγκατάσταση σλαβομακεδονικής μειονότητας στη Μακεδονία, Το Βήμα, 25/6/2003

⁶⁸ Κώστας Σιαπέρας, *Μυστικοί δρόμοι του Δημοκρατικού Στρατού. Από τη Βάρκιζα στο Μπούλκες*, εκδόσεις Γλάρος, σελ. 122.

⁶⁹ Η Αντωνία Κάλκου ήταν ομαδάρχισσα παιδιών από την Καστοριά. Το ημερολόγιό της αναφέρει στοιχεία από περιοδεία που πραγματοποίησε σε σταθμούς της Ανατολικής Ευρώπης το 1949. Το ημερολόγιο βρίσκεται στο Αρχείο Μακεδονίας στα Σκόπια. ΑΜ 1.997.1.76/188-281 (για Βουλγαρία σελ. 232-245) Τα στοιχεία αυτά προκύπτουν από αντίγραφο του ημερολογίου που μου παραχώρησε η Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν.

ΚΚΕ.⁷⁰ Η μείωση αυτή οφείλεται σε νέες μετακινήσεις, καθώς μεγάλος αριθμός ατόμων μεταφέρθηκε σε άλλες χώρες της ανατολικής Ευρώπης- κυρίως στην ανατολική Γερμανία και την Ουγγαρία⁷¹.

Μετά τη λήξη του πολέμου την ίδια πορεία, μέσω των βουλγαρικών συνόρων, ακολούθησαν η 6^η και η 7^η Μεραρχία του ΔΣ.⁷² Η 6^η μεραρχία πέρασε στην Βουλγαρία τον Σεπτέμβριο του 1949 και οι ένοπλες δυνάμεις της 7^{ης} τον Οκτώβριο του 1949. Η διοίκηση της 7^{ης} Μεραρχίας παρέμεινε στη Δράμα έως το Μάη του 1950 και εν συνεχεία πέρασε στη Βουλγαρία.⁷³

Αρχικά οι πρόσφυγες φιλοξενήθηκαν στην Μπεργκόβιτσα, στους στρατώνες όπου είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί ως κοινόβια αρρώστων κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου⁷⁴. Ωστόσο η παραμονή τους εκεί περιορίστηκε σε ένα μεταβατικό διάστημα ώσπου να εγκατασταθούν πλέον σε διάφορες πόλεις της Βουλγαρίας. Από το 1950 άρχισε να οριστικοποιείται η εγκατάσταση των προσφύγων και να δημιουργούνται σε διάφορες πόλεις στη Βουλγαρία κοινότητες των πολιτικών προσφύγων από την Ελλάδα.

Ο συνολικός αριθμός των προσφύγων στη Βουλγαρία δεν μπορεί να καθοριστεί με ευκολία για την πρώτη δεκαετία της εγκατάστασής τους. Σχεδόν με βεβαιότητα μπορούμε να αναφέρουμε τον συνολικό αριθμό αυτών κατά τη δεκαετία του '60 και έπειτα. Σε έκθεση της ΚΕ του ΚΚΕ το 1961 αναφέρεται ότι το σύνολο των προσφύγων κατά τα έτη 1956-57 υπολογιζόταν περίπου στις 4000 ενώ κατά το 1961, έπειτα από τις μετακινήσεις και τις συνενώσεις των οικογενειών, ο πληθυσμός έφτασε τις 7000⁷⁵. Σε απογραφή που έγινε από τη ΔΟΜΕ⁷⁶ Σόφιας τον Ιανουάριο του 1963 το σύνολο των προσφύγων υπολογιζόταν σε 6.529 άτομα, συμπεριλαμβανομένων όλων των ηλικιακών ομάδων⁷⁷. Ο αριθμός αυτός παραμένει σχετικά σταθερός και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970. Σε κατάλογο της ΔΟΜΕ του 1977 ο πληθυσμός των προσφύγων υπολογίζεται σε 7.700⁷⁸. Μαζική μετακίνηση προς την Ελλάδα έγινε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80. Είναι ασαφές ακόμη το μέγεθος της κοινότητας των πολιτικών προσφύγων που παρέμεινε

⁷⁰ Πρακτικά της 3^{ης} Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ, σελ. 266-8, αναφέρεται από τον R. Kiriazovski, *Македонски национални институции во Егејскиот дел на Македонија (1941-1961)* [Μακεδονικοί Εθνικοί Θεσμοί στη Μακεδονία του Αιγαίου], Σκόπια 1987, σελ. 229 που παρατίθενται στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν «Ενότητα και αδελφότητα»; Σλαβομακεδόνας και Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη», δημοσιευμένο στα αγγλικά στο περιοδικό *History and Culture of South Eastern Europe – An Annual Journal*, vol. 5/2003.

⁷¹ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν «Ενότητα και αδελφότητα»; Σλαβομακεδόνας και Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη», σελ 5, (υπό δημοσίευση), δημοσιευμένο στα αγγλικά στο περιοδικό *History and Culture of South Eastern Europe – An Annual Journal*, vol. 5/2003.

⁷² Για το ιστορικό της μετάβασης της 7^{ης} Μεραρχίας βλέπε Γιώργος Δ. Γκαγκούλιας, *Η αθέατη πλευρά του εμφυλίου. Τα τραγικά γεγονότα της 7^{ης} Μεραρχίας του ΔΣΕ*, Ιωλκός, 2001.

⁷³ Τσέκου Κατερίνα, *Γυναίκες Πολιτικοί Πρόσφυγες στη Βουλγαρία*, ανακοίνωση στο συνέδριο «Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου στα ανατολικά κράτη», Μονοδέντρι, 2003, (υπό έκδοση), σελ. 2

⁷⁴ Στο ίδιο, σελ 3.

⁷⁵ Έκθεση αντιπροσωπείας ΚΕ ΚΚΕ14/10/61 από τους Α.Γκρόζο και Π. Υφαντή, ΑΣΚΙ κουτί 125, Φ=7/12/7.

⁷⁶ Δημοκρατική Οργάνωση Μόρφωσης και Εκπολιτισμού. Πρόκειται για την ονομασία των κατά τόπους οργανώσεων των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία.

⁷⁷ Απογραφή 1/1/1963, Αρχείο ΔΟΜΕ Σόφιας, ΒСП (ΚΚΒ).

⁷⁸ Μητρώο 1977, Αρχείο ΔΟΜΕ Σόφιας, ΒСП. Η Κατερίνα Τσέκου εντοπίζει κοντινό αριθμό για το έτος 1979, στην έκδοση της ΔΟΜΕ «30 χρόνια μακριά από την πατρίδα», βλ Τσέκου 2003.

στη Βουλγαρία μετά τη δεκαετία του 1980⁷⁹. Στις ημέρες μας είναι επίσης δύσκολο να υπολογιστεί ο αριθμός αυτών που ζουν ακόμη στη Βουλγαρία. Αφενός η ΔΟΜΕ δεν έχει πλέον τον ίδιο οργανωτικό χαρακτήρα ώστε να διενεργεί τέτοιου είδους μετρήσεις, αφετέρου οι μεικτοί γάμοι έχουν απομακρύνει αρκετούς πρόσφυγες από την κοινότητα. Επιπλέον, οι εκ νέου μεταναστεύσεις των προσφύγων και της επόμενης γενιάς αυτών προς τις χώρες της δυτικής Ευρώπης και την Βόρεια Αμερική δεν δύνανται να υπολογιστούν. Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία παρόντος μέλους της κοινότητας, το σύνολο των προσφύγων που μένουν πλέον στη Βουλγαρία είναι περίπου 1000 άτομα⁸⁰.

Ως προς την πληθυσμιακή σύνθεση των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία μπορούμε να σκιαγραφήσουμε τους κυριότερους τόπους καταγωγής τους. Μεγάλο ποσοστό αυτών προέρχεται από τις περιοχές του Έβρου. Ένα μεγάλο, επίσης, μέρος προέρχεται από τις σλαβόφωνες περιοχές της Μακεδονίας. Η απογραφή της ΔΟΜΕ του 1963 δίνει στοιχεία και ως προς την εθνικότητα των προσφύγων. Από τους 6529 οι 4169 ορίζονται ως «έλληνες» και οι 1952 ως «σλαβομακεδόνες»⁸¹. Τα στοιχεία προκύπτουν από την απογραφή της ΔΟΜΕ κατά το έτος 1963 έτσι όπως παρατίθενται στα έγγραφα της κοινότητας:

Στο σύνολο των 2798 γυναικών και 3731 αντρών υπάρχει κατηγοριοποίηση ως προς την εθνικότητα και την υπηκοότητα:

Εθνικότητα	Γυναίκες	Άντρες
Έλληνες	1704	2465
Σλαβομακεδόνες	919	1033
Τούρκοι	11	53
Αρμένιοι	3	5
Γιουγκοσλάβοι	-	2
Ρώσοι	2	-
Πολωνοί	2	-
Βούλγαροι	35	40
Αδήλωτοι	122	133

Υπηκοότητα	Γυναίκες	Άντρες
Έλληνες χωρίς υπηκοότητα	2157	2908
Βουλγάρικη	81	118
Γερμανική	1	-
Πολωνική	3	1
Σοβιετική	3	2
Λοιπές	14	16
Αδήλωτοι	539	686

⁷⁹ Σε Μητρώο της ΔΟΜΕ Σόφιας του 1984 είναι εγγεγραμμένα 1745 άτομα που παραμένουν στη Βουλγαρία ενώ οι εγγεγραμμένοι επαναπατρισθέντες είναι 1250. Εφόσον το σύνολο και των δύο κατηγοριών είναι κατά πολύ μικρότερο του συνολικού αριθμού των προηγούμενων ετών, το μητρώο αυτό είναι μάλλον ανεπαρκές. Ενδεχομένως δεν κατόρθωσαν να συμπληρωθούν όλα τα μέλη. Μια άλλη εξήγηση θα μπορούσε να είναι ότι οι υπόλοιποι απέκτησαν βουλγάρικη υπηκοότητα και επομένως δεν ανήκαν πλέον στη ελληνική προσφυγική κοινότητα.

⁸⁰ Προφορική μαρτυρία Γεωργίου Πολυμερίδη.

⁸¹ Ο.π. Απογραφή 1/1/1963.

Ενώ στον πρώτο πίνακα ορίζεται η εθνικότητα και γίνεται ο διαχωρισμός σε «έλληνες» και «σλαβομακεδόνες», στον δεύτερο πίνακα, όπου ορίζεται η υπηκοότητα, η κατηγορία «έλληνες χωρίς υπηκοότητα» μάλλον περιλαμβάνει το σύνολο των δύο πρώτων κατηγοριών του επάνω πίνακα. Το άθροισμα του πρώτου πίνακα (6121) είναι μεγαλύτερο από το άθροισμα των «ελλήνων χωρίς υπηκοότητα» (5065). Ενδεχομένως να οφείλεται αυτή η διαφορά στον μεγάλο αριθμό των αδήλων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομάδα αυτή που ορίζεται τόσο από τη ΔΟΜΕ όσο και από την ΚΕ του ΚΚΕ ως «Οθωμανοί». Σε επιστολή της ΚΕ προς την Κομμουνιστική Οργάνωση της Βουλγαρίας το 1951⁸² γίνεται η πρόταση να μεταφερθεί στη Βουλγαρία το σύνολο των «Οθωμανών» που βρίσκεται στην Ρουμανία, την Τσεχία, την Ουγγαρία και την Πολωνία. Αναφέρεται ότι πρόκειται για 170 άτομα σε όλες τις παραπάνω χώρες και επιπλέον 80 που βρίσκονται ήδη στην Βουλγαρία. Η κατηγορία των «Οθωμανών» σπανίως εμφανίζεται στα επίσημα έγγραφα της ΔΟΜΕ. Πιθανώς με τον όρο αυτό τα μέλη του ΚΚΕ περιγράφουν πρόσφυγες που καταγόταν από τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης.⁸³

Τα στοιχεία που έχουμε από την ίδια πηγή-την απογραφή της ΔΟΜΕ- για τις ηλικίες, είναι ασαφή. Παρόλο που υπάρχει πίνακας με ηλικιακές κατηγορίες, το άθροισμα των κατηγοριών ξεπερνά κατά πολύ τις 6.500 και φτάνει στις 10.100. Δεν διευκρινίζεται ο λόγος αυτού του παράδοξου αλλά πιθανώς να οφείλεται στην επιπλέον μέτρηση ατόμων που μετακινήθηκαν προς άλλες χώρες της ανατολικής Ευρώπης.

Αξιοσημείωτη είναι η διαφορά του αριθμού των γυναικών (2798) και των αντρών (3731). Η διαφορά αυτή οφείλεται, ενδεχομένως, στο μεγάλο αριθμό αντρών μαχητών που πέρασαν στη Βουλγαρία. Σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες που προέκυψαν από την επιτόπια έρευνα που πραγματοποίησα στη Σόφια, υπήρχε μεγάλος αριθμός αντρών μαχητών που πραγματοποίησαν «μεικτούς» γάμους με βουλγάρες. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν και άτομα που είχαν ήδη συζύγους στην Ελλάδα. Υπήρχε και μεγάλος αριθμός αντρών μαχητών του ΔΣΕ που δεν

⁸² ΑΣΚΙ, κουτί 356, Φ=20/6/71.

⁸³ Η επιστολή της ΚΕ ΚΚΕ που προτείνει τη μεταφορά τους στη Βουλγαρία (ΑΣΚΙ, κουτί 356, Φ=20/6/71) αναφέρει τα εξής: «Αυτού θα μπορούσαν πιο στενά να ζήσουν τη ζωή της τουρκικής μειονότητάς σας και παράλληλα, κατά την κρίση σας, μια σειρά καλοί σύντροφοι από αυτούς θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για δουλειά μέσα στην τουρκική μειονότητα και τους πομάκους». Από την παραπάνω αναφορά μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι πρόκειται, μάλλον, για μουσουλμάνους μαχητές του ΔΣ από τη Θράκη που συμμετείχαν στην διαδικασία «εκπατρισμού».

Ωστόσο, σε επόμενες αναφορές της ΔΟΜΕ σπάνια γίνεται λόγος για αυτήν την μειονότητα που ζούσε στη Βουλγαρία. Σε μητρώο του 1977 (Αρχείο ΔΟΜΕ ΒСП) αναφέρονται στο τέλος του καταλόγου και «94 «Οθωμανοί»». Ενώ στο ίδιο μητρώο όλα τα υπόλοιπα άτομα αναφέρονται σε κοινό αλφαβητικό κατάλογο, αυτή η ομάδα αναφέρεται στο τέλος ως εμβόλιμη. Ακόμη και από τον τρόπο που έχουν καταχωρηθεί στο επίσημο έγγραφο της κοινότητας είναι προφανής η διαφορετική αντιμετώπισή τους σε σύγκριση με τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας. Τα υπόλοιπα, σχεδόν 7000, μέλη είναι καταχωρημένα με κοινό τρόπο δίχως να γίνεται αναφορά σε οποιονδήποτε θεωρούμενο από τη ΔΟΜΕ διαχωρισμό ως προς οποιοδήποτε χαρακτηριστικό τους.

Ως συνέχεια της αλληλογραφίας που διαπραγματευόταν τη μετακίνηση των 170 «Οθωμανών» ακολουθεί νέα επιστολή από την ΚΕ του ΚΚΕ προς την οργάνωση της Βουλγαρίας (ΑΣΚΙ, κουτί 356, Φ=20/6/76, η οποία συνοδεύεται από πλήρη λίστα με στοιχεία ως προς την εκπαίδευση και το πολιτικό τους «ήθος». Στην πλειοψηφία αυτών έχει δοθεί ο χαρακτηρισμός «χαμηλό κριτήριο» αναφορικά με την πολιτική τους αντίληψη. Συχνοί είναι και οι χαρακτηρισμοί «πολιτικά καθυστερημένος» και «πολιτικά αδύνατος». Πρόκειται, επομένως, για μία μειονότητα που, εάν πράγματι μεταφέρθηκε στη Βουλγαρία, πιθανότατα αντιμετωπίστηκε με ισχυρή έλλειψη εμπιστοσύνης από τα ανώτερα στελέχη της ΔΟΜΕ.

πραγματοποίησε επανένωση με την οικογένειά του, η οποία βρισκόταν στην Ελλάδα.⁸⁴

Τα πρώτα χρόνια του βουλγαρικού σοσιαλιστικού κράτους

Η περίοδος έλευσης των προσφύγων στη Βουλγαρία συνέπεσε με τα πρώτα βήματα της δόμησης του νέου κρατικού μοντέλου της. Στις 7 Σεπτέμβρη του 1944 το τελευταίο γερμανικό όχημα πέρασε τα βουλγαρικά σύνορα, την ίδια ημέρα κηρύχθηκε πόλεμος εναντίον της Γερμανίας και την επομένη τα ρωσικά στρατεύματα πέρασαν το Δούναβη και μπήκαν στη Βουλγαρία. Μέσα σε λίγες ώρες διαλύθηκε η προηγούμενη κυβέρνηση Μουράβιεφ και δημιουργήθηκε κυβέρνηση συνασπισμού με πρωθυπουργό τον Γκεόργκιεφ. Στη νέα κυβέρνηση ηγετικό ρόλο είχε το Πατριωτικό Μέτωπο.

Το Πατριωτικό Μέτωπο δημιουργήθηκε το 1942 με πρωτοβουλία του κομμουνιστικού κόμματος και στόχος του ήταν να συσπειρώσει τις αντιφασιστικές κινήσεις. Σε αυτό είχαν προσχωρήσει ομάδες σοσιαλδημοκρατών, η Αγροτική Ένωση και η πολιτική οργάνωση «Σβένο»⁸⁵. Ο Γκεόργκιεφ προερχόταν από το χώρο της Αγροτικής Ένωσης. Η νέα κυβέρνηση είχε περίπου την ίση συμμετοχή και των τεσσάρων παραπάνω παρατάξεων (Σβένο, Αγροτική Ένωση, σοσιαλδημοκράτες, κομμουνιστικό κόμμα)⁸⁶. Η επόμενη κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Γκεόργκι Δημητρόβ (1946-1949) –ηγετικό στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας– εγκαθίδρυσε την εξουσία του κομμουνιστικού κόμματος. Το νέο σύνταγμα που δημιουργήθηκε το Δεκέμβρη του 1947 από τον Γκεόργκι Δημητρόφ ανακήρυσσε την Βουλγαρία λαϊκή δημοκρατία. Η νέα κυβέρνηση ήταν επίσης *συνασπισμός* του κομμουνιστικού κόμματος και της Αγροτικής Ένωσης, συνδυασμός που παρέμεινε στην εξουσία έως το 1990. Ωστόσο η παράταξη των αγροτικών είχε μικρή δύναμη και η συμμετοχή της στην εξουσία ήταν περιορισμένη.

Παράλληλα έγινε αλλαγή των στελεχών και του αρχηγού του στρατεύματος και ασκήθηκαν σκληρές διώξεις εναντίον των στελεχών του παλαιού καθεστώτος. Σύντομα δημιουργήθηκαν εργατικά συμβούλια με αυξημένες δικαιοδοσίες μέσα στις οποίες ήταν και οι καταγγελίες εναντίον προσώπων που θεωρήθηκαν ότι έδρασαν «φασιστικά». Το ποινικό σύστημα και το σύστημα καταστολής αναδιοργανώθηκαν. Η αστυνομία το 1948 εφάρμοσε τα «μέτρα ενάντια στα κοινωνικά επικίνδυνα άτομα»⁸⁷. Οι διώξεις δεν αφορούσαν μόνο στελέχη του παλαιού καθεστώτος αλλά επεκτάθηκαν και σε άλλες κοινωνικές ομάδες. Έγινε προσπάθεια πολιτικής επιβολής του κομμουνιστικού κόμματος, έναντι των συγκυβερνούντων αλλά και μέσα στο ίδιο το κόμμα έγιναν «εκκαθαρίσεις». Περίπου 100.000 μέλη του κομμουνιστικού

⁸⁴ Η Ελευθερία, κόρη του προέδρου των πολιτικών προσφύγων στη Φίλιππούπολη, κάνει περιγραφή του τρόπου με τον οποίο μοιράστηκαν διαμερίσματα από την οργάνωση της Φίλιππούπολης στους πολιτικούς πρόσφυγες. Στην αφήγησή της περιγράφεται ως συνήθης πρακτική η παραχώρηση ενός διαμερίσματος σε 2-3 άντρες που ανήκαν σε αυτήν την κατηγορία των «εργένηδων» της κοινότητας.

⁸⁵ Πρόκειται για ομάδα δημοκρατικών κυρίως από το χώρο των διανοουμένων, με αρκετή πρόσβαση και σε μέλη του στρατού. Δημιουργήθηκε το 1930. Βλ. R.J. Crampton., A concise History of Bulgaria, Cambridge University Press, 1997, σελ 160.

⁸⁶ R.J. Crampton., A concise History of Bulgaria, Cambridge University Press, 1997, σελ 183.

⁸⁷ Mark Mazower, Σκοτεινή ήπειρος, Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας, Αλεξάνδρεια, 2001, σελ 262.

κόμματος εξορίστηκαν κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών, κυρίως την περίοδο 1949-1950⁸⁸.

Σημαντικές αλλαγές στην κρατική δομή έγιναν και στον οικονομικό τομέα καθώς γινόταν σταδιακά κολεκτιβοποιήσεις εταιριών και κατασχέσεις μεγάλων περιουσιών. Όπως και στις υπόλοιπες λαϊκές δημοκρατίες σοβιετικού τύπου, στη Βουλγαρία επικεντρώθηκε η οικονομία στη βιομηχανική ανάπτυξη. Βασικός στόχος ήταν το πέρασμα των μέσων παραγωγής στην κρατική ιδιοκτησία, διαδικασία που ξεκίνησε οργανωμένα από το 1947, έτος κατά το οποίο κρατικοποιήθηκαν 6000 επιχειρήσεις. Στον αγροτικό τομέα η κολεκτιβοποίηση βασίστηκε στις ήδη υπάρχουσες δομές της βουλγαρικής υπαίθρου, στον θεσμό των συνεταιρισμών. Η αντίδραση πολλών αγροτών στην εθνικοποίηση της γης οδήγησε στη δημιουργία των συνεταιριστικών αγροκτημάτων, στα οποία γινόταν μεν κοινή καλλιέργεια, διατηρούνταν δε ένα είδος ατομικής ιδιοκτησίας με τις ακόλουθες απολαβές. Το κράτος εμπλεκόταν άμεσα στο συνεταιριστικό σύστημα καθώς αυτό ήταν ο διαχειριστής των μηχανημάτων γεωργικής παραγωγής⁸⁹.

Το σύνταγμα του 1947 τόνιζε τον τεράστιο ρόλο των λαϊκών οργανώσεων σε μία χώρα με σοσιαλιστική δομή. Ρόλος τους ήταν «η έκφραση των συμφερόντων τους και η προσπάθεια ενδυνάμωσης της σοσιαλιστικής συνειδητοποίησης»⁹⁰. Οι οργανώσεις αυτές μπορούσαν να εκτελέσουν κρατικά έργα και υπηρεσίες, κατόπιν συνεννοήσεως με το κράτος. Συγγενούς τύπου λαϊκή οργάνωση θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε την οργάνωση των πολιτικών προσφύγων που δημιουργήθηκε λίγα χρόνια αργότερα.

Την ίδια περίοδο σχεδιάστηκαν τα πρώτα οικονομικά πλάνα, βασισμένα στην οικονομία κεντρικού σχεδιασμού. Πρόκειται για κρατικούς οικονομικούς σχεδιασμούς με πενταετή διάρκεια- επίσης σοβιετικού τύπου- τα οποία αφορούσαν όλες τις εκφάνσεις της οικονομικής ζωής και έθεταν στόχους ως προς την παραγωγή και τη βιομηχανική ανάπτυξη που θα έπρεπε να πραγματοποιηθούν στο προκαθορισμένο πενταετές διάστημα. Το πρώτο πλάνο στη Βουλγαρία ήταν διετές (1947-1949) καθώς το κράτος βρισκόταν ακόμη σε μεταβατικό στάδιο και οριζόταν ως το στάδιο κατά το οποίο θα γινόταν το πέρασμα από τον καπιταλισμό στον σοσιαλισμό. Το δεύτερο πλάνο του 1949 ήταν πενταετές και έδινε ιδιαίτερη έμφαση στη μετάβαση από την αγροτική παραγωγή στη βαριά βιομηχανία. Η έλευση των προσφύγων συνέπεσε με αυτό το διάστημα του πρώτου πενταετούς πλάνου.

Το λεγόμενο πρώτο στάδιο της μετάβασης στο σοσιαλιστικό σύστημα ολοκληρώθηκε στο 1957, σύμφωνα με τις διακηρύξεις της βουλγαρικής κυβέρνησης. Στο τέλος της δεκαετίας του '50 αναδεικνύεται ο Ζίφκοφ ως κυρίαρχο πολιτικό πρόσωπο, εξαγγέλλοντας νέα οικονομικά πλάνα. Ο Ζίφκοφ παρέμεινε ηγετική μορφή του κόμματος για όλο το υπόλοιπο διάστημα της σοσιαλιστικής Βουλγαρίας. Η οικονομία του κράτους χαρακτηρίζεται από σταθερή ανοδική πορεία- με ορισμένες αυξομειώσεις- για τις επόμενες δύο δεκαετίες. Ξεκίνησε μία σειρά κοινωνικών παροχών στην υγεία, την εκπαίδευση και με αργότερους ρυθμούς, στη στέγαση.

Οι εξαγγελίες του κομμουνιστικού κόμματος έπειτα και από το πέρας της δεκαετίας του '60 τόνιζαν την επίτευξη του σοσιαλισμού στη χώρα και διέδιδαν το επόμενο επιθυμητό βήμα προς τον κομμουνισμό. Συνήθεις ήταν οι δημόσιοι λόγοι που αναφερόταν σε μια νέα μετάβαση. Ο παρακάτω λόγος ανήκει στο πρόγραμμα του ΚΚΒ που έγινε στο 10^ο συνέδριο στις 24 Απριλίου 1971:

⁸⁸ R.J. Crampton, σελ 193.

⁸⁹ Νικολάι Τοντόροφ, Σύντομη ιστορία της Βουλγαρίας, Νέα Σύνορα, 1983, σελ 135.

⁹⁰ Στο ίδιο, σελ 130.

«Η οικοδόμηση μιας αναπτυγμένης σοσιαλιστικής κοινωνίας είναι ο σπουδαιότερος άμεσος ιστορικός στόχος του ΚΚΒ. Η παραπέρα ανάπτυξη μιας ώριμης σοσιαλιστικής κοινωνίας θα οδηγήσει τη χώρα μας σε εξαιρετικά μεγάλη κοινωνικο-οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη και θα δημιουργήσει τις αναγκαίες προϋποθέσεις για το πέρασμα στον Κομμουνισμό, που είναι και ο τελικός στόχος του κόμματος»⁹¹

Η εγκατάσταση των πολιτικών προσφύγων στο νέο κράτος συμπίπτει με έναν μετασχηματισμό της βουλγαρικής κοινωνίας. Οι πρόσφυγες που καταγόταν από αγροτικές περιοχές έγιναν στην πλειοψηφία τους βιομηχανικοί εργάτες. Θα μπορούσαμε να εντάξουμε το πέρασμα των πολιτικών προσφύγων από την αγροτική στη βιομηχανική ζωή στο πλαίσιο μιας γενικής αντίστοιχης μετάβασης των βουλγάρων αγροτών σε βιομηχανικούς εργάτες. Ωστόσο οι διαφορές τους από τους βουλγάρους αγρότες είναι αρκετές. Οι ντόπιοι αγρότες διαπραγματευόταν την ήδη εδραιωμένη θέση τους στον αγροτικό τομέα. Ενταγμένοι σε ένα σύστημα αγροτικών συνεταιρισμών που συνδύαζε την ατομική ιδιοκτησία με τη συλλογική εργασία, διαπραγματεύτηκαν τον τρόπο με τον οποίο θα μεταβούν στο νέο σύστημα. Όπως είδαμε παραπάνω, η ισχυρή αντίδραση πολλών αγροτών στην εθνικοποίηση της γης οδήγησε στη δημιουργία συνεταιρισμών που διατηρούσαν και την ατομική ιδιοκτησία της γης. Οι πρόσφυγες, έχοντας χάσει τα κομμάτια γης στην Ελλάδα, προσανατολίστηκαν στους χώρους εκείνους όπου η οργάνωσή τους σε συνεργασία με το κράτος υπέδειξαν. Δεν ήταν εύκολη η δυνατότητα επιλογής ώστε να ασχοληθούν με την γεωργία. Η εκπαίδευσή τους εντασσόταν στο ίδιο πλαίσιο, προσανατολιζόμενο στη βιομηχανική εκπαίδευση. Ο επαγγελματικός τους προσανατολισμός και η εκπαιδευτική πολιτική που ακολουθήθηκε θα αναφερθούν σε επόμενο κεφάλαιο⁹².

Η εγκατάστασή τους έγινε σε αστικά κέντρα ή σε νεόδμητες επαρχιακές περιοχές όπου υπήρχε αναπτυσσόμενη βιομηχανία. Παρόλο που το μεγάλο μέρος αυτών έμεινε στην Σόφια, κοινότητες προσφύγων δημιουργήθηκαν και σε άλλες πόλεις. Κατά τη δεκαετία του 60 υπήρχαν περίπου 70 τοπικές λέσχες σε ολόκληρη τη χώρα⁹³.

Η εύρεση εργασίας ήταν εύκολη, καθώς εκείνη την περίοδο αυξανόταν και η βιομηχανική παραγωγή και η απασχόληση. Το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετώπισαν ήταν η εύρεση κατοικίας. Το νέο κράτος είχε ξεκινήσει την αστική ανοικοδόμηση, η οποία γινόταν με αργούς ρυθμούς. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την έλευση μεγάλου αριθμού αγροτών από τη βουλγαρική επαρχία στις πόλεις δυσκόλεψε την εγκατάσταση. Η πλειοψηφία των προσφύγων ζούσε κατά το πρώτο διάστημα, ως και τη δεκαετία του '60, σε διαμερίσματα όπου μοιραζόταν τον χώρο με άλλες οικογένειες. Αρκετές είναι εκείνες οι περιπτώσεις που μία οικογένεια είχε στην κατοχή της ένα δωμάτιο σε κάποιο διαμέρισμα ως προσωρινή λύση ώσπου να παραχωρηθούν διαμερίσματα από την οργάνωση ή από το εργοστάσιο.

Οι σχέσεις της οργάνωσης ΔΟΜΕ με το βουλγαρικό κράτος

Η οργάνωση των πολιτικών προσφύγων είχε πολλά κοινά σημεία ως προς τη δομή και τις δραστηριότητές της με αυτόν τον της τύπο λαϊκής οργάνωσης που περιγράφεται στο Σύνταγμα του 1947. Όπως οι βουλγαρικές λαϊκές οργανώσεις, η λειτουργία των οποίων καθοριζόταν από το βουλγαρικό κράτος, η οργάνωση των

⁹¹ Νικολάι Τοντόροφ, σελ 128.

⁹² Κεφάλαιο 4.

⁹³ Αρχείο ΔΟΜΕ, ΒСР Ο αριθμός αυτός δεν αντιστοιχεί και σε αριθμό πόλεων. Στις μεγάλες πόλεις υπήρχαν λέσχες τόσο κεντρικές όσο και σε κάποιες γειτονιές. Αλλά είναι αριθμός ενδεικτικός της εξάπλωσης των προσφύγων σε αρκετές βουλγαρικές πόλεις.

προσφύγων είχε άμεση επαφή με το ΚΚΒ. Την ίδρυση των τοπικών οργανώσεων αποφάσισε το ΚΚΕ, καθώς και το πέρασμα των μελών του στα αντίστοιχα κομμουνιστικά κόμματα των λαϊκών δημοκρατιών.

Με τη σχετική απόφαση της 3^η συνδιάσκεψης του ΚΚΕ στις 10-13 Οκτώβρη του 1950, δινόταν συγκεκριμένες οδηγίες σχετικά με την ίδρυση των τοπικών οργανώσεων. Στο 4^ο άρθρο αναφερόταν:

«Ίδρυση στη χώρα σας εθνικής πολιτικής και εκπολιτιστικής οργάνωσης (εστίας ή λέσχης) πολιτικών προσφύγων από την Ελλάδα που μπορεί να έχει καταστατικό εγκριμένο από την κυβέρνηση της χώρας σας, θα έχει παραρτήματα παντού όπου υπάρχουν έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες. Οι εφημερίδες και τα δελτία που θα βγαίνουν θα διατηρηθούν σαν όργανα της εθνικής εστίας κατά χώρα»⁹⁴

Πέρα από την επαφή που θα έπρεπε να έχει η οργάνωση με το κράτος, ώστε να λειτουργεί ως μεσάζοντας ανάμεσα στα μέλη του και την κρατική διοίκηση, έπρεπε να ακολουθεί και συγκεκριμένη γραφειοκρατική οργάνωση. Αυτή περιελάμβανε λίστες με στοιχεία των μελών που αφορούσαν σχεδόν κάθε πτυχή της κοινωνικής και πολιτικής τους ζωής. Πράγματι, οι προσωπικοί φάκελοι των ατόμων της οργάνωσης είναι ενημερωμένοι με στοιχεία και σχόλια που συχνά αφορούν και λεπτομέρειες της προσωπικής τους ζωής⁹⁵.

Οι αρμοδιότητες που αναλάμβανε η οργάνωση σχετιζόταν με τις μετακινήσεις των προσφύγων, τις σπουδές τους, την εύρεση εργασίας και κατοικίας, την απόφαση για το εάν κρινόταν κατάλληλοι για στελέχη του κόμματος. Επομένως, μεγάλο ρόλο στη ζωή των προσφύγων έπαιζε η εικόνα που θα σχημάτιζε η οργάνωση για αυτούς. Επιπλέον, μέσα από τον ίδιο θεσμό διοργανωνόταν εθνικές εορτές, εκδρομές, πολιτιστικές εκδηλώσεις και εορτές για την τιμήση προσώπων της κοινότητας. Από τη ΔΟΜΕ εκδιδόταν και η εφημερίδα της κοινότητας, η «Λευτεριά».

Αφενός η οργάνωση αποτελούσε ισχυρό σύνδεσμο με το βουλγαρικό κράτος, αφετέρου λειτουργούσε συνεκτικά με σκοπό την διαμόρφωση κοινής ταυτότητας των μελών της ως «εθνική εστία», όπως αναφέρουν και οι οδηγίες ίδρυσής της. Αυτή είναι και η ιδιαιτερότητά της σε σχέση με τις λαϊκές οργανώσεις της Βουλγαρίας.

Μία άλλη παράμετρος που διαφοροποιεί τον ρόλο της κοινότητας στο βουλγαρικό κράτος είναι η δράση των μελών της η οποία οδήγησε στη μετακίνησή τους. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος παραλληλίστηκε με το βουλγαρικό αντάρτικο που είχε προηγηθεί της ανάληψης της εξουσίας από το Πατριωτικό Μέτωπο. Συνεπώς, οι έλληνες πρόσφυγες αντιμετώπιστηκαν ως κοινότητα που είχε πολεμήσει εναντίον του φασισμού με τον ίδιο ευνοϊκό τρόπο που αντιμετωπιζόταν οι βούλγαροι «αντιφασίστες»⁹⁶. Το γεγονός αυτό έδινε πολλά προνόμια στην οργάνωση με πολλές επιπλέον παροχές ή συντομότερη επίτευξη των παροχών του κράτους. Το στοιχείο αυτό προέκυψε από πολλές προφορικές μαρτυρίες όπου αναφέρεται ότι η παροχή διαμερισμάτων έγινε σύντομα, σε σχέση με πολλές βουλγαρικές οικογένειες. Στην εκπαίδευση δινόταν επιπλέον επίδομα- υποτροφία για τα παιδιά που σπούδαζαν στα ανώτατα ιδρύματα. Στην συνταξιοδότηση ίσχυε ευνοϊκή νομοθεσία τόσο για τους βουλγάρους όσο και για τους πρόσφυγες που ανήκαν στην κατηγορία αυτών που είχαν αναπτύξει «αντιφασιστική δράση», με αποτέλεσμα να υπάρχει μικρότερο χρονικό όριο απαιτούμενων ετών εργασίας.

Οι στρατηγικές που ακολουθήθηκαν από τα μέλη της κοινότητας έχουν άμεση σχέση με τις εξουσίες που αυτή αναλάμβανε απέναντί τους. Οι λέσχες που

⁹⁴ ΑΣΚΙ, κουτί 356, φ=20/6/58

⁹⁵ Αρχείο ΔΟΜΕ, ΒΣΠ.

⁹⁶ Με τον όρο αυτό περιγραφόταν το σύνολο των ατόμων που είχαν αναγνωρισμένη παράνομη πολιτική δράση εναντίον του προηγούμενου καθεστώτος στη Βουλγαρία.

δημιουργήθηκαν λειτούργησαν ως χώροι κοινωνικοποίησης αλλά και διεκδίκησης ατομικών και συλλογικών αιτημάτων. Θα είχε ενδιαφέρον να δούμε πώς λειτουργούν οι καθημερινές πρακτικές μέσα στις λέσχες. Η ανάγνωση της εφημερίδας, η καταβολή οικονομικής ενίσχυσης για την κοινότητα, η συμμετοχή σε χορούς και εκδρομές αλλά και οι καθημερινές συναντήσεις στον χώρο για ψυχαγωγία δημιουργούσαν συγκεκριμένες ταυτότητες και διατηρούσαν ή επαναπροσδιόριζαν τις σχέσεις μεταξύ των μελών. Ο χώρος αυτός ήταν σε άλλους προσφιλής και καθημερινός ενώ άλλα μέλη απείχαν από την πλειοψηφία των δραστηριοτήτων ή διατηρούσαν τυπικές σχέσεις με την κοινότητα.

Οι προφορικές μαρτυρίες αναδεικνύουν τους ποικίλους τρόπους αντιμετώπισης της κοινότητας και του βαθμού συμμετοχής σε αυτήν. Πολλοί συμμετείχαν στις δραστηριότητες με ευχαρίστηση αλλά υπήρχαν μέλη που διατηρούσαν επαφές λόγω των σχέσεων εξάρτησης που είχαν από αυτήν. Πιο συγκεκριμένα παραδείγματα θα παρουσιαστούν παρακάτω όπου θα γίνει εκτενέστερη αναφορά στις αφηγήσεις των προσφύγων.

3. Επιτόπια έρευνα

Η κοινότητα των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία αριθμεί, πλέον, περίπου 1000 άτομα. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών έχει επαναπατριστεί και ζει στην Ελλάδα- κυρίως σε περιοχές της βόρειας Ελλάδας. Βασικό χαρακτηριστικό της αποτελεί η πολυτοπικότητα καθώς είναι πολλαπλές οι μετακινήσεις των μελών της και πολλαπλοί οι τόποι εγκατάστασής τους. Προέρχονται από διαφορετικά μέρη της Ελλάδας ενώ πολλοί έζησαν και σε άλλες λαϊκές δημοκρατίες μέχρι να καταλήξουν στη Βουλγαρία. Πλέον, ένα μικρό μέρος αυτών παραμένει στη Βουλγαρία και το μεγαλύτερο μέρος έχει επιστρέψει στην Ελλάδα. Στην τρίτη γενιά προσφύγων έχει προστεθεί και νέος τύπος προορισμού, οι χώρες της δυτικής Ευρώπης, καθώς αρκετοί ακολούθησαν το δρόμο της νέας μετανάστευσης μετά την κατάρρευση του σοσιαλισμού.

Θέλησα να πραγματοποιήσω την επιτόπια έρευνα στη Βουλγαρία, έχοντας ως αρχική σκέψη σε αυτήν την προσπάθεια την κατανόηση πτυχών της μνήμης για την καθημερινότητα κατά το σοσιαλιστικό καθεστώς και των σύγχρονων βιωμάτων στο μετά-σοσιαλιστικό κράτος και έχοντας ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εμπειρία τους ως προς τις εργασιακές σχέσεις. Είχα ήδη μελετήσει ορισμένα τεύχη της εφημερίδας «Λευτεριά» και επίσημες επιστολές της οργάνωσης ΔΟΜΕ. Το υλικό αυτό αναδεικνύει τον κυρίαρχο ρόλο που έπαιξε η «σοσιαλιστική ανοικοδόμηση»- μέσω της εργασίας- και οι εργασιακές σχέσεις στον επίσημο λόγο αλλά και τις καθοριστικές αποφάσεις που λάμβανε η οργάνωση για αυτά τα ζητήματα. Βασικό ερώτημά μου ήταν η εργασιακή εμπειρία των υποκειμένων κατά το σοσιαλιστικό καθεστώς και πώς αυτή ερμηνεύεται στο μετά-σοσιαλιστικό παρόν.

Έγιναν συνολικά 3 ταξίδια στη Βουλγαρία: Μία ολιγοήμερη επίσκεψη τον Απρίλη του 2003, κατά την οποία γνώρισα μια οικογένεια πολιτικών προσφύγων. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους εγκαταστάθηκα για έναν μήνα στη Σόφια, κατά τη διάρκεια του οποίου κινήθηκα σε μία γειτονιά και συγκεκριμένα σε ένα οικοδομικό συγκρότημα στην περιοχή Ντρούσμπα. Στη Ντρούσμπα είχαν παραχωρηθεί πολλά διαμερίσματα στους πολιτικούς πρόσφυγες και αρκετοί παραμένουν ακόμη εκεί, γεγονός που είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί είχα τη δυνατότητα να γνωρίσω αρκετά άτομα της κοινότητας αλλά και να παρατηρήσω πτυχές των σχέσεων που αναπτύσσουν μεταξύ τους και με τους βούλγαρους γείτονές τους. Ο κύριος όγκος του υλικού που προέκυψε από την επιτόπια έρευνα προέρχεται από τη Ντρούσμπα, στην οποία πήρα συνεντεύξεις-αφηγήσεις ζωής και συμμετείχα σε ορισμένες καθημερινές δραστηριότητες των κατοίκων. Το τελευταίο ταξίδι έγινε τον Οκτώβρη του 2003, περίοδος κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η τελευταία συνέντευξη. Εκείνο το διάστημα είχα και την τύχη να έχω πρόσβαση στο αρχείο της οργάνωσης ΔΟΜΕ και να γνωρίσω επιπλέον ιστορικά στοιχεία για την κοινότητα. Μία φάση της επιτόπιας έρευνας πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη, τον Σεπτέμβρη 2003, όπου ήμουν σε καθημερινή επαφή για μία εβδομάδα με μία οικογένεια επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων δεύτερης γενιάς.

Αυτοί που στην ανθρωπολογία ονομάζονται «εντόπιοι» ‘η «ιθαγενείς» δεν αποτελούν ενιαία ομοιογενή ομάδα⁹⁷. Στην παρούσα εργασία ο προβληματισμός ήταν έντονος, καθώς η κοινότητα στην οποία αναφερόμαστε έχει ασαφή όρια όχι μόνο πολιτισμικά αλλά και γεωγραφικά ως προς την «εντοπιότητα» και τις ταυτότητες που αυτή ορίζει. Πρόκειται για μία κοινότητα που καθορίζεται βασικά από την

⁹⁷ Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού, Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκοι: Διλήμματα και αντιπαραθέσεις, στο Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία, Ελληνικά γράμματα 1998. σελ.386.

κινητικότητά της και παίζει πολλά παιχνίδια αυτοπροσδιορισμού και ετεροπροσδιορισμού πάνω στην έννοια της εντοπιότητας αλλά και των πολλαπλών πολιτικών και εθνοτικών ταυτοτήτων. Χαρακτηρίζεται από τη μεταβλητότητα των ταυτοτήτων των μελών της η οποία έχει άμεση σχέση και με την κινητικότητα. Η πολιτισμική ποικιλομορφία δεν απορρέει από την προσπάθεια συγκρότησης της ταυτότητας σε ένα συγκεκριμένο τόπο, αλλά είναι συνάρτηση μιας πολύπλοκης διαδικασίας που συντελείται μεταξύ όλων των χώρων στους οποίους ορίζεται η ταυτότητα του ατόμου ή της ομάδας⁹⁸. Η εθνογραφία οφείλει να λαμβάνει υπόψη αυτούς τους χώρους ώστε να μην συνδέει με σταθερούς δεσμούς έναν τόπο με μία κοινότητα αλλά πέρα από τις ορατές δραστηριότητες που συγκεντρώνονται σε ένα πεδίο δράσης, να συνυπολογίζει τον ρόλο της ιστορικότητας. Η ρευστότητα του ανθρωπολογικού πεδίου, γίνεται ακόμη εντονότερη όταν η ερευνώμενη ομάδα είναι διασπορική. Οι τόποι αναφοράς φιλτράρονται και από ιστορικές διαδικασίες που εμπριέχουν έντονα τις σχέσεις που δημιουργούνται ανάμεσα στις κοινότητες των χωρών που εμπλέκονται σε αυτήν τη διαδικασία.

Θα ήθελα να αναφέρω κάποιους παράγοντες που καθόρισαν τις σχέσεις που ανέπτυξα με τους πληροφορητές στη Βουλγαρία. Θα αναφερθώ στο ρόλο της «εγγύτητας», της ηλικίας, του φύλου, και του σύγχρονου στερεοτύπου του έλληνα-επισκέπτη στη Βουλγαρία. Τα στοιχεία αυτά θα αναδειχτούν και μέσα από περιστατικά της επιτόπιας έρευνας που αναφέρονται στις παρακάτω ενότητες.

Η «εγγύτητα» και η «απόσταση» του ανθρωπολόγου από το πεδίο, έννοιες εκ των πραγμάτων ρευστές και μάλλον με δυσδιάκριτα σύνορα, παίρνουν νέες διαστάσεις όταν πρόκειται για κοινότητα της οποίας διακριτό στοιχείο είναι οι πολλαπλές μετακινήσεις. Σε αυτήν την περίπτωση, η κοινή γεωγραφική καταγωγή των ατόμων της κοινότητας και της δικής μου-η βόρεια Ελλάδα- δεν θα μπορούσε να ορίσει κάποια πολιτισμική εγγύτητα, ώστε να μπορούμε να ισχυριστούμε ότι πρόκειται για «ανθρωπολογία οίκου» αλλά ούτε και τέτοιου είδους απόσταση ώστε να μιλούμε για μία επιτόπια έρευνα μιας πλήρως «άλλης» ομάδας. Άλλοτε με αντιμετώπιζαν ως «δική» τους και άλλοτε έθεταν οι ίδιοι τα όρια της απόστασης ανάμεσά μας. Συχνά έπρεπε να ακροβατώ επάνω στα όρια που μου έθεταν.

Η νεαρή ηλικία (23 ετών) προσέφερε το πλεονέκτημα ότι οι πληροφορητές θεωρούσαν πως είναι λογικό να μην γνωρίζω πολλά από όσα τους ρωτούσα, με αποτέλεσμα να μην θεωρούν δεδομένες τις αναφορές σε ορισμένα θέματα. Με αυτόν τον τρόπο προχωρούσαν σε επεξηγήσεις διευκρινιστικές, στις οποίες έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι εκφραζόταν με τα δικά τους λόγια και έθεταν τη δική τους ερμηνεία στις αφηγήσεις. Ο Paul Thompson, ακολουθώντας τη Beatrice Webb, περιγράφει ως «θράσος»⁹⁹ την υποβολή ερωτήσεων του ερευνητή που φανερώνουν την άγνοιά του σε σχέση με τις εμπειρίες των πληροφορητών και τα τοπικά συμφραζόμενα. Αυτό το «θράσος» περιορίζεται στην περίπτωση της νεαρής ηλικίας γιατί η άγνοια- η οποία ήταν έκδηλη στην περίπτωσή μου αρκετές στιγμές- ευτυχώς συχνά συγχωρείται. Επιπλέον, η ηλικία αυτή γινόταν παράγοντας ώστε να μειωθούν οι καχυποψίες για ενδεχόμενο «δόλιο» λόγο ενδιαφέροντος για την κοινότητα¹⁰⁰. Αλλά η νεαρή ηλικία συμβολίζει και την επιπολαιότητα, με αποτέλεσμα να νοιώσω σε αρκετές περιπτώσεις ότι με αντιμετώπιζουν ως μικρό παιδί, εφόσον οι συνομιλίες έγιναν κυρίως με ανθρώπους ηλικιωμένους.

⁹⁸ George Markus, Τα μετά την κριτική της εθνογραφίας, στο Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία, Ελληνικά γράμματα 1998, σελ 93.

⁹⁹ Paul Thompson, 2002, σελ 276.

¹⁰⁰ Παρακάτω θα γίνει αναφορά σε περιστατικά που ανέδειξαν τέτοιου είδους καχυποψίες, οι οποίες σχετίζονται με την υπόνοια προέλευσής μου μέσω κάποιου κόμματος.

Αυτή η ηλικιακή πρόσληψη δημιουργεί ιεραρχικές σχέσεις στις οποίες ενέτασσαν και εμένα κατά τη διάρκεια της παραμονής μου. Καθώς η ηλικία συνιστά κοινωνική σχέση εξουσίας¹⁰¹, συχνή ήταν η επιθυμία ελέγχου των κινήσεών μου, οι ερωτήσεις σχετικά με τον χώρο διαμονής, με την ασφάλεια που μου παρέχει, ακόμη και με την ώρα που επιστρέφω για ύπνο. Πολλές φορές ένοιωσα ότι πρέπει να αντιμετωπίσω πολλούς «κηδεμόνες» που με είχαν υιοθετήσει.

Δημιουργήθηκε μια σχέση εξουσίας κατά την οποία βρισκόμουν σε «κατώτερη» θέση. Αυτές οι συνθήκες εξισορροπούσαν την «ανισότητα» που προκαλούσε η δική μου παρατήρηση καθώς ήμουν παρατηρήτρια αλλά και διαρκώς παρατηρούμενη. Παρακάτω, στην ενότητα για τη Ντρούσμπα θα δούμε πώς δημιουργήθηκε σταδιακά αυτή η σχέση. Σε αυτήν την σχέση εξουσίας έπαιξε καθοριστικό ρόλο και το φύλο. Ως νεαρή ήταν «αυτονόητο» πως είχα να αντιμετωπίσω πολλούς κινδύνους μέσα στην πόλη όπου έμενα μόνη μου, με αποτέλεσμα να πλαισιώνομαι συχνά από ένα δίχτυ προστασίας και ελέγχου από τη γειτονιά.

Ένα ακόμη σημείο το οποίο χρειάζεται διευκρίνιση πριν από την περιγραφή της επιτόπιας έρευνας είναι η σύγχρονη στερεοτυπική εικόνα του έλληνα-ευρωπαίου στη Βουλγαρία. Η Ελλάδα, παρόλο που ανήκει γεωγραφικά στην ανατολική Ευρώπη δεν θεωρείται από τους βαλκάνιους γείτονές της ανατολική, διότι ανήκει στην Ευρωπαϊκή Ένωση¹⁰². Αφενός θεωρείται ίσως η πιο «κοντινή» ευρωπαϊκή χώρα αλλά δεν παύει να κατατάσσεται στις χώρες αυτής της «άλλης» πλευράς. Η εικόνα αυτή ενισχύεται και από τη συμπεριφορά πολλών ελλήνων τουριστών και επιχειρηματιών στη Βουλγαρία.

Οι οικονομικές λύσεις που προσφέρει ο τουρισμός στη Βουλγαρία δίνουν τη δυνατότητα σε πολλούς Έλληνες να οργανώνουν τις διακοπές τους με πολυτελείς παροχές σε χαμηλές τιμές. Αυτή η πρακτική δημιουργεί συγκεκριμένη στερεοτυπική εικόνα για τους Έλληνες, οι οποίοι μένουν σε ακριβά ξενοδοχεία, διασκεδάζουν σε πολυτελείς χώρους ψυχαγωγίας και καταναλώνουν μαζικώς από ακριβά πολυκαταστήματα της πόλης. Συχνά, η συμπεριφορά τους απέναντι στους υπαλλήλους όλων των παραπάνω επιχειρήσεων ενέχει υποτιμητικό ύφος, καθώς η δύναμη του ευρωπαϊκού νομίματος δίνει σε πολλούς τη δυνατότητα να θεωρούν ότι έχουν ηγεμονική θέση απέναντι στους κατοίκους των πρώην σοσιαλιστικών κρατών.

Η στερεοτυπική εικόνα του «έλληνα ευρωπαίου» που σχηματίζεται στη Βουλγαρία, ενισχύεται με την επέκταση των ελληνικών επιχειρήσεων. Μεγάλες επιχειρήσεις έχουν αγοραστεί από Έλληνες επιχειρηματίες, όπως πολλές τράπεζες και η μία από τις δύο εταιρίες κινητής τηλεφωνίας καθώς και τα καρτοτηλέφωνα στους δρόμους. Ελληνικές αλυσίδες καταστημάτων έχουν ανοίξει παραρτήματα σε πολλά σημεία της πόλης και πολλά ελληνικά καταναλωτικά προϊόντα, ακόμη και είδη διατροφής, διατίθενται σε εμπορικά καταστήματα. Επίσης, εργαστήρια, εργοστάσια και βιοτεχνίες, που προέρχονται κυρίως από τη Βόρεια Ελλάδα, μεταφέρουν κάποιες μονάδες παραγωγής ή όλες τις παραγωγικές δραστηριότητες στη Βουλγαρία ώστε να εξασφαλίσουν φτηνό εργατικό δυναμικό. Η παρουσία των ελληνικών επιχειρήσεων στο κέντρο της πόλης ενισχύει το «εθνικό αίσθημα υπερηφάνειας» πολλών ελλήνων τουριστών, που αντιστοίχως σχηματίζουν την εντύπωση ότι ο ρόλος της ελληνικής οικονομίας είναι «σωτήριος» για την ανοικοδόμηση της Βουλγαρίας, γεγονός που συχνά ενισχύει την υπεροπτική στάση αρκετών. Επιπλέον, συχνές είναι οι αναφορές

¹⁰¹ Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της ηλικίας, Στο Ο χρόνος της ιστορίας: Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, 141-156. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1998, σελ 141-156

¹⁰² Μαρία Τοντόροβα, 2000, σελ 141

πολλών βουλγάρων στις δυσμενείς για τους εργάτες εργασιακές σχέσεις που δημιουργούνται στις ελληνικές επιχειρήσεις, οι οποίες εδρεύουν κυρίως στη νότια Βουλγαρία. Η μεταγενέστερη συνομιλία με έλληνα πολιτικό πρόσφυγα που εργάζεται ως λογιστής στη Βουλγαρία και αναλαμβάνει ελληνικές επιχειρήσεις επιβεβαίωσε αυτήν την κατάσταση. Σύνηθες φαινόμενο είναι οι πολύ χαμηλοί μισθοί, η απουσία κοινωνικής ασφάλισης, οι εξοντωτικές υπερωρίες, η αγενής συμπεριφορά προς τους εργαζόμενους στις ελληνικές επιχειρήσεις.

Παρόλο που θα μπορούσαν να παρατεθούν πολλές περιγραφές τόσο για αυτή τη γενικευμένη στάση ελλήνων τουριστών και επιχειρηματιών όσο και για τον τρόπο πρόσληψής της από μεγάλο μέρος της βουλγαρικής κοινωνίας, η αναφορά σε αυτό το φαινόμενο είναι σύντομη ώστε να αναδείξει απλώς τους λόγους για τους οποίους επιθύμησα να διαφοροποιηθεί η εικόνα μου από αυτό το μοντέλο. Ο μεγαλύτερος προβληματισμός μου ήταν να μην ταυτιστεί η έλευση μιας φοιτήτριας από ελληνικό πανεπιστήμιο με την γενικότερη μετά-σοσιαλιστική «εξάπλωση» πολλών ελλήνων τουριστών, καταναλωτών και επιχειρηματιών, γεγονός που θα δημιουργούσε, πιθανώς, επιφυλάξεις για την παρουσία και το ενδιαφέρον μου. Το παρακάτω παράδειγμα της πρώτης επαφής που είχα με ένα μέλος της κοινότητας επιβεβαίωσε αυτόν τον προβληματισμό:

Τις ημέρες της πρώτης επίσκεψης στη Σόφια γνώρισα την Ηλέκτρα, η οποία εργάζεται ως ξεναγός των τουριστών σε ένα μεγάλο κεντρικό ξενοδοχείο. Είναι ελληνίδα, πολιτική πρόσφυγας με ενεργό συμμετοχή στην οργάνωση μέχρι και σήμερα. Αρχικά με αντιμετώπισε με επιφύλαξη όταν ζήτησα να μου μιλήσει για το παρελθόν της κοινότητας. Η πρώτη απάντηση που έδωσε ήταν ότι θα έπρεπε να απευθυνθώ στις νεώτερες ηλικίες γιατί οι γέροι είναι «λίγο κομμουνιστές». Απάντησα πως θα ήθελα να μιλήσω με άτομα από πολλές ηλικιακές ομάδες και ότι έχουν ενδιαφέρον και οι απόψεις των γέρων που είναι «λίγο κομμουνιστές». Αμέσως απάντησε ότι και η ίδια είναι «λίγο κομμουνίστρια» και ότι ήταν επιφυλακτική μαζί μου γιατί οι περισσότεροι τουρίστες ρωτούν με υποτιμητικό τρόπο για την περίοδο του σοσιαλισμού, κάνοντας ερωτήσεις όπως «πώς αντέχατε τόσα χρόνια;» και άλλες παρόμοιες και συγκρίνουν διαρκώς την σημερινή οικονομική θέση της Ελλάδας με τη Βουλγαρία, τονίζοντας «πόσο μεγάλο πλήγμα ήταν ο κομμουνισμός».

Η «κείσοδος» μου στην Ντρούσμπα ήταν τελικά πιο «ομαλή», γεγονός που οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό στην Κατερίνα, από τη Σόφια, η οποία σπουδάζει στη Θεσσαλονίκη. Η οικογένειά της ζει στη Σόφια, στη Ντρούσμπα. Η Κατερίνα θα βρισκόταν εκεί τον Αύγουστο και προσφέρθηκε να με γνωρίσει σε γείτονές της, όπως και έγινε. Η συμβολή της ήταν πολύ σημαντική, όχι μόνο επειδή θα με έφερε σε επαφή με τους πληροφορητές αλλά και γιατί εμφανίστηκα εκεί ως μία φοιτήτρια από την Ελλάδα αλλά και ως φίλη της Κατερίνας.

Θεωρώντας σημαντική την παρατήρηση, όχι μόνο της ερευνούμενης ομάδας αλλά και του τρόπου με τον οποίο κατασκευάζεται αυτή η παρατήρηση μέσα από τα μάτια του παρατηρητή, αναφέρω παρακάτω στιγμές, περιστατικά και εικόνες από την επιτόπια έρευνα, που υπήρξαν καθοριστικά τόσο για τον τρόπο παρατήρησης και συμμετοχής όσο και για την ερμηνεία και τον αναστοχασμό για το υλικό που προέκυψε.

Ντρούσμπα σημαίνει φιλία

Περιμένοντας στην Θεσσαλονίκη την αναχώρηση του λεωφορείου για τη Σόφια πιάσαμε κουβέντα με δύο γυναίκες. Όταν ρώτησα εάν γνωρίζουν πόσο χρόνο διαρκεί το δρομολόγιο απάντησε η μία «6-7 ώρες εάν ο οδηγός είναι βούλγαρος, 5-6 εάν είναι έλληνας. Είναι το νευρικό το σύστημα διαφορετικό», κάνοντας άμεση αναφορά στη διαφορά που θεωρεί πως υπάρχει ως προς την πρόσληψη του χρόνου και τις πρακτικές ανάμεσα σε έλληνες και βούλγαρους. Η κυρία αυτή, η Μαλαματένια, ζει στη Θεσσαλονίκη από το 1988. Ήταν πολιτική πρόσφυγας και έζησε στη Βουλγαρία για 40 χρόνια. Πηγαίνει στη Βουλγαρία κάθε χρόνο για να συναντήσει το γιο της, ο οποίος μεγάλωσε στη Σόφια, και την περίοδο που η Μαλαματένια γύρισε στην Ελλάδα, αυτός μετανάστευσε στη Γερμανία με την οικογένειά του. Κάθε καλοκαίρι επιστρέφει με τη σύζυγο και τα παιδιά του στη Βουλγαρία- είναι παντρεμένος με βουλγάρα- και ανταμώνει με τη μητέρα του εκεί. Η περίπτωση της Μαλαματένιας δεν αποτελεί σπάνιο φαινόμενο καθώς τις επόμενες ημέρες γνώρισα στη Σόφια αρκετές περιπτώσεις επαναπατρισμένων προσφύγων που γυρνούν το καλοκαίρι στη Σόφια για να συναντηθούν με τα παιδιά τους τα οποία έχουν μεταναστεύσει στη δυτική Ευρώπη. Τελικά ο οδηγός ήταν βούλγαρος και οι 7 ώρες της διαδρομής πέρασαν γρήγορα με τις αφηγήσεις της Μαλαματένιας. Δεν μαγνητοφωνήθηκαν οι αφηγήσεις της αλλά κρατήθηκαν σημειώσεις αμέσως μετά τη διαδρομή.

Ο πρώτος χώρος διαμονής σε ένα υπόγειο ενοικιαζόμενο δωμάτιο στο κέντρο της πόλης αλλά σε επικίνδυνη περιοχή- μερικές φορές το ίντερνετ γίνεται «ύπουλος» τρόπος επικοινωνίας για τέτοιου είδους διαπραγματεύσεις- δεν ήταν, μάλλον, η καλύτερη επιλογή. Ωστόσο οι συζητήσεις με την ιδιοκτήτρια ήταν αρκετά επικοινωνιακές. Μετά την πτώση του σοσιαλιστικού καθεστώτος έχασε την εργασία της και αποφάσισε να νοικιάζει-παράνομως- δωμάτια στο διαμέρισμά της και ένα δωμάτιο που έχει στην κατοχή της στο υπόγειο της πολυκατοικίας. Τα χρήματα που κερδίζει αρκούν για αυτήν και την κόρη της και για τη δημιουργία ενός κεφαλαίου που θα της δώσει τη δυνατότητα να ανοίξει ένα μικρό ξενοδοχείο στο μέλλον, όπως λέει συχνά. Η νέα εποχή οδήγησε πολλούς στην προσπάθεια ανάπτυξης επιχειρηματικής δραστηριότητας. Αλλά αυτό είναι αρκετά δύσκολο, ιδίως για ανθρώπους προχωρημένης ηλικίας που δεν διαθέτουν κάποιο κεφάλαιο. Η ιδιοκτήτρια του δωματίου ήταν μισθωτή έως τα 45, ηλικία κατά την οποία απολύθηκε από την εργασία της, κατά τις μαζικές απολύσεις που ακολούθησαν την αλλαγή του καθεστώτος. Αργότερα επιχείρησε να δραστηριοποιηθεί στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς, χρησιμοποιώντας το μοναδικό της κεφάλαιο, το σπίτι της.

Από τις πρώτες ημέρες αρχίσαμε να συναντιόμαστε με την Κατερίνα. Με κάλεσε στο σπίτι της στην περιοχή Ντρούσμπα (φιλία). Πρόκειται για μία περιοχή σχετικά μακριά, στις παρυφές της πόλης όπου υπάρχουν αμέτρητα παρόμοια συγκροτήματα πολυκατοικιών. Χτίστηκαν για να φιλοξενήσουν το φεστιβάλ των κομμουνιστικών νεολαιών του 1968 που πραγματοποιήθηκε εκεί. Ονομάστηκε έτσι για να τονιστεί η αρχική της χρήση, που στηριζόταν στη «φιλία των λαών» που θα συμμετείχαν στο φεστιβάλ. Αρχικά χρησιμοποιήθηκαν από τους νέους που είχαν έρθει από διάφορες χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού για ένα μικρό χρονικό διάστημα και έπειτα παραχωρήθηκαν σε κατοίκους της Σόφιας. Εκεί στεγάστηκε μεγάλος αριθμός προσφύγων σε κοινές πολυκατοικίες. Τα οικοδομικά μπλοκ είναι αρκετά ατημέλητα, άβαφα και μουντά. Οι πολυκατοικίες εσωτερικά, στους κοινόχρηστους χώρους μοιάζουν εγκαταλελειμμένες. Πολλές πόρτες των διαμερισμάτων είναι διπλές. Εξωτερικά μία σιδερένια και εσωτερικά μία ξύλινη. Παρόλο που οι κάτοικοι είναι συνήθως πολύ φιλόξενοι, το τοπίο αρχικά γίνεται

αφιλόξενο στη θέα των άβαφων τοίχων και των διπλοαμπαρωμένων θυρών. Αυτές οι πόρτες τοποθετήθηκαν μετά την αλλαγή του καθεστώτος λόγω της νέας εγκληματικότητας που προκαλεί έντονη ανασφάλεια των κατοίκων

Σε έναν υπαίθριο χώρο κοντά στα μπλοκ υπάρχει καθημερινή λαϊκή αγορά με μικροπωλητές διαφόρων ειδών τροφής, ενδυμασίας και άλλων καταναλωτικών προϊόντων. Δεν χρειάζεται να φτάσει κανείς έως το κέντρο της πόλης για να προμηθευτεί τα απαραίτητα. Ανάμεσα στους υπαίθριους πωλητές βρίσκονται αρκετά μικρά περίπτερα καταστήματα, τα οποία αποτελούν ατομικές και οικογενειακές επιχειρήσεις. Με κεντρικό άξονα την υπαίθρια αγορά απλώνονται γύρω τρία σούπερ-μάρκετ και ένα μεγάλο διάροφο υπερκατάστημα ηλεκτρικών συσκευών με μεγάλο χώρο παρκαρίσματος, στο οποίο φτάνουν καταναλωτές από όλη την πόλη. Πρόκειται για ένα χώρο που περικλείει κάθε είδος καταναλωτικής προτίμησης, συνδυάζοντας τους μικροπωλητές και τις ατομικές επιχειρήσεις, τις μεγάλες αλυσίδες καταστημάτων σούπερ-μάρκετ και το μοντέλο του εμπορικού κέντρου. Τα μεγάλα καταστήματα άνοιξαν μετά την αλλαγή του οικονομικού συστήματος στον ίδιο χώρο όπου λειτουργούσε από παλιά αυτή η λαϊκή αγορά. Παρόλο που υπάρχει ανοιχτός χώρος και σε άλλα σημεία της περιοχής, η νέα αγορά επέλεξε τον χώρο που ήδη χρησιμοποιούνταν για αυτόν τον σκοπό.

Ανάμεσα στις πολυκατοικίες υπάρχει χώρος με δέντρα, ιδανικός για την απογευματινή ξεκούραση. Αυτά τα μεσοδιαστήματα των πολυκατοικιών γίνονται τόποι καθημερινής απογευματινής συνάντησης που διαρκεί έως αργά τη νύχτα. Χαρτοπαίγνια, μπύρες, πολιτικές συζητήσεις, κουτσομπολιά, παιδιά που παίζουν είναι η συνήθης εικόνα μιας θερινής βραδιάς. Σε πολλά μπλοκ υπάρχει και κάποιο παντοπωλείο που στεγάζεται στο ισόγειο των πολυκατοικιών και έχει τα απαραίτητα εφόδια για αυτά τα απογεύματα. Τσιγάρα, μπύρες, καφέδες και λίγα φαγώσιμα.

Αρκετά απογεύματα πέρασα στο 10^ο μπλοκ μαζί με τους κατοίκους. Η Κατερίνα επέστρεψε μετά από λίγες ημέρες στη Θεσσαλονίκη αλλά ήδη είχα γνωρίσει φίλους της και είχε ήδη γίνει μία συνέντευξη, με αποτέλεσμα να μαθευτεί σιγά-σιγά ο λόγος που βρισκόμουν εκεί και να μην είμαι «κομήτης» που έπεσε στη γειτονιά. Αλλά υπήρχε από πολλούς καχύποπτο ύφος. Ωστόσο αυτές οι πρώτες ημέρες της αναχώρησης της Κατερίνας ήταν οι πιο δύσκολες.

Από την πρώτη κιόλας ημέρα γνώρισα την Βασούλα και τον σύζυγό της τον Δίντσο. Ξεκίνησε από το χωριό της στη Θράκη για τη Σόφια, στο τέλος της δεκαετίας του '50, μαζί με την μητέρα και τα αδέρφια της, για να συναντήσουν τον πατέρα της που έμεινε εκεί μετά τον πόλεμο ως πολιτικός πρόσφυγας. Η ιστορία της δεν θεωρείται ιδιαίτερα «επιτυχημένη» για τους περίοικους, απ' ό,τι κατάλαβα εκ των υστέρων. Καθώς έφτασε σε ηλικία κατά την οποία θεωρήθηκε ότι ήταν δύσκολο να ενταχθεί στην εκπαίδευση-ήταν δεκαπέντε ετών- ξεκίνησε δουλειά σε μεγάλο εργοστάσιο και συνέχισε να δουλεύει ως ανειδίκευτη εργάτρια μέχρι την περίοδο που επέστρεψε στην Ελλάδα, στο τέλος της δεκαετίας του 80', πριν από την αλλαγή. Είναι πολύ φιλόξενη και ανοιχτή. Παρόλο που ανησυχούσε εάν θα παρουσιάσει κάποιο ενδιαφέρον η ιστορία της και επέμενε ότι δεν έχει κάτι συγκεκριμένο να πει, θέλησε να δώσει συνέντευξη.

Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης ανέφερε ότι νοιώθει ελληνίδα. Αφού κλείσαμε το κασετόφωνο είπε πως νοιώθει περισσότερο βουλγάρα αλλά δεν ήθελε να γραφτεί αυτό γιατί διεκδικεί την σύνταξή της στην Ελλάδα και φοβάται μήπως αυτή η καταγεγραμμένη δήλωση δημιουργήσει εμπόδιο στον στόχο της. Το γεγονός αυτό με προβλημάτισε αρκετά για την στάση που θα έπρεπε να κρατήσω ώστε να δημιουργηθούν σχέσεις εμπιστοσύνης που να μην θέτουν αμφιβολίες για τον προορισμό του καταγεγραμμένου υλικού. Σε αυτήν την περίπτωση υπήρξε ρητή

δήλωση ότι έγινε ηθελημένη απόκρυψη αλλά και ψευδής δήλωση για ένα θέμα. Ο λόγος απόκρυψης φανερώνει την πολυπλοκότητα ως προς τις δηλώσεις αυτοπροσδιορισμού. Η δήλωση ότι νοιώθει ελληνίδα ακολούθησε συγκεκριμένη στρατηγική που σχετίζεται με τις σχέσεις εξάρτησης που έχει η Βασούλα με το ελληνικό κράτος. Ο φόβος να πει αυτό που νοιώθει ήταν αφενός προϊόν προσωπικής μου αποτυχίας, εφόσον δεν δημιούργησα τις κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε να είναι σίγουρη πως η καταγραφή δεν θα φτάσει οπουδήποτε δίχως τη θέλησή της, αφετέρου προϊόν της επιφύλαξης με την οποία αντιμετωπίζει ένα άτομο την προφορική καταγραφή. Γι' αυτό και η ειλικρινής δήλωση προέκυψε μετά το κλείσιμο του κασετοφώνου.

Σημαντικό ρόλο παίζει η παρατήρηση πέρα από τις ώρες της συνέντευξης έτσι ώστε να κατανοηθεί το γενικότερο πλαίσιο της κοινότητας και οι πιθανές στρατηγικές που ακολουθεί ο κάθε πληροφορητής για προσωπικούς ή συλλογικούς λόγους. Αλλά αυτή η διαδικασία απαιτεί εκτεταμένη επιτόπια έρευνα και δημιουργία σχέσεων εμπιστοσύνης¹⁰³. Βασική είναι και η ειλικρινής ενημέρωση του ατόμου που πρόκειται να δώσει συνέντευξη, για τον τρόπο που θα χρησιμοποιηθεί η ηχογράφηση και για το αν θα θελήσει να αναφερθεί το όνομά του. Ωστόσο, όλα αυτά χρειάζεται να γίνουν αφού έχουν δημιουργηθεί σχέσεις εμπιστοσύνης. Η αναφορά στην Κατερίνα ήταν πολύ σημαντική για να δημιουργηθούν πιο εύκολα σχέσεις εμπιστοσύνης- όσο μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο στη διάρκεια ενός μήνα- καθώς δεν παρουσιαζόμουν ως παντελώς άγνωστη.

Η επιλογή της Βασούλας ως πρώτης πληροφορήτριας ήταν εσκεμμένη. Δεν ήταν ιδιαίτερα ενεργό μέλος του συλλόγου αλλά ούτε ανήκε σε κάποια ομάδα ατόμων που έφερε σημαντικό αντίλογο, έχει ήσυχη ζωή και είναι απλός άνθρωπος. Παρόλο που είχαμε γνωριστεί ήδη με αρκετούς γείτονες, η πρώτη πρόταση έγινε σε αυτήν για συνέντευξη. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαν να αποφευχθούν σχόλια σχετικά με τις προτιμήσεις που θα έδειχνα σε κάποια «παράταξη» αλλά θα αναδεικνυόταν και η επιθυμία μου να μάθω τη ζωή των ανθρώπων που δεν θεωρούνταν «σημαντικοί».

Στο δέκατο μπλοκ υπάρχει και το μικρό υπόγειο παντοπωλείο της Κοπρίνκα, έξω από το οποίο περνούν πολλές από τις ελεύθερες ώρες τους οι γείτονες και κατά συνέπεια περνούν πολλές πληροφορίες για τη γειτονιά. Εκεί είναι τοποθετημένα και τραπεζάκια ώστε να κάθονται οι πελάτες έξω από το μαγαζί. Άρχισαν να με προσκαλούν στα τραπεζάκια από ενδιαφέρον για το νέο πρόσωπο που κυκλοφορεί στη γειτονιά. Πολλές φορές ρωτούσαν τί ψάχνω και τί σπουδάζω και προσπαθούσα να δίνω απαντήσεις ειλικρινείς ώστε να μην προκληθεί κάποια παρεξήγηση. Πολλοί λέγανε ότι δεν έχει ενδιαφέρον η ιστορία των προσφύγων και άλλοι το αντιμετώπιζαν με ενθουσιασμό. Ωστόσο οι ερωτήσεις είχαν συχνά ερευνητικό και καχύποπτο ύφος.

Ένα απόγευμα, την επομένη της συνέντευξης με τη Βασούλα, μιλούσα στην είσοδο μιας πολυκατοικίας με έναν πολιτικό πρόσφυγα που ήταν από τα ανώτερα στελέχη του ΚΚΕ. Λίγο αργότερα με προσκάλεσε στο παντοπωλείο μία παρέα τριών ηλικιωμένων αντρών. Αφού έγινε μία γενική συζήτηση, κάποιος με ρώτησε, ζητώντας να απαντήσω με ειλικρίνεια, από ποιο κόμμα είμαι σταλμένη στη Ντρούσμπα. Απάντησα ότι δεν είμαι σταλμένη από κάποιο κόμμα αλλά κάνω

¹⁰³ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που παραθέτει η Αναστασία Καρακασίδου στο: Μακεδονικές Ιστορίες και Πάθη, 1870-1990, Οδυσσέας, 2000. Μετά από τρία χρόνια επιτόπιας έρευνας και τέσσερις επισκέψεις σε μία πληροφορήτριά της, της αποκάλυψε ότι η πρώτη ιστορία που της αφηγήθηκε ήταν ψευδής σε αρκετά σημεία. Της αφηγήθηκε εκ νέου τη ζωή της αλλάζοντας την προηγούμενη αφήγηση σε ζητήματα αυτοπροσδιορισμού και ερμηνείας των ιστορικών γεγονότων. Σελ 232- 235 και 394.

εργασία για το πανεπιστήμιο. Η επόμενη ερώτηση ήταν «γιατί μιλούσες με αυτόν του ΚΚΕ;». Προσπάθησα να εξηγήσω ότι κάθε άποψη για 'μένα είναι σεβαστή, συνεπώς και αυτή του στελέχους του ΚΚΕ, όπως όλες οι άλλες. Τότε άρχισαν μια συζήτηση στα βουλγαρικά για να με αποκλείσουν-καθώς το επίπεδο της ομιλίας και της κατανόησής μου είναι σχετικά χαμηλό- αλλά κατάλαβα -μεταξύ άλλων- πως είπαν ότι ισχύει ο ισχυρισμός μου πως δεν ενδιαφέρομαι μόνο για τα μέλη του ΚΚΕ καθώς σε αυτήν την περίπτωση δεν θα έπαιρνα συνέντευξη από την Βασούλα. Μόλις «διευθετήθηκε» η υπόθεση, η γλώσσα έγινε πάλι ελληνική και το κλίμα θερμό. Είπαν ότι πράγματι, αν θέλω να μάθω την ιστορία και τη ζωή τους, δεν πειράζει να ακούσω ανθρώπους από όλες τις πλευρές αλλά καλό θα ήταν να προσέχω τα μέλη του ΚΚΕ και τις απόψεις τους. Από αυτήν την παρέα ο ένας είναι βούλγαρος και μιλάει πολύ καλά ελληνικά γιατί παντρεύτηκε ελληνίδα και έζησε ένα διάστημα μαζί της στην Ελλάδα και οι άλλοι είναι μακεδόνες από την περιοχή της Καστοριάς. Μερικές φράσεις στην τοπική τους διάλεκτο και μια κουβέντα που ακολούθησε σχετικά με τα σλαβικά τοπωνύμια της περιοχής καταγωγής τους με «έσωσαν» από την υπόνοια ελληνοκεντρισμού και αποδοχής του επίσημου λόγου της οργάνωσης. Στο τέλος με ρωτούσαν ποιά είναι τα νεότερα για την είσοδο στην Ελλάδα αυτών που χαρακτηρίζονται ως «μη έλληνες το γένος». Εκείνες τις ημέρες ακόμη το ζήτημα συζητιόταν στην Ελλάδα. Έτσι το «τεστ» έληξε ειρηνικά.

Τις πρώτες ημέρες έγιναν αρκετά περιστατικά παρόμοιου γλωσσικού αποκλεισμού, όταν οι συζητήσεις αφορούσαν τη δραστηριότητά μου. Το γεγονός αυτό μού υπενθύμιζε άμεσα την πολλαπλή ταυτότητα των προσφύγων και τις εκάστοτε χρήσεις τους που προσέβλεπαν στον αποκλεισμό ή την αποδοχή μου. Η χρήση δύο γλωσσών βοηθούσε ώστε να παίζουν με ευκολία το παιχνίδι της δισημίας των ταυτοτήτων τους και άλλοτε να αντιμετωπίζουν ως κοντινή την προερχόμενη από την Ελλάδα φοιτήτρια, άλλοτε, με την αλλαγή της γλώσσας, να διατηρούν τις αποστάσεις. Σύντομα, όμως, έγινα «το κοριτσάκι που γράφει την εργασία του», και η αλλαγή της γλώσσας πήρε πιο διαδικαστικό χαρακτήρα, καθώς μιλούσαν για 'μένα στα βουλγαρικά μόνο όταν απευθυνόταν σε άτομα που δεν γνώριζαν ελληνικά. Τότε εμφανίστηκαν πολλοί που προσφέρθηκαν να μιλήσουν για το παρελθόν τους λέγοντας πως θέλουν να βοηθήσουν. Πολλοί είπαν ότι ξέρουν πολλά και γνωρίζουν την αλήθεια καλύτερα από τους άλλους. Αφορμή για αυτήν την προθυμία έγινε δύο φορές η συνέντευξη της Βασούλας, γιατί κάποιος απόρησαν πώς δεν ενδιαφέρθηκα για τη δική τους ζωή «που ήταν σημαντικότερη». Αυτός ο ανταγωνισμός ανέδειξε έντονες διαφωνίες που υπάρχουν ως προς την προβολή της «αλήθειας» του παρελθόντος αλλά και αρκετές προθέσεις «αποκατάστασης» της θέσης που είχαν κάποιος στην κοινότητα.

Αυτό που με δυσκόλεψε αρκετά ήταν η ανάγκη να αποφύγω την εκδήλωση ιδιαίτερης συμπάθειας σε κάποια μέλη της κοινότητας, γεγονός που μπορεί να ταύτιζε τις απόψεις μου με αυτά. Μιλούσα με όλους αλλά δεν ήξερα ποιά θα έπρεπε να είναι η αντίδρασή μου, όταν κάποιος διατύπωναν αρνητικά σχόλια για άλλους. Αν και είχε ενδιαφέρον να ακούσει κανείς τους λόγους των αντιπαραθέσεων, καθώς αυτοί συχνά εμφάνιζαν βαθύτερες διαφορές από τα μεμονωμένα περιστατικά που αφηγούνταν, προσπάθησα να κρατήσω ουδετερότητα. Για τον ίδιο λόγο δεν έμεινα στη γειτονιά, παρόλο που μου πρότειναν φιλοξενία σε δύο σπίτια. Το ένα απορρίφθηκε γιατί έμεναν δύο αδέρφια νεαρής ηλικίας και μία συγκατοίκηση θα γεννούσε πολλά κουτσομπολιά και το άλλο γιατί ήταν μια ηλικιωμένη κυρία μακεδόνισσα με ενεργό δράση και η διαμονή μαζί της θα υποδείκνυε, ενδεχομένως, προτίμηση στις απόψεις της. Τελικά, για μεγάλο διάστημα έμεινα σε μία πανσιόν που βρισκόταν σε σχετικά κοντινή περιοχή. Μια παρέα από τη Ντρούσμπα πρότεινε τον χώρο ώστε να είμαστε

κοντά και να μπορούν να έρθουν να με βοηθήσουν, εάν χρειαστώ κάτι. Αυτό προέκυψε σταδιακά, όταν η καχυποψία μετατράπηκε σε υπερπροστατευτική συμπεριφορά «για την κοπέλα που είναι μόνη της». Αυτή η προστασία, που, όπως ανέφερα παραπάνω, σχετίζεται και με την ηλικία και το φύλο μου, έγινε μηχανισμός ελέγχου των κινήσεών μου. Ενδεχομένως, αυτή η επισταμένη παρατήρηση από την πλευρά πολλών κατοίκων στη Ντρούσμπα να είναι ένα είδος ανταπόδοσης στην παρατήρηση που ένοιωθαν ότι γίνεται από εμένα, με αποτέλεσμα να μην είναι μονόδρομη η σχέση ανάμεσα σε αυτόν που παρατηρεί και τον παρατηρούμενο. Η διαρκής επιτήρηση των κινήσεών μου από πολλά άτομα, προέκυπτε, πιθανώς, από την επιθυμία τους να ελέγξουν τις πληροφορίες που θα λάμβαναν για το παρελθόν της κοινότητας.

Το επόμενο βήμα ήρθε τις τελευταίες ημέρες, όταν μου βρήκαν δυνητικούς γαμπρούς. Μάλιστα ο Δίντσος μου είπε: «Αφού δεν σε έστειλε κάποιο κόμμα, μήπως ψάχνεις γαμπρό; Έχουμε όμορφα και καλά παιδιά». Παρόλο που έδειξα ότι δεν είχα τέτοια πρόθεση, δεν έγινα και πολύ πιστευτή. Έγιναν αρκετές γαμήλιες προτάσεις αλλά όχι από τους «γαμπρούς» παρά από τις θείες, μητέρες και λοιπούς συγγενείς. Τουλάχιστον από ύποπτη για κομματική συνομοσία έγινε η νέα κοπέλα που μάλλον ψάχνει κάποιον για να παντρευτεί.

Η επαφή με την Ντρούσμπα φανέρωσε την πολυπλοκότητα των σχέσεων που δημιουργούνται όχι μόνο ανάμεσα στους κατοίκους της αλλά και σε σχέση με την παρουσία ενός ατόμου που έχει από την αρχή «παρείσακτο» χαρακτήρα, εφόσον βρίσκεται εκεί για να παρακολουθήσει αυτές τις σχέσεις. Οι συγκεκριμένες ερμηνείες που δόθηκαν για το ενδιαφέρον μου να περάσω ένα χρονικό διάστημα στη γειτονιά, έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα, διότι φανερώνουν τις αιτίες για τις οποίες δύναται να ενεργοποιηθεί ένας μηχανισμός άμυνας απέναντι στον «άλλο». Ο φόβος προέλευσης από κάποιο κόμμα ή άλλον θεσμό ελληνικό και η άμυνα που ενεργοποιείται από αυτό το ενδεχόμενο μπορεί να δώσει ερμηνείες για τη θέση που διατηρούν πολλοί πρόσφυγες απέναντι σε ελληνικούς κομματικούς ή κρατικούς θεσμούς. Οι πρακτικές που προαναφέρθηκαν- η αλλαγή της γλώσσας ώστε να διατηρούνται οι αποστάσεις όποτε αυτό κρίνεται απαραίτητο, και η προστασία, ο έλεγχος και η παρατήρηση- αναδεικνύουν τις σχέσεις εξουσίας που επιθυμούν να διατηρήσουν πολλά μέλη της κοινότητας, για να διευκρινίσουν ποιά είναι τα όρια και οι όροι πρόσβασης σε αυτήν.

Ο κύριος όγκος των πληροφοριών βιωμένης εμπειρίας που παρέχονται στην παρούσα εργασία, αποτελούν προϊόν αυτής της πρόσβασης στη γειτονιά της Ντρούσμπα. Η άντληση αυτών προέκυψε από την προθυμία πολλών κατοίκων της να μου διευκρινίσουν τα όρια και τους όρους πρόσβασης στον χώρο τους. Οι πληροφορίες αυτές είναι, λοιπόν, αποτέλεσμα μιας προσπάθειας κατανόησης ορισμένων πτυχών της ζωής και της μνήμης στη Ντρούσμπα από μία φοιτήτρια από την Ελλάδα που μάλλον δεν την έστειλε κάποιο κόμμα, που ίσως να ψάχνει γαμπρό, που σίγουρα χρειάζεται προστασία και επιτήρηση.

Όταν οι κοινόχρηστοι χώροι των μπλοκ γίνονται τόποι καλοκαιρινής ξεκούρασης.

Οι πράσινοι χώροι ανάμεσα στις πολυκατοικίες αποτελούν τόπο καλοκαιρινής ξεκούρασης για μεγάλο αριθμό των περιοίκων. Οι οικονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν πολλοί, δεν δίνουν τη δυνατότητα για οργάνωση διακοπών σε κάποιο τουριστικό θέρετρο ή για κάποιο ταξίδι. Τον Αύγουστο υπήρχαν στη γειτονιά, πέρα

από τους συνταξιούχους, αρκετοί νεώτεροι που είχαν μεν άδεια από τις δουλειές τους αλλά δεν έφυγαν για διακοπές. Επιπλέον, είχαν επιστρέψει μετανάστες από τη δυτική Ευρώπη για να συναντηθούν με τις οικογένειές τους. Ακόμη, πολλοί πρόσφυγες που μένουν μόνιμως στην Ελλάδα βρισκόταν στη Σόφια το καλοκαίρι για να δούνε τα παιδιά τους που μένουν ακόμη εκεί ή έχουν μεταναστεύσει.

Η αυλή της πολυκατοικίας γίνεται τόπος συνάντησης των γειτόνων και των οικογενειών. Συχνά οι μεγαλύτεροι πρόσφυγες, πρώτης γενιάς, λένε ότι για αυτούς, εδώ είναι η πραγματική τους οικογένεια, μαζί με τους γείτονές τους. Μεγάλωσαν μαζί και συχνά νοιώθουν αυτούς τους ανθρώπους πιο κοντινούς από τους συγγενείς στο χωριό στην Ελλάδα. Στις μεταξύ τους συζητήσεις τονίζουν την αλληλεγγύη που υπήρχε ανάμεσα στις προσφυγικές οικογένειες αλλά λένε ότι αυτή ήταν στάση ζωής και των βουλγάρων. Αυτό το δέσιμο προήλθε σε μεγάλο βαθμό και από έναν πρόσθετο λόγο. Πολλοί επαναπατρισθέντες συνάντησαν αφιλόξενη συμπεριφορά από τους συγγενείς στην Ελλάδα, ενώ δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις συγγενών που πήραν στην κατοχή τους τα περιουσιακά τους στοιχεία και αρνήθηκαν να τα επιστρέψουν μετά την επιστροφή των προσφύγων στα χωριά τους.

Η τυχαία επιλογή του Αυγούστου φάνηκε εύστοχη. Ο καιρός ήταν ζεστός ώστε να αναπτύσσεται κοινωνικότητα σε κοινούς εξωτερικούς χώρους και να μπορεί να παρακολουθήσει κανείς τον τρόπο που λειτουργούν οι μεταξύ τους σχέσεις, την γλώσσα που χρησιμοποιούν και τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες την αλλάζουν, την επικοινωνία που αναπτύσσουν μεταξύ τους οι γενιές. Επίσης, η συνάντηση των μεταναστών της επόμενης γενιάς με τους πρόσφυγες γονείς ανέδειξε στοιχεία του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζουν την κινητικότητά τους. Συχνά αναπτύσσεται η λογική ότι δεν υπάρχει μονιμότητα σε έναν τόπο και δεν είναι λίγες οι συζητήσεις για το αν θα έπρεπε να επιστρέψουν στη Σόφια-όσοι ζούνε στην Ελλάδα- ή αν θα έπρεπε να γυρίσουν στην Ελλάδα. Το δίλημμα αποκτά και νέες προοπτικές στις περιπτώσεις εκείνες που τα παιδιά βρίσκονται σε τρίτη χώρα, συνήθως στη Γερμανία. Σε αυτές τις περιπτώσεις συχνές είναι οι εκδηλώσεις επιθυμίας των επαναπατρισθέντων προσφύγων για την εύρεση μιας λύσης που θα προσφέρει εγγύτητα με τα παιδιά τους.

Η αντάμωση ανθρώπων που είχαν καιρό να μιλήσουν, σε συνδυασμό με τη χαλαρότητα του χρόνου τα καλοκαιρινά απογεύματα στο παντοπωλείο της Κοπρίνκα, δημιουργούσε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για εκτενείς αφηγήσεις παρελθοντικών και πρόσφατων περιστατικών στη Ντρούσπα. Δεν ήταν λίγες οι φορές που αυτοί οι λόγοι είχαν νοσταλγικό ύφος με παράλληλη κριτική στάση για το παρελθόν. Αφορμές για αυτές τις νοσταλγικές αφηγήσεις γινόταν και οι αναφορές στα προβλήματα του παρόντος, πέρα από τη γενική τάση νοσταλγίας που αποκτούν συχνά οι ηλικιωμένοι εξιδανικεύοντας την περίοδο της νεότητας. Η παράλληλη κριτική στάση βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στο δίπολο του «πριν» και «μετά» της μετάβασης. Συνηθισμένες φράσεις που ορίζουν την μετάβαση είναι «πριν/ μετά τις αλλαγές» και «στον σοσιαλισμό/ στην δημοκρατία». Σε αυτές τις νοσταλγικές αφηγήσεις, συχνή είναι η παράλληλη παρουσία της κριτικής που στρέφεται γύρω από τα σύγχρονα φαινόμενα της ανεργίας, των οικονομικών προβλημάτων, της ανασφάλειας και της εγκληματικότητας. Το «πριν» και το «μετά» γίνονται συχνά γενικές έννοιες στον λόγο τους. Εφόσον οι οικονομικές συνθήκες της δεκαετίας του '80 ήταν δυσμενείς, οι περισσότερες συγκρίσεις ταξινομούν το νοσταλγικό «πριν» στις δεκαετίες των '60 και '70.

Μία συχνή επισκέπτρια του παντοπωλείου, η Αλμπένα που είναι γύρω στα 45 και εργάζεται ως γιατρός σε νοσοκομείο, παραπονιόταν συχνά για την οικονομική αδυναμία της να πάει διακοπές. Συνέκρινε την τωρινή κατάσταση με τον καιρό που μπορούσε να πάει σε κάποιο παραθαλάσσιο θέρετρο κατά τη διάρκεια της άδειάς της.

Αλλά στο τέλος κατέληγε ότι τότε δεν μπορούσε κανείς να μιλήσει ελεύθερα για τις απόψεις του. Ενώ υπήρχε νοσταλγία για την ευκολία με την οποία κάποιος αποφάσιζε να πάει κάπου για τις θερινές διακοπές, η ανάμνηση της αλγεινής εντύπωσης που άφησε η λογοκρισία ως προς τον δημόσιο λόγο, γινόταν ο αντίλογος στην επιθυμία επιστροφής του παρελθόντος. Οι συγκρίσεις συχνά γίνονται σε διαφορετικούς τομείς, όπως και αυτή της Αλμπένα. Από τη μία η νοσταλγία περιλαμβάνει την διαχείριση του ελεύθερου χρόνου και από την άλλη η κριτική αναφέρεται στην αδυναμία ελεύθερης έκφρασης. Η πληθώρα αυτών των λόγων αναδεικνύει την σχετική αμηχανία με την οποία αντιμετωπίζεται μέχρι και σήμερα η κοινωνική αλλαγή. Από τη μία το σκληρό καθεστώς που προσέφερε ωστόσο κοινωνικές παροχές και από την άλλη η αβεβαιότητα και η οικονομική αδυναμία του παρόντος που έχει ωστόσο εγκαταλείψει τις μορφές άμεσης πειθαρχίας.

Αντίστοιχου είδους συγκρίσεις εντοπίζονται και στις συζητήσεις των νέων από 20 έως 30 ετών περίπου. Η εποχή του σοσιαλιστικού καθεστώτος βιώθηκε ως εμπειρία κατά την παιδική ηλικία ή την εφηβεία τους. Η συνολική εικόνα που έχουν αποκτήσει για αυτό αποτελείται κατά ένα μέρος από τα βιώματά τους αλλά περιλαμβάνει στοιχεία και από τις αφηγήσεις των μεγαλύτερων και από τον σημερινό κυρίαρχο λόγο, σύμφωνα με τον οποίο η αναφορά σε σοσιαλιστικές ιδέες είναι πεπαλαιωμένη. Δεν είναι λίγες οι φορές που μιλούν με θαυμασμό για τις ευκαιρίες που προσφέρει η νέα εποχή αλλά και με απογοήτευση γιατί αυτές οι ευκαιρίες συχνά παραμένουν μόνο όνειρα. Σύνηθες αναστοχαστικό ερώτημα που διατυπώνεται είναι εάν θα ήταν καλύτερες οι συνθήκες για αυτούς με την προηγούμενη πολιτική κατάσταση. Η αυξημένη ανεργία, οι εξαιρετικά χαμηλοί μισθοί γίνονται αφορμή για συζήτηση και για αντιπαραθέσεις.

Μια μέρα με κάλεσαν η Ειρήνη και η Ελένη- 28 και 30 ετών αντίστοιχα- για καφέ στο σπίτι της Ελένης,. Κάποια στιγμή άρχισαν να συζητούν για το κοινό τους πρόβλημα, την εύρεση εργασίας. Κατέληξαν λέγοντας ότι δεν ξέρουν τελικά τί θα ήταν καλύτερο για τη ζωή τους, η βεβαιότητα και η ασφάλεια του παρελθόντος ή η ελευθερία του παρόντος. Ωστόσο πολλές φορές όρισαν αυτό που θεωρείται ελευθερία ως εγκλωβισμό. Οι ίδιες κοπέλες μού πρότειναν να πάμε μαζί στην αγορά για να πάρουν φαγώσιμα. Με θαυμασμό μού δείχνανε το εμπορικό κέντρο των ηλεκτρικών ειδών και αναφέρονταν αντίστοιχα καταστήματα σε όλη την πόλη από τα οποία, όμως, δεν έχουν τη δυνατότητα να ψωνίσουν. Κατέληξαν λέγοντας ότι ένας γάμος με οικονομικά ισχυρό άντρα θα μπορούσε να τις βγάλει από το αδιέξοδο. Αντίστοιχες προτροπές για «πετυχημένο» γάμο ακούνε καθημερινά από μεγαλύτερες γυναίκες του κοντινού τους περιβάλλοντος. Η σύγκριση αυτή είναι συνήθης συζήτηση για πολλούς νέους και ο λόγος τους συχνά εμπλέκει ταυτόχρονα τον σεβασμό για αξίες και πρακτικές τους παρελθόντος αλλά και του παρόντος. Παρακάτω, στην «ημερήσια εκδρομή» ακολουθεί εκτενέστερη αναφορά σε αυτούς τους μετά-σοσιαλιστικούς καθημερινούς λόγους.

Συνήθης σύγκριση που γίνεται ανάμεσα στο «πριν» και το «μετά», σχετίζεται με την αύξηση της εγκληματικότητας. Μία μέρα γινόταν συζήτηση μεταξύ γυναικών της γειτονιάς που τονίζανε ότι δεν φοβόντουσαν να κυκλοφορήσουν αργά τη νύχτα, εμπλέκοντας σε αυτήν τη συζήτηση όχι μόνο την ανασφάλεια που ένοιωθαν αλλά και την όψη της γειτονιάς. Μία γυναίκα κατέληξε λέγοντας πως πριν υπήρχε πρόνοια για την συντήρηση του κτιρίου του 10^{ου} μπλοκ και δεν έβλεπες άβαφους τους τοίχους. «Τώρα κανένας δεν μπορεί να διαθέσει χρήματα για την πολυκατοικία. Γυρνάμε στο ντεσέτι (δέκατο) μπλοκ με τους βρώμικους τοίχους και τις διπλές πόρτες». Και σε αυτήν την αφήγηση το «πριν» και το «μετά» γίνονται γενικές έννοιες

Οι μεγαλύτεροι στις αφηγήσεις τους τονίζουν ιδιαίτερα τα προνόμια που απολάμβαναν στο σοσιαλιστικό κράτος λόγω της ιδιότητας του πολιτικού πρόσφυγα. Πλέον, αυτή η ταυτότητα δεν αποτελεί τιμητικό τίτλο για την βουλγαρική κοινωνία ούτε λόγο για πρόσθετες παροχές. Αντιθέτως αρκετοί βιώνουν την ταυτότητα του πολιτικού πρόσφυγα ως ένα «αρνητικό» παρελθόν. Η επιστροφή στην Ελλάδα είναι δύσκολη για πολλούς, ιδίως για όσους έκαναν μεικτούς γάμους και δεν γύρισαν ποτέ. Τα παιδιά που απέκτησαν από τους μεικτούς γάμους έχουν επίσης δημιουργήσει οικογένειες στη Σόφια και η επιστροφή αποτελεί επιθυμία αλλά όχι προοπτική. Άλλωστε, η χαμηλή σύνταξη- συχνά και η οικονομική ενίσχυση της οικογένειας με εργασία ακόμη και σε προχωρημένες ηλικίες- με δυσκολία δίνει τη δυνατότητα επιβίωσης στη Βουλγαρία. Το αντίστοιχο ποσό στην Ελλάδα δεν είναι επαρκές. Ακόμη και αν θέλουν να γυρίσουν τώρα στην Ελλάδα σκέφτονται ότι η μόνη ασχολία που θα μπορούσε να αποδώσει χρήματα για αυτούς θα ήταν η ενασχόληση με αγροτικές εργασίες στους τόπους καταγωγής τους. Ωστόσο τονίζουν συχνά ότι μετά από τόσα χρόνια απουσίας δεν είναι εύκολο να διεκδικήσουν τα χωράφια τους από τους συγγενείς τους ώστε να τα καλλιεργήσουν.

Ημερήσια εκδρομή

Την παραμονή του 15αύγουστου η Ειρήνη και η Ελένη μού πρότειναν να κάνουμε μία εκδρομή κοντά στη Σόφια την επομένη λόγω της γιορτής της Παναγίας. Δέχτηκα ευχαρίστως. Ξεκινήσαμε νωρίς το πρωί και πήγαμε σε ένα κοντινό βουνό όπου είχε γιορτή σε ένα μοναστήρι γεμάτο κόσμο. Μόλις φτάσαμε εκδηλώσανε την επιθυμία να μπουνε μέσα στην εκκλησία για να προσκυνήσουν την εικόνα και έγιναν πολύ πιεστικές για να πάω μαζί τους. Θέλοντας να κρατήσω για άλλη μια φορά ουδέτερη στάση αρνήθηκα εύσχημα την πρόσκλησή τους. Πιέστηκα γιατί δεν ήθελα να κάνω κάτι που δεν συνηθίζω, ούτε να δείξω ότι απορρίπτω τη δική τους συνήθεια. Τελικά είπα πως δεν μπορώ να μπω σε έναν χώρο με τόσο συνωστισμό και περίμενα απ' έξω. Αφού προσκύνησαν, ήπια αγιασμό και συναντηθήκαμε, πήγαμε στο κουρμπάνι όπου υπήρχαν καζάνια με φαγητά για όλους. Αγόρασαν πιάτα αλουμινίου για να φάμε και έπιασαν συζήτηση για τις γιορτές των μοναστηριών που γίνονται σε όλη τη Βουλγαρία. Τελειώνοντας το φαγητό μού χάρισαν τα σκεύη αλουμινίου λέγοντας «πάρε να θυμάσαι τη γιορτή και να πεις στο πανεπιστήμιο πώς είναι τα μοναστήρια και οι γιορτές που πηγαίνουμε».

Δεν ήξερα πώς να αντιδράσω και τελικά δεν είπα τίποτα. Αλλά προβληματίστηκα έντονα εάν είναι διαρκής αυτή η σκέψη τους όταν μου μιλάνε, εάν προσπαθούν να δημιουργήσουν μια συγκεκριμένη εικόνα. Εν συνεχεία προέκυψε από τη μεταξύ τους συζήτηση το στοιχείο ότι δεν έχουν ξαναπάει σε γιορτή σε μοναστήρι, δεν ήταν συνήθεια αυτή η πράξη, γεγονός που με προβλημάτισε ακόμη περισσότερο για την πιθανότητα να ήταν «στημένη» η εκδρομή. Έπειτα με ρώτησαν άμεσα ποια η γνώμη μου για την ορθοδοξία. Απάντησα ότι δεν συμμετέχω ιδιαίτερα σε τέτοιες εκδηλώσεις πίστης, χωρίς να εξηγήσω τους λόγους και προσπαθώντας να μη θίξω την άποψη όσων συμμετέχουν. Η επόμενη απάντηση της Ειρήνης ήταν μεγάλο ξάφνιασμα, καθώς άρχισε να λέει ότι η θρησκεία είναι ένα μέσο χαλιναγώγησης του κόσμου ο οποίος έτσι ξεχνάει τα προβλήματα της «επίγειας κοινωνίας» και κατέληξε με τη φράση «η θρησκεία είναι ναρκωτικό για τους λαούς, το είπε και ο Μαρξ». Στην επιστροφή για τη Ντρούσμπα θέλησαν να με ξεναγήσουν στην πόλη δείχνοντας διάφορα αξιοθέατα στον δρόμο. Μεγάλη προσοχή έδειξαν στη θέα μεγάλων καταστημάτων πολυεθνικών εταιρειών, ξενοδοχείων, εμπορικών χώρων, λέγοντας με περηφάνια ότι άνοιξαν στην πόλη την τελευταία δεκαετία.

Η επιθυμία δημιουργίας μιας χριστιανικής εικόνας που γίνεται αφενός σύμβολο άρνησης του σοσιαλιστικού παρελθόντος-ενδεχομένως και ένδειξη «ελληνικότητας»-, η παράλληλη αναφορά σε έναν λόγο του σοσιαλιστικού καθεστώτος (η φράση του Μαρξ) και η «θρησκευτική ευλάβεια» απέναντι στην προσφορά καταναλωτικών αγαθών της ελεύθερης αγοράς, είναι δημιούργημα της μετά-σοσιαλιστικής εποχής. Είναι προϊόν αναθεώρησης, αναστοχασμού και σύνθεσης αντιλήψεων και πρακτικών. Το «πριν» και το «μετά» συμπορεύονται στην αφήγηση. Πρόκειται για έναν λόγο «διακειμενικό», σύμφωνα με τον όρο του Μιχαήλ Μπαχτίν¹⁰⁴, ο οποίος στηρίζεται στην πολυφωνικότητα στα πλαίσια της πολλαπλότητας των ιδεολογικών θέσεων. Ο λόγος περικλείει στοιχεία από παρελθούσες και παροντικές κοινωνικές χρήσεις και ο βαθμός αυτής της διακειμενικότητας εξαρτάται από τους δεσμούς μεταξύ των κειμένων¹⁰⁵. Στην προκειμένη περίπτωση, ο λόγος αντλείται από το σοσιαλιστικό καθεστώς, το μετά-σοσιαλιστικό κράτος και την ελληνική ταυτότητα.

Επιτόπια έρευνα στη Θεσσαλονίκη

Η πλειοψηφία των πολιτικών προσφύγων από τη Βουλγαρία επέστρεψε στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του '70 και κυρίως στις αρχές του '80. Μεγάλο μέρος αυτών- το οποίο δεν μπορεί να υπολογιστεί στην παρούσα εργασία- εγκαταστάθηκε στις πόλεις, παρόλο που ήταν αρχικά αγροτικής καταγωγής. Η πόλη θα προσέφερε ευκολότερη εύρεση εργασίας στον τομέα που είχαν εκπαιδευτεί. Πολλοί επαναπατρισθέντες που ζούνε στην Ελλάδα δεν επιστρέφουν συχνά στη Βουλγαρία, ιδίως στις περιπτώσεις εκείνες που όλα τα μέλη της οικογένειας και των συγγενών βρίσκονται πλέον στην Ελλάδα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο συγκροτείται ο λόγος των επαναπατρισθέντων για τη ζωή στη Βουλγαρία και τη ζωή στην Ελλάδα. Οι χρονικές τομές της αφήγησης αλλάζουν, με βασική διαχωριστική γραμμή- «ερμηνευτική καμπή»- την δεύτερη μετακίνησή τους από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα. Το συμπέρασμα αυτό προέκυψε από την παρατήρηση μιας οικογένειας στη Θεσσαλονίκη, με την οποία ήμασταν σε διαρκή επαφή για μια εβδομάδα και από συζητήσεις παλαιότερες με ανθρώπους που έτυχε να συναναστρέφομαι στη Θεσσαλονίκη.

Για αρκετά χρόνια ήμουν σπουδάστρια σε ωδείο της Θεσσαλονίκης που δημιουργήθηκε στις αρχές του '80 ως συνεταιρισμός καθηγητών μουσικής που ήρθαν κυρίως από τη Βουλγαρία. Ένα μεγάλο μέρος αυτών ήταν πολιτικοί πρόσφυγες εγκατεστημένοι στη Φιλιππούπολη. Οι δραστηριότητες στη λέσχη της Φιλιππούπολης ενθάρρυναν την εκμάθηση μουσικής. Είχε δημιουργηθεί ορχήστρα των νέων της κοινότητας και κάποιοι συνέχισαν τις σπουδές στη μουσική, με αποτέλεσμα να ασχοληθούν επαγγελματικά, πλέον, στην Ελλάδα. Από εκεί ήρθα σε επαφή με επαναπατρισθέντες πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη.

Η Ελευθερία ανήκει στη δεύτερη γενιά προσφύγων. Μεγάλωσε στη Φιλιππούπολη και είναι παντρεμένη με το Δημήτρη, επίσης πολιτικό πρόσφυγα στη Βουλγαρία. Τα τελευταία 25 χρόνια μένουν στη Θεσσαλονίκη με τα παιδιά τους. Έχουν ένα κατάστημα συνοικιακό με ψιλικά στο οποίο συγκεντρώνεται καθημερινά όλη η οικογένεια. Εκεί έγινε και η συνέντευξη με την Ελευθερία. Αυτό που σημάδεψε την ιστορία της οικογένειας ήταν οι δυσκολίες προσαρμογής που αντιμετώπισαν κατά την επιστροφή τους στην Ελλάδα, στην οποία εστιάζουν συχνά την κουβέντα.

¹⁰⁴ Βλ. Μιχαήλ Μπαχτίν, Ζητήματα της Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι, Πόλις, 2000.

¹⁰⁵ Λουκάς Τσιτσιπής, Εισαγωγή στην ανθρωπολογία της γλώσσας, Gutenberg, 1995. σελ 133.

Δυσκολεύτηκαν αρκετά να βρουν δουλειά αλλά το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετώπισαν ήταν η εύρεση διαμερίσματος. Η ταυτότητα του πολιτικού πρόσφυγα απέτρεψε πολλούς ιδιοκτήτες να τους ενοικιάσουν τα σπίτια τους. Έτσι η σύγκριση ανάμεσα στις δύο εποχές επικεντρώνεται στην ζεστή φιλοξενία του βουλγαρικού κράτους και το αφιλόξενο τοπίο στην Ελλάδα κατά την επιστροφή.

Οι χρονικές τομές που χαράσσει στην αφήγηση η Ελευθερία ομοιάζουν με αυτές πληροφορητών που έχουν επαναπατριστεί (του Γιώργου, της Χρυσούλας και της Βασούλας). Η αναχώρησή τους από τη Βουλγαρία σε μία περίοδο κατά την οποία θεωρούν πως δεν υπήρχαν έντονα κοινωνικά προβλήματα και η άφιξη σε μία χώρα όπου οι ψυχροπολεμικοί διαχωρισμοί ήταν ζωντανοί στον καθημερινό λόγο, ωθεί στην εξιδανίκευση της μίας κατάστασης και την απόρριψη της άλλης.

Οι διαφορές στη μνήμη που εντοπίζονται ανάμεσα σε επαναπατρισμένους πρόσφυγες και σε αυτούς που ζουν ακόμη στη Βουλγαρία φανερώνει τον καθοριστικό ρόλο που παίζει ο τόπος και η μετακίνηση στη διαδικασία της δημιουργίας της εικόνας του παρελθόντος και του παρόντος και στον τρόπο με τον οποίο επιδρά το παρελθόν στην πρόσληψη του παρόντος, αλλά και το παρόν στην πρόσληψη του παρελθόντος.

Το παράδειγμα των πολιτικών προσφύγων έχει πολλά εμφανή στοιχεία που οδηγούν στην πεποίθηση ότι δεν είναι δυνατόν να μιλάμε για μία συμπαγή κοινότητα με μία και μοναδική κοινή συλλογική ταυτότητα. Ο όρος κοινότητα χρησιμοποιείται, κατά αυτήν την άποψη, καταχρηστικά, για να περιγράψει το σύνολο των ατόμων που βρέθηκαν ή γεννήθηκαν στη Βουλγαρία μετά το 1948 λόγω της μετακίνησης από τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο. Αλλά θα χρησιμοποιείται συμβατικά, γνωρίζοντας πως δεν πρόκειται για ένα ενιαίο υποκείμενο αλλά είναι προϊόν πολυφωνίας, υποκειμενικότητας, πολλαπλών ατομικών και συλλογικών αντιλήψεων και πρακτικών, πολλαπλών βιωμάτων και μετακινήσεων.

Βιογραφικά στοιχεία- το προφίλ των πληροφορητριών και πληροφορητών

Εννέα συνεντεύξεις-αφηγήσεις ζωής- διεξήχθησαν κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας. Επιπλέον στοιχεία προφορικών μαρτυριών προέκυψαν από συζητήσεις με άτομα στη Ντρούσμπα και στη Θεσσαλονίκη. Εάν παρατηρήσουμε το σύνολο των πληροφορητριών και πληροφορητών προκύπτουν τα εξής στοιχεία: Πρόκειται για 6 γυναίκες και 3 άντρες. 5 προέρχονται από την περιοχή του Έβρου και 4 από την περιοχή της Καστοριάς, από ελληνόφωνες και σλαβόφωνες οικογένειες αντίστοιχα. Επαναπατρίστηκαν 4 άτομα, εκ των οποίων τα 3 εξακολουθούν να διατηρούν στενούς δεσμούς με τη Βουλγαρία και να ζούνε για μεγάλα χρονικά διαστήματα εκεί. Στους πίνακες 1 και 2 υπάρχουν συγκεντρωτικά στοιχεία για την ηλικία, την καταγωγή και τον τόπο διαμονής (πίνακας 1), για τις σπουδές και τα επαγγέλματά τους (πίνακας 2)¹⁰⁶.

Παρακάτω παρατίθενται ορισμένα βιογραφικά στοιχεία των πληροφορητών, όπως προέκυψαν από τις συνεντεύξεις. Σκοπός αυτών των σύντομων βιογραφικών είναι η γνωριμία με τους πληροφορητές. Θα ήταν δύσκολο να παρατεθεί αυτούσιος στο σύνολό του ο λόγος των ίδιων, λόγω οικονομίας. Πρόκειται, επομένως, για ιδιαίτερα διαμεσολαβημένα κείμενα, εφόσον ακολουθούν μία γραμμική παράθεση γεγονότων, αναιρώντας τη δομή του δικού τους λόγου. Προσπάθησα, ωστόσο, σε

¹⁰⁶ Οι πίνακες 1 και 2, σελ 96-97.

αυτά τα ιδιαίτερα αφαιρετικά κείμενα, να διατηρήσω ορισμένα στοιχεία που τονίζονται ιδιαίτερα στις αφηγήσεις τους:

Η **Μαρία** γεννήθηκε το 1946 στη Λευκίμη Έβρου. Έχει μία αδερφή, 2 χρόνια μεγαλύτερή της. Πέρα από την ενεργό συμμετοχή του πατέρα της στην Αντίσταση, σημαντικό ρόλο στην πολιτική τοποθέτηση της οικογένειάς της έπαιξε η δολοφονία του θείου της κατά την Κατοχή από τους γερμανούς. Ο πατέρας της ήταν αντάρτης. Μέχρι το 1948 ζούσε στο χωριό με τη μητέρα, την αδερφή και τη γιαγιά της. Μετά από εμπρησμό στο χωριό έφυγαν το 48' μαζί με πολλούς συγχωριανούς, παιδιά και ενήλικες. Η Μαρία έφυγε με τη μητέρα, την αδερφή και τη γιαγιά της προς το βουνό, με σκοπό να περάσουν τα έλληνο-βουλγαρικά σύνορα. Η μητέρα της τελικά έμεινε στο βουνό, παρά τη θέλησή της, με απόφαση στελεχών του κομμουνιστικού κόμματος. Τα παιδιά με τη γιαγιά περάσανε στην Βουλγαρία μαζί με άλλους συγχωριανούς. Τον πρώτο καιρό πήγε σε παιδικό σταθμό στο Μπότεβγκραντ μαζί με την αδερφή της. Πολλές οι κρίσεις της για το σταθμό, θετικές και αρνητικές. Τονίζει συνεχώς την ελληνική διαπαιδαγώγηση και την τύχη που είχαν να εκπαιδευτούνε και να μην πεινάσουνε πολύ σε αυτά τα δύσκολα χρόνια. Αλλά θυμάται και περιόδους πείνας και ομαδικών ασθενειών στα παιδιά. Έτσι στη γενική ερώτηση «Πώς ήταν η ζωή στο σταθμό;» λέει «Τώρα που το σκέφτομαι, να κλαις». Άσχημες αναμνήσεις έχει από ένα έτος κατά το οποίο έζησαν στον ίδιο σταθμό στο Γκάμπροβο ελληνόπουλα και κορεατόπουλα που μάλωναν συνέχεια μεταξύ τους. Συνάντησε τους γονείς της όταν ήταν 5-6 ετών. Στην αρχή, για ένα χρόνο μέχρι να συνηθίσει, φώναζε «θεία» τη μητέρα της. Οι γονείς της εγκαταστάθηκαν σε μία μικρή πόλη πολύ κοντά στη Σόφια όπου εγκαταστάθηκαν και αυτή με την αδερφή της, αφού τελείωσε η Μαρία το δημοτικό. Μετακόμισε στη Σόφια όταν πέρασε στην ιατρική σχολή. Στη Σόφια είχε ενεργό συμμετοχή στην κοινότητα των προσφύγων, τη ΔΟΜΕ (Δημοκρατική οργάνωση μόρφωσης και εκπολιτισμού) όπου ήταν και τραγουδίστρια στις εκδηλώσεις εντός και εκτός Σόφιας. Παντρεύτηκε με βούλγαρο, γι' αυτό και παρέμεινε στη Σόφια, παρόλο που η αδερφή της και οι γονείς επέστρεψαν στην Ελλάδα. Απέκτησε μία κόρη. Το 68' η οργάνωση της παραχώρησε ένα διαμέρισμα στη Ντρούσμπα. Όταν αποφοίτησε, εργάστηκε για 5 χρόνια σε μια πόλη κοντά στη Σόφια και έπειτα στο πανεπιστήμιο της Σόφιας, σε κλινική για την περίθαλψη φοιτητών. Στην εύρεση καλής θέσης εργασίας συνέβαλε το γεγονός ότι ήταν κόρη πολιτικών προσφύγων, όπως αναφέρει. Δεν είναι ευχαριστημένη από το σύστημα υγείας που εφαρμόζεται πλέον και το συγκρίνει με αυτό που ίσχυε μέχρι και τη δεκαετία του 80' καθώς στο προηγούμενο είχαν δωρεάν πρόσβαση όλοι οι πολίτες ενώ στο νέο σύστημα πληρώνουν τόσο οι ασθενείς για ιατρικά έξοδα όσο και οι γιατροί για τη διατήρηση ιατρείων. Η ίδια πλέον έχει ιατρείο. Ο άντρας της πέθανε και η Μαρία θα ήθελε να γυρίσει στην Ελλάδα αλλά προτιμά να παραμείνει στη Σόφια μαζί με την εγγονή της και την κόρη της, η οποία επίσης παντρεύτηκε με βούλγαρο. Συχνά λέει ότι όλη η ζωή της πήρε αυτήν την πορεία «για μια ιδέα του μπαμπά της».

Ο **Μιχάλης** γεννήθηκε το 1936 στη Βασιλειάδα Καστοριάς. Αφηγείται τις αναμνήσεις του από την Ιταλική και Γερμανική Κατοχή και εν συνεχεία από το αντάρτικο. Η μητρική του γλώσσα ήταν τα μακεδονικά. Ελληνικά έμαθε στο δημοτικό σχολείο στο χωριό. Ήταν ο μικρότερος από 5 αδέρφια, 2 αδερφές και 2 αδερφούς. Από 6 ετών βοσκούσε τα ζώα και άρχισε να οργώνει, γιατί τα δύο μεγαλύτερα αδέρφια του και ο πατέρας απουσίαζαν- ο ένας αδερφός στο αντάρτικο, ο πατέρας με τον άλλον αδερφό στη φυλακή στην Καστοριά και στο Γεντί-Κουλέ

αντίστοιχα. Η μεγαλύτερη αδερφή του ήταν παντρεμένη με αντάρτη. Ο Μιχάλης ζούσε με τη μητέρα του και τη δεύτερη αδερφή του. Έφυγε στις 25 Μαρτίου 1948 μαζί με άλλους συγχωριανούς και με τη μεγάλη αδερφή του και το μωρό της. Πέρασαν τα σύνορα στη Γιουγκοσλαβία. Από εκεί η αδερφή του πήγε στην Τασκένδη και αυτός στη Ρουμανία, στη Σο άκα, σε έναν παιδικό σταθμό όπου έζησε για 5 μήνες μαζί με άλλα μακεδονόπουλα. Έπειτα μεταφέρθηκε μαζί με άλλα παιδιά για δυο μήνες στην πόλη Αράτ και από εκεί σε παιδικό σταθμό στο Τούλγκες. Έμαθε ελληνικά, μακεδονικά και ρουμάνικα. Έμαθε την τέχνη του ράφτη. Έπειτα έζησε στην Κραϊόβα όπου για 3 χρόνια φοίτησε σε τεχνική σχολή και εν συνεχεία εργάστηκε στο Βουκουρέστι για 1 χρόνο. Αργότερα πήγε στην Χουεντόρα και δούλεψε σε ένα μεγάλο εργοστάσιο σιδήρου. Στη Ρουμανία έμεινε συνολικά 22 χρόνια.

Ενώ είχε ετοιμάσει τα απαραίτητα έγγραφα ώστε να εγκατασταθεί στα Σκόπια, αποφάσισε τελικά να μετακομίσει στη Σόφια. Εκεί βρισκόταν η μεγάλη του αδερφή με τον σύζυγο και τα παιδιά τους, μετά από ένα διάστημα παραμονής στη Τασκένδη. Η μητέρα του αποφάσισε να εγκατασταθεί στη Σόφια μαζί με την κόρη της και ο Μιχάλης αποφάσισε να ζήσει μαζί τους. Στη Σόφια βρισκόταν και η αδερφή της μητέρας του Μιχάλη, η οποία ζούσε εκεί από το 1903. Η μετάβαση της μητέρας του στη Σόφια έγινε μετά από εξορία της ίδιας και έπειτα από τον θάνατο του συζύγου της, ο οποίος πέθανε από βαριά τραύματα λόγω βασανιστηρίων που υπέστη στη φυλακή της Καστοριάς. Η μικρότερη αδερφή δολοφονήθηκε στο χωριό το 1949. Ο ένας αδερφός του πέθανε στη φυλακή, ο αντάρτης αδερφός σκοτώθηκε στο βουνό.

Στη Σόφια ο Μιχάλης γνώρισε τη γυναίκα του, η οποία είναι βουλγάρα. Η μητέρα του επέστρεψε στη Βασιλειάδα ένα χρόνο μετά την εγκατάσταση του Μιχάλη στη Σόφια. Ο Μιχάλης έμεινε με τη γυναίκα του στη Σόφια, στο σπίτι της αδερφής του. Η αδερφή του πέθανε λίγο καιρό αργότερα και ο άντρας της έφυγε με τα παιδιά στα Σκόπια. Στη Σόφια ο Μιχάλης δούλευε ως τεχνίτης σε οικοδομές και ενίοτε έκανε επιδιορθώσεις ηλεκτρικών συσκευών. Δεν συμπαθούσε πολύ τους έλληνες αλλά πήγαινε κάποιες φορές στις γιορτές του συλλόγου. Συμμετείχε περισσότερο σε γιορτές των μακεδόνων που ήταν ανεξάρτητες από τον σύλλογο. Στην Ελλάδα πήγε πρώτη φορά τη δεκαετία του 80' για 20 ημέρες. Μετά την αλλαγή δυσκολεύτηκε πολύ να τα βγάλει πέρα με την δουλειά. Ενώ πριν το '90 δούλευε με συγκεκριμένο ωράριο, τώρα μπορεί να δουλεύει και ολόκληρη την ημέρα. Συνεχίζει να δουλεύει σε οικοδομές, παρόλο που είναι συνταξιούχος.

Η Βασούλα γεννήθηκε στην Καβύλη Ορεστιάδας το 1945. Από εκεί έφυγε το 1959 μαζί με την μητέρα και τα αδέρφια της για να συναντήσουν τον πατέρα της ο οποίος ήταν πρόσφυγας στη Σόφια, μετά τη λήξη του εμφυλίου. Τα παιδικά χρόνια στο χωριό ήταν δύσκολα καθώς η μητέρα της έπρεπε να μεριμνήσει μόνη της για τα 3 παιδιά. Όταν έφτασαν στη Σόφια ο πατέρας της είχε ήδη έναν γιο με μία βουλγάρα. Μετά την άφιξη της ελληνίδας συζύγου εγκατέλειψε τη βουλγάρα και το παιδί που είχαν αποκτήσει και έζησε με την ελληνική οικογένεια. Σε αυτήν την απόφαση συνέβαλε καθοριστικά και ο σύλλογος των πολιτικών προσφύγων. Τα πρώτα δέκα χρόνια έμεναν σε ένα σπίτι μαζί με άλλες 4 οικογένειες. Το σπίτι αυτό είχε παραχωρηθεί από το εργοστάσιο που δούλευε ο πατέρας της. Έπειτα τούς δόθηκε πιο ευρύχωρο διαμέρισμα όπου ζούνε ακόμη στη Σόφια. Αντιμετώπισε δυσκολία στην εκμάθηση της γλώσσας και γι' αυτό σύντομα παράτησε το σχολείο στη Σόφια και έπιασε δουλειά σε ένα υφαντουργείο όπου δούλευε και η μητέρα της. Εκεί γνώρισε και τον άντρα της ο οποίος είναι βούλγαρος. Παντρεύτηκε μαζί του όταν ήταν 16 χρονών και έμεναν όλοι μαζί πρώτα στο μικρό σπίτι και έπειτα σε αυτό που τους

παραχωρήθηκε στη Ντρούσμπα. Το 63' γεννήθηκε ο γιος τους ο οποίος τώρα είναι μετανάστης στη Γερμανία μαζί με τη σύζυγο και το παιδί του. Το 86' η Βασούλα γύρισε στην Ελλάδα με τον άντρα της και το παιδί. - οι γονείς της είχαν ήδη επαναπατριστεί νωρίτερα. Έμειναν στο χωριό όπου δυσκολεύτηκαν να βρουν δουλειά αρχικά. Εργάστηκε σε βιοτεχνία υποδημάτων, αναλαμβάνοντας εργασία κατ' αποκοπή και ο σύζυγός της δούλεψε ως εργάτης σε μεταφορική εταιρεία.

Το 92' επέστρεψαν στη Σόφια και άνοιξαν έναν μεγάλο φούρνο ο οποίος απασχολούσε 10 εργάτες. Η επιχείρηση λειτούργησε για 2 χρόνια και έκλεισε λόγω οικονομικών δυσκολιών. Τότε έφυγε και ο γιος της στη Γερμανία. Από τότε ζούνε με τον άντρα της μεταξύ Βουλγαρίας και Ελλάδας. Το χειμώνα δουλεύουνε στην Ελλάδα και επιστρέφουν στη Βουλγαρία όταν προκύπτουν εργασίες και όταν επιστρέφει ο γιος τους για διακοπές. Στη Ντρούσμπα ζει στο διαμέρισμα που είχε παραχωρηθεί στην οικογένειά της από την οργάνωση.

Ο **Γιώργος** γεννήθηκε το 1933 στην Καρδή Διδυμοτείχου όπου έμεινε έως το 1948. Ο πατέρας του ήταν αντάρτης και η μητέρα του ήταν στο ΕΑΜ. Σχεδόν κάθε Κυριακή εξαναγκαζόταν από τον εθνικό στρατό, μαζί με άλλα παιδιά ανταρτών, να μεταφέρει με την άμαξά του πολεμοφόδια. Στην Ελλάδα τελείωσε το δημοτικό. Έφυγαν με τη μητέρα του και τον αδερφό του στις 22 Ιουνίου 1948, μαζί με άλλες οικογένειες συγχωριανών. Η μητέρα τους έμεινε αντάρτισσα στο βουνό και αυτός με τον αδερφό του περάσανε τα σύνορα και μπήκανε στη Βουλγαρία. Πρώτα έμειναν για 2 ημέρες σε ένα κέντρο του Ερυθρού Σταυρού και έπειτα μεταφέρθηκαν στη Σόφια. Μετά από μία βδομάδα πήγαν σε παιδικό σταθμό στο Μπουργκάς. Εκεί έμεινε για λίγους μήνες και στη συνέχεια έφυγε μαζί με άλλα παιδιά για τον παιδικό σταθμό του Καρλόβου όπου εκπαιδεύτηκε για 2 χρόνια ώστε να γίνει δάσκαλος στα προσφυγόπουλα. Το 50' πήγε για λίγο καιρό στο Μπλαγκόεβγκραντ επίσης για σεμινάρια διδασκαλίας και για πρακτική. Το 51' πήγε στο Δημήτροβγκραντ για να δουλέψει σε εργοστάσιο ως τονναδόρος και το επόμενο καλοκαίρι έκανε προετοιμασία εισαγωγής στο βουλγάρικο γυμνάσιο. Μπήκε στο «Εργατικό προπαρασκευαστικό γυμνάσιο Σόφιας», το οποίο προετοίμαζε τα στελέχη του κομμουνιστικού κόμματος και εργάτες που θα αποκτούσαν ανώτερες θέσεις σε εργοστάσια. Το 52' αρραβωνιάστηκε με τη γυναίκα του, τη Χρυσούλα, με την οποία ακολούθησαν σχεδόν κοινή πορεία από τότε που πέρασαν τα σύνορα.

Σπούδασε στην ανώτατη οικονομική σχολή «Καρλ Μαρξ» στη Σόφια, στην ειδικότητα «Σχεδιασμένη οικονομία». Μετά το τέλος των σπουδών, δούλεψε σε εργοστάσιο χαμηλής τάσης που παρήγαγε τηλέφωνα όπου έκανε μελέτες για τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε να πέσει το κόστος παραγωγής. Το 67' έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στην «Ακαδημία κοινωνικών επιστημών και κοινωνικής διεύθυνσης» για 3 χρόνια, όπου εκπόνησε την διδακτορική του διατριβή με τίτλο «Η επίδραση του ξένου κεφαλαίου στην καπιταλιστική ανάπτυξη της Ελλάδας». Με αυτή τη διατριβή ήρθε σε σύγκρουση με την άποψη της κοινότητας των πολιτικών προσφύγων και τη γραμμή της εφημερίδας τους, τη «Λευτεριά», της οποίας μόνιμος συνεργάτης ήταν και ο ίδιος.¹⁰⁷ Δούλεψε για 3 χρόνια (67'-70') στην «Κρατική Επιτροπή Κεντρικού Σχεδιασμού» όπου είχε τμήματα για όλους τους τομείς της παραγωγής. Το 1973 διατέλεσε αρχισυντάκτης της εφημερίδας «Λευτεριά» για 9 μήνες, με απόφαση του ΚΚΕ. Εν συνεχεία, από το 1973 έως το 1980 δούλεψε στο «Ινστιτούτο Σύγχρονων Κοινωνικών Επιστημών», το οποίο ανήκε στην Ακαδημία των επιστημών της Βουλγαρίας. Εκεί έκανε έρευνες σχετικά με την ελληνική

¹⁰⁷ Οι λόγοι της σύγκρουσης αναφέρονται σε επόμενο κεφάλαιο, σελ. 68.

οικονομία και παράλληλα δίδασκε πολιτική οικονομία σε μεταπτυχιακά προγράμματα. Τον Ιούνιο του 1980 επέστρεψε με τη γυναίκα του και τις 2 κόρες του για πρώτη φορά στην Ελλάδα. Πρώτος προορισμός ήταν ο τόπος καταγωγής τους αλλά το ενδεχόμενο εγκατάστασης εκεί απορρίφθηκε, αφενός λόγω της δυσκολίας εύρεσης εργασίας, αφετέρου λόγω της δυσκολίας συμβίωσης με τους υπόλοιπους συγγενείς και συγχωριανούς, καθώς η οικογένειά του είχε το «στίγμα» των κομμουνιστών. Η περιουσία τους εκεί ανήκε πλέον σε συγγενείς τους. Εγκαταστάθηκε στην Αθήνα όπου αναζήτησε εργασία. Έπειτα από αρκετούς μήνες ανεργίας, εργάστηκε σε ένα συνεργείο που επισκεύαζε γερανούς. Σύντομα αποχώρησε από αυτή τη δουλειά, διορίστηκε στο Κέντρο Οικονομίας του ΚΚΕ και έκανε διαλέξεις πολιτικής οικονομίας στο «Κέντρο μαρξιστικών σπουδών». Τα παιδιά του δεν προσαρμόστηκαν στη ζωή της Αθήνας. Η μεγαλύτερη κόρη αντιμετώπισε προβλήματα ως προς την εύρεση εργασίας και η μικρότερη, μαθήτριά ακόμη, δυσκολεύτηκε να προσαρμοστεί στο νέο σχολικό περιβάλλον και να γίνει αποδεκτή από τους συμμαθητές της. Σύντομα επέστρεψε στη Σόφια η μεγαλύτερη κόρη, την οποία ακολούθησε αργότερα και η μικρότερη ώστε να συνεχίσει εκεί το σχολείο. Στην Αθήνα ζουν ακόμη με τη Χρυσούλα αλλά επισκέπτονται πολύ συχνά τη Σόφια για μεγάλα χρονικά διαστήματα, καθώς εκεί βρίσκονται πλέον παντρεμένες και οι δύο κόρες τους και τα εγγόνια τους.

Η **Χρυσούλα** γεννήθηκε το 1933 στη Μάνη Διδυμοτείχου. Στο σπίτι ζούσε με τους γονείς, τον αδερφό της και το θείο της- τον αδερφό του πατέρα της. Ο πατέρας και ο θείος της ήταν αντάρτες. Περιγράφει ένα περιστατικό με το θείο της που ξυλοκοπήθηκε πολλές φορές στο αστυνομικό τμήμα του χωριού με τη συμμετοχή και του παπά. Λόγω της ισχυρής πίεσης που δεχόταν η μητέρα και τα αδέρφια της, αποφάσισαν να φύγουν το 48' μαζί με άλλους συγχωριανούς και συγγενείς. Η μητέρα της παρέμεινε στο βουνό και η Χρυσούλα με τον αδερφό της και το μωρό της ξαδέρφης της έφυγαν, μαζί με άλλα παιδιά, για τη Βουλγαρία. Ο πατέρας της πέρασε μια φορά κατά τη διάρκεια του πολέμου στη Βουλγαρία ως τραυματίας, επέστρεψε στην Ελλάδα μετά την ανάρρωση και πέθανε στο βουνό.

Στη Βουλγαρία συναντήθηκε με τον Γιώργο με τον οποίο ακολούθησαν την ίδια πορεία στους παιδικούς σταθμούς. Στο Κάρλοβο φοίτησε στα παιδαγωγικά σεμινάρια και έπειτα, το 1950-1 εργάστηκε ως νηπιαγωγός σε παιδικό σταθμό στο Παντσέροβο, στην περιοχή Καζανλίκ. Το επόμενο καλοκαίρι επέστρεψε στο Κάρλοβο όπου παρακολούθησαν μαζί με το Γιώργο σεμινάριο εκμάθησης της βουλγαρικής ώστε να προετοιμαστούν για το βουλγαρικό γυμνάσιο. Την επόμενη χρονιά πήγαν στο «Εργατικό προπαρασκευαστικό γυμνάσιο Σόφιας». Μετά το γυμνάσιο σπούδασε στο ινστιτούτο «Καρλ Μαρξ» στην ειδικότητα του εξωτερικού εμπορίου αρχικά και έπειτα στο εσωτερικό εμπόριο. Έπειτα από τις σπουδές εργάστηκε στο ίδιο εργοστάσιο με τον άντρα της, στον τομέα της «διοικητικής ανάπτυξης».

Η Χρυσούλα νόμιζε πως η μητέρα της είχε πεθάνει στην Ελλάδα, γιατί είχαν χαθεί τα ίχνη της και κανένας δεν γνώριζε τί συνέβη. Τελικά η μητέρα της είχε σωθεί και πήγε το 1950 στο Μπουργκάς για να συναντήσει τα παιδιά της, την ίδια περίοδο που η Χρυσούλα ήταν στο εκπαιδευτικό σεμινάριο στο Κάρλοβο. Συναντήθηκε μαζί της λίγο καιρό αργότερα και από τότε την έβλεπε τα καλοκαίρια στις διακοπές, γιατί η μητέρα της δούλευε στον παιδικό σταθμό του Πάβελ Μπάνκες ενώ αυτή ζούσε πλέον στη Σόφια.

Μετά την επιστροφή στην Ελλάδα, το 1980, δυσκολεύτηκε να βρει δουλειά. Αρχικά δούλεψε ως καθαρίστρια σε μία εταιρεία στην Αθήνα και έπειτα μαζί με την

κόρη της στο εργοστάσιο σοκολάτας Παυλίδη, στο οποίο αντιμετώπισε δυσμενείς εργασιακές συνθήκες. Τώρα είναι συνταξιούχος και ζει μαζί με το Γιώργο στην Αθήνα και τη Σόφια.

Η **Ελένη** γεννήθηκε το 1935 στη Μεταμόρφωση Καστοριάς. Μητρική της γλώσσα είναι η μακεδονική ενώ υποχρεώθηκε να μάθει ελληνικά στο σχολείο. Είχε 3 αδερφούς. Ο μεγάλος αδερφός της ήταν αντάρτης και το 1949 πήγε στην Τασκένδη. Ένας αδερφός της πήγε με τη σύζυγό του στη Βουλγαρία το 1944 για ιατρική περίθαλψη και από τότε παρέμειναν εκεί. Αυτός υπηρέτησε στον βουλγαρικό στρατό. Ο μικρότερος αδερφός ακολούθησε κοινή πορεία με την Ελένη. Πέρασαν τα σύνορα το Μάρτιο του 1948 μαζί με πολλά παιδιά της περιοχής. Η μητέρα της τότε παρέμεινε στο βουνό μαζί με τον μεγάλο της γιο και αργότερα κατέληξε στην Πολωνία. Ο πατέρας της ζούσε από χρόνια στην Κωνσταντινούπολη όπου εργαζόταν μαζί με τον αδερφό και τη μάνα του. Η Ελένη δεν έχει αναμνήσεις από τον πατέρα της κατά την παιδική της ηλικία.

Ο πρώτος παιδικός σταθμός στον οποίο έζησε για 7 μήνες ήταν το Καλιμανέστι στη Ρουμανία, από όπου δεν έχει καλές αναμνήσεις, τονίζοντας την πείνα των παιδιών και την αυστηρή πειθαρχία του καθημερινού προγράμματος. Έπειτα μεταφέρθηκε στην Πολωνία όπου έζησε για 6 χρόνια. Εκεί βρισκόταν και ο μικρός της αδερφός στους ίδιους παιδικούς σταθμούς, στο Λόντεκ-Ζντρούι και έπειτα στο Ζγκοζέλετς ενώ η μητέρα της ζούσε μαζί με άλλες γυναίκες σε γηροκομείο στο Λόντεκ-Ζντρούι.¹⁰⁸ Μετά την ολοκλήρωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης, η Ελένη φοίτησε στην Βαρσοβία σε τεχνική σχολή για βιομηχανικούς εργάτες. Δεν πρόλαβε να αποφοιτήσει γιατί το 1954 έφυγε μαζί με τη μητέρα και το μικρό της αδερφό στη Σόφια όπου ζούσε ο άλλος αδερφός της με τη σύζυγο και τα 4 παιδιά τους. Εκεί έζησαν όλοι μαζί σε ένα δωμάτιο για ένα χρόνο. Το 1955 η Ελένη παντρεύτηκε με έναν έλληνα, αντάρτη από τον Έβρο, ο οποίος εργαζόταν στο εργοστάσιο υφαντουργίας «Μπαλγκάρια». Γνωριστήκανε σε χορό της λέσχης ΔΟΜΕ στη Σόφια. Έζησε μαζί με τον άντρα της για λίγα χρόνια στην εργατική εστία του εργοστασίου. Το 1968 δόθηκαν από την οργάνωση δύο διαμερίσματα στη Ντρούσμπα, για την Ελένη και για τον αδερφό της. Εργάστηκε σε συνεταιρισμούς που στελεχωνόταν από άτομα που αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα υγείας και αναπηρίες. Η ίδια αντιμετώπιζε πρόβλημα με την καρδιά της. Δούλεψε σε συνεταιρισμό ζαχαροπλαστικής, έπειτα σε βιοτεχνία ρούχων και τέλος σε συνεταιρισμό βιβλιοδεσίας. Διέκοψε την εργασία για 2 χρόνια για να κάνει ιατρική θεραπεία και έπειτα επέστρεψε στη θέση της.

Απέκτησε έναν γιο το 1965. Ο μεγάλος αδερφός της που ζούσε στην Τασκένδη επέστρεψε στην Ελλάδα το 1973, την ίδια περίοδο που ο πατέρας της, ο οποίος είχε ήδη επιστρέψει από την Τουρκία στην Ελλάδα, αποφάσισε να πάει στη Σόφια για να ζήσει με τα παιδιά και τη γυναίκα του. Τότε τον γνώρισε η Ελένη για πρώτη φορά και έζησαν όλοι στη Ντρούσμπα. Επισκέφτηκε την Ελλάδα για πρώτη φορά το 1997 με μια εκδρομή που οργάνωσε ο σύλλογος της ΔΟΜΕ με προορισμό την Αθήνα. Δεν έχει πάει ποτέ στη Μεταμόρφωση. Ζει με την οικογένεια του γιου της στη Σόφια.

Η **Βασίλω** γεννήθηκε στον Σταυροπόταμο Καστοριάς το 1925, σε οικογένεια μακεδόνων. Είχε 3 αδερφές και 3 αδερφούς. Από το 1942 ένας αδερφός της πήγε στη

¹⁰⁸ Το Γκοζέλιτς και το Λόντεξ Ντρούι λειτούργησαν ως χώροι φιλοξενίας τόσο για παιδιά όσο και για μαχητές-συμπεριλαμβανομένων και τραυματιών- του Δημοκρατικού Στρατού.

Σερβία και έπειτα στη Βουλγαρία «γιατί ήθελε να ζήσει σε έναν τόπο όπου θα μπορούσε να μιλάει ελεύθερα τη γλώσσα του και να σπουδάσει». Η Βασίλω στην Ελλάδα τελείωσε το δημοτικό αλλά δεν συνέχισε στο γυμνάσιο. Ήταν στην ΕΠΟΝ και έφυγε από το χωριό το Μάρτιο του 1948 ως ομαδάρχισσα- συνοδός των παιδιών. Ήταν ήδη αρραβωνιασμένη με ένα συγχωριανό της, ο οποίος εκείνη την περίοδο ήταν στο αντάρτικο.

Ο πρώτος σταθμός, όπου έζησε η Βασίλω, ήταν στη Σινάια της Ρουμανίας. Έπειτα για 3 χρόνια παρακολούθησε μαθήματα παιδαγωγικής, ψυχολογίας και ελληνικής γλώσσας στο Βουκουρέστι για να διδάξει στα παιδιά στους σταθμούς. Συνολικά εργάστηκε 10 χρόνια σε παιδικούς σταθμούς στη Ρουμανία - στη Σινάια και στο Τούλγκες - όπου βρισκόταν και μία αδερφή της. Επιθυμούσε να σπουδάσει αλλά δεν τα κατάφερε καθώς ήταν υποχρεωμένη από την ΕΒΟΠ να διδάσκει ελληνικά στα παιδιά του δημοτικού. Η ίδια αναφέρει συχνά: «..επειδή ήμασταν από την περιφέρεια Καστοριάς δεν μας άφηναν οι έλληνες να σπουδάσουμε».

Η μητέρα της έζησε για 5 χρόνια μετά τον πόλεμο μόνη στο χωριό και έπειτα πήγε στη Βουλγαρία για να ζήσει με τον γιο της. Η Βασίλω παρέμεινε στη Ρουμανία έως το 1961 και έπειτα εγκαταστάθηκε στη Βουλγαρία μαζί με την αδερφή της. Εκείνη την περίοδο παντρεύτηκε με τον αρραβωνιαστικό της, ο οποίος βρισκόταν στη Σόφια από το 1951. Το 1955 απέκτησε την κόρη της στη Ρουμανία και από το 1961 έζησαν στη Σόφια μαζί με το σύζυγό της.

Στη Σόφια έμεναν στο διαμέρισμα του αδερφού της για λίγους μήνες και έως το 1980 ζούσαν στο ίδιο σπίτι με την αδερφή της. Το 1980 η οργάνωση ΔΟΜΕ παραχώρησε διαμέρισμα για την ίδια. Η Βασίλω δούλεψε στον συνεταιρισμό βιβλιοδεσίας μαζί με την Ελένη. Στην Ντρούσμπα είχε φτιάξει έναν μπαχτσέ όπου καλλιεργούσε λαχανικά για οικογενειακή κατανάλωση. Ο σύζυγός της δούλεψε σε οικοδομές. Η κόρη της σπούδασε μηχανολογία στη Σόφια και τώρα έχει μία εταιρεία από τα έσοδα της οποίας ζει και η Βασίλω. Ζει μόνη της στο διαμέρισμα στη Ντρούσμπα. Επισκέφτηκε για πρώτη φορά το χωριό της το 1977.

Ο Κώστας γεννήθηκε στο Δεντροχώρι (D'mbeni) Καστοριάς το 1937. Έχει έναν μικρότερο αδερφό. Ο πατέρας του ήταν αντάρτης. Ζούσαν με τη μητέρα του και τη γιαγιά του. Το 1948 έφυγε για τις λαϊκές δημοκρατίες. Πρώτος χώρος παραμονής ήταν το Μπούλγκες όπου έμεινε για 2 μήνες μαζί με άλλα παιδιά από το χωριό του. Μετά τους μετέφεραν στην πόλη Μίκολοφ στην Τσεχία και έπειτα στην Όστραβα. Στην Τσεχία πέρασε από τους σταθμούς στο Χούκοφ, στο Κλούντοφ και στο Ρόζνοφ. Η γιαγιά του ήταν επίσης σε μία πόλη της Τσεχίας και την επισκεπτόταν συχνά. Ο πατέρας του βρισκόταν στην Τασκένδη μετά το 1949 και εκεί πήγε και η μητέρα του από την Ελλάδα, το 1952. Ο αδερφός του βρισκόταν στη Γιουγκοσλαβία. Το '55 τον έστειλε η ΕΒΟΠ από το σταθμό της Τσεχίας στη Βουλγαρία, για να παρακολουθήσει μαθήματα ώστε να γίνει δάσκαλος στα παιδιά. Πήγε γυμνάσιο στη Βουλγαρία και σπούδασε ηλεκτρολογία στο πολυτεχνείο της Σόφιας. Συνάντησε για πρώτη φορά τους γονείς του το 1955 στην Τασκένδη όπου ταξίδεψε για να τους δει. Πληροφορήθηκε κάθε μέλος της οικογένειάς του τον τόπο διαμονής των υπολοίπων μέσω συγγενών στον Καναδά, οι οποίοι λάμβαναν αλληλογραφία από όλους. Η συνένωση της οικογένειάς του έγινε στη Σόφια με την έλευση των γονιών του το '56 και του αδερφού του το '57.

Κατά τη διάρκεια των διακοπών από το πανεπιστήμιο, έκανε ξεναγήσεις κυρίως σε τουρίστες που ερχόταν από την Τσεχία. Παρακολούθησε σεμινάρια για αυτόν τον σκοπό ως εργαζόμενος στην κρατική επιχείρηση τουρισμού «Balkan Tourist». Μετά το τέλος των σπουδών του δούλεψε σε εργοστάσιο παρασκευής

μηχανημάτων ήχου στο Μπλαγκόεβγκραντ για λίγα χρόνια. Σύντομα μεταφέρθηκε στη Σόφια σε κρατικό τεχνικό ινστιτούτο που αναλάμβανε μελέτες των πλάνων για τεχνικά έργα. Εκεί έμεινε μέχρι το 90'. Από τότε ασχολείται με μεταφράσεις ελληνικών και βουλγαρικών εγγράφων.

Παντρεύτηκε με ελληνίδα από την περιοχή της Δράμας. Γνωριστήκανε στη λέσχη ΔΟΜΕ της Σόφιας. Απέκτησαν δύο κόρες, εκ των οποίων η μία ζει στις Ηνωμένες Πολιτείες και η άλλη στη Σόφια.

Η **Ελευθερία** γεννήθηκε στη Σόφια το 1953. Ο πατέρας της ήταν αντάρτης, από την περιοχή της Καρδίτσας, ανήκε στην ανώτερη ηγεσία του συλλόγου των πολιτικών προσφύγων της Βουλγαρίας και εργαζόταν στην οργάνωση. Η μητέρα της, αντάρτισσα από τον Έβρο, εργαζόταν στη Σόφια στο εργοστάσιο υφαντουργίας «Μπαλγκάρια». Ζούσε μαζί με τους γονείς της σε δωμάτιο ενός σπιτιού στο κέντρο της Σόφιας, όπου στεγαζόταν αρχικά και το γραφείο της οργάνωσης. Στη Σόφια έμενε τις καθημερινές στον παιδικό σταθμό, από το '55 έως το '57, και με τους γονείς της τα σαββατοκύριακα. Λίγες είναι οι παιδικές αναμνήσεις της από τη Σόφια γιατί το 1957 μετακόμισε η οικογένειά της στη Φιλιπούπολη. Το ΚΚΕ αποφάσισε την αποστολή του πατέρα της Ελευθερίας εκεί, για να δημιουργήσει σύλλογο των πολιτικών προσφύγων της Φιλιπούπολης. Εκεί ζούσαν σε ένα διαμέρισμα το οποίο μοιραζόταν με μία οικογένεια Αρμενίων. Η μητέρα της εργαζόταν σε τυπογραφείο και ο πατέρας της ήταν ο πρόεδρος των πολιτικών προσφύγων εκεί. Οι αφηγήσεις της για τη ζωή στον σύλλογο της Φιλιπούπολης είναι εκτενείς. Ο πατέρας της πέθανε ξαφνικά το 1962, ένα έτος μετά τη γέννηση της αδερφής της. Το γεγονός αυτό άλλαξε άρδην τις σχέσεις της με την κοινότητα των προσφύγων, καθώς άλλαξε η συμπεριφορά πολλών απέναντι σε αυτήν και τη μητέρα της, εφόσον πλέον δεν ασκούσε εξουσία η οικογένειά της.

Όταν τελείωσε το σχολείο πιάστηκε από συγγενείς της για να φοιτήσει στην σχολή της κομμουνιστικής νεολαίας στη Σόφια, παρόλο που επιθυμούσε να δώσει εξετάσεις για να μπει στην όπερα. Παρέμεινε στη σχολή αυτή για 1 χρόνο. Το αυστηρό πρόγραμμα της σχολής ήταν η βασική αιτία για την οποία την εγκατέλειψε. Έδωσε εξετάσεις για εισαγωγή στο πανεπιστήμιο και σπούδασε ιστορία στο πανεπιστήμιο της Σόφιας. Στην κοινότητα των προσφύγων στη Σόφια γνώρισε το σύζυγό της με τον οποίο παντρεύτηκε στη Βουλγαρία. Εκεί απέκτησε και την πρώτη της κόρη το 1976. Το 1979 αποφάσισε να επιστρέψει στην Ελλάδα μαζί με τη μητέρα και τον σύζυγό της.

Εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη όπου δυσκολεύτηκαν να βρουν σπίτι για ενοικίαση και εργασία. Στην Ελλάδα γεννήθηκε η δεύτερη κόρη της. Σύντομα άνοιξε ένα κατάστημα με ξηρούς καρπούς, το οποίο λειτουργεί μέχρι και σήμερα. Το 1993 άνοιξε κατάστημα με ίδια είδη στην Φιλιπούπολη, το οποίο ήταν σε λειτουργία για 2 χρόνια.

4. Η βιωμένη εμπειρία

«Αυτά που περάσαμε δεν, δεν γράφονται, δεν μπορείς να τα γράψεις, δεν έχουν τελειωμό, τόσα χρόνια και καμιά φορά ξεχνάς κιόλας τόσα πράγματα»¹⁰⁹

Το παραπάνω απόσπασμα αποτελεί φράση από την κοινή συνέντευξη της Χρυσούλας και του συζύγου της Γιώργου. Η διατύπωση αυτή έγινε κατά τη διάρκεια ενός μεγάλου κενού που έγινε κατά την αφήγηση του Γιώργου, έπειτα από την ανάμνηση μιας εικόνας κατά τη διάρκεια της αναχώρησής του από το χωριό του, τον Απρίλιο του 1948. Η ανάμνηση αυτή προκάλεσε έντονη συναισθηματική φόρτιση και αμηχανία. Η Χρυσούλα τότε είπε αυτήν την φράση, η οποία φαίνεται ασήμαντη αλλά είναι ιδιαίτερα ισχυρή μέσα στην απλότητά της. Η δύναμή της βρίσκεται στην επιφανειακή ασυνταξία που προκύπτει από την αντίφαση της : «τόσα χρόνια και καμιά φορά ξεχνάς κιόλας τόσα πράγματα». Μέσα σε μία φράση διατυπώνει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τη «μηχανή του χρόνου», τη δράση του χρόνου πάνω στην άμβλυνση της ανάμνησης των γεγονότων. Παράλληλα, τονίζει έμμεσα και την αντίθετη δράση του χρόνου, πάνω στην όξυνση της ανάμνησης των γεγονότων που «δεν έχουν τελειωμό» καθώς, εάν «διορθώναμε» την ασυνταξία, θα προέκυπτε η εξής πρόταση: «τόσα χρόνια θυμάσαι τόσα πράγματα αλλά καμιά φορά ξεχνάς κιόλας».

Η αφήγηση της βιωμένης εμπειρίας παρουσιάζει διαρκώς τέτοιου είδους αναμνήσεις από «τόσα πράγματα» που περιγράφονται με λεπτομέρεια και άλλα τόσα που άλλοτε αναφέρονται με γενικές περιγραφές και άλλοτε απλώς παραλείπονται. Η πλοκή κάθε αφήγησης ζωής περιλαμβάνει «την χρονική πολυπλοκότητα της αφηγηματικής μήτρας»¹¹⁰. Δεν πρόκειται για μία γραμμική αφήγηση συγκεκριμένων περιστατικών της ζωής αλλά για μία επιλογή γεγονότων από τη ζωή του ατόμου, διατεταγμένα στο χρονικό σχήμα που το ίδιο επιλέγει.

Στην περίπτωση των αφηγήσεων ζωής των πολιτικών προσφύγων στην Βουλγαρία υπάρχουν κάποια χρονικά σχήματα στα οποία μένουν σχεδόν όλοι «πιστοί». Εάν θελήσουμε να βάλουμε χρονικές τομές στην κάθε ιστορία ζωής, θα έβγαινε ένα κοινό σχήμα σχεδόν για όλες τις αφηγήσεις των πληροφορητριών και πληροφορητών. Δύο βασικές τομές που ορίζονται συχνά με ένα «πριν» και ένα «μετά» αποτελούν κοινό σημείο. Πρώτο «πριν» τα πρώτα παιδικά χρόνια στην Ελλάδα και πρώτο «μετά» τα πρώτα χρόνια στις λαϊκές δημοκρατίες¹¹¹. Επόμενος χρονικός διαχωρισμός είναι το «πριν» του σοσιαλισμού και το «μετά» της εισόδου στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε αυτά τα δύο «πριν» και «μετά» ως «ερμηνευτικές καμπές», δηλαδή, ως «βιογραφικά σημεία καμπής που οδηγούν σε επανερμηνεία του ορίζοντα του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος»¹¹².

¹⁰⁹ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Χρυσούλας Ι

¹¹⁰ Paul Ricoeur, *Αφηγηματικός χρόνος*, στο Αφηγηματική λειτουργία, εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1990, σελ 96.

¹¹¹ Εδώ γίνεται αναφορά γενικώς στις λαϊκές δημοκρατίες και όχι συγκεκριμένα στη Βουλγαρία γιατί αρκετά παιδιά πέρασαν και από άλλες χώρες έως τη δεκαετία του '50 που ήταν η περίοδος συνενώσεων των οικογενειών.

¹¹² G. Rosenthal, *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte*, Frankfurt, 1995, σελ 143, όπως παρατίθεται στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα χρόνια..* σελ. 225.

Ιδιαίτερα η δεύτερη χρονική τομή αναδεικνύει την πολυπλοκότητα της αφηγηματικής λειτουργίας, καθώς συχνά συγκρίνεται η ζωή του ομιλητή κατά τη διάρκεια του σοσιαλιστικού καθεστώτος και κατά τη διάρκεια της νέας πολιτικής συγκρότησης. Τα περίπου σαράντα χρόνια της πρώτης περιόδου συγκρίνονται με τα επόμενα δεκαπέντε. Ο διαχωρισμός αυτός γίνεται ανεξάρτητα από τις πολιτικές τοποθετήσεις των ομιλητών, και το βαθμό στον οποίο αποδέχονται την μία κατάσταση ή την άλλη. Σε αυτήν την περίπτωση υπάρχει συμφωνία στον τρόπο με τον οποίο διαχωρίζεται χρονικά η αφήγηση, στη βάση κοινού χρονολογικού άξονα. Βέβαια, αυτός ο χρονικός διαχωρισμός δεν βρίσκεται έξω από το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο έζησαν οι πολιτικοί πρόσφυγες, αντιθέτως είναι προϊόν διαρκούς αλληλόδρασης με αυτό. Οι μαρτυρίες τους δίνουν τη δυνατότητα να ανιχνευτεί ο τρόπος με τον οποίο συνδιαλέγεται το ατομικό με το συλλογικό, ο βαθμός στον οποίο συναντώνται ή συγκρούονται οι ατομικές και συλλογικές «στρατηγικές»¹¹³.

Από τα «τόσα πράγματα» γίνεται παρακάτω μία προσπάθεια παρουσίασης αποσπασμάτων του προφορικού υλικού που προέκυψε από τη Σόφια και τη Θεσσαλονίκη. Πτυχές που θα μας απασχολήσουν είναι η στάση των προσφύγων απέναντι στην οργάνωση, η πολιτική που ασκήθηκε σε σχέση με τον επαγγελματικό προσανατολισμό και την έννοια της παραγωγής και η εμπειρία της εργασίας. Για να κατανοήσουμε τον τρόπο επιλογής των επαγγελμάτων και την εμπειρία της εργασίας κρίθηκε σημαντική η κατανόηση της σχέσης που ανέπτυξαν τα μέλη της κοινότητας με την οργάνωση, καθώς αυτή διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο στις σχέσεις του ατόμου με τους κρατικούς θεσμούς. Το στοιχείο αυτό είναι εμφανές τόσο μέσα από το αρχείο της οργάνωσης των πολιτικών προσφύγων όσο και από τις αναφορές για την οργάνωση στις αφηγήσεις. Από την επιτόπια έρευνα και το σύνολο των συνεντεύξεων έγινε αντιληπτό ότι η ερμηνεία της εμπειρίας της εργασίας δεν θα μπορούσε να αποκοπεί από το σύνολο των κοινωνικών και ατομικών δραστηριοτήτων των πληροφορητών. Αυτό είναι κάτι που προκύπτει και από τις λιγότες ανθρωπολογικές έρευνες στο χώρο της βιομηχανικής εργασίας στον υπαρκτό σοσιαλισμό. Ο Laszlo Kürti, για παράδειγμα, ο οποίος ερεύνησε την ουγγρική εργατική τάξη στο γιγαντιαίο βιομηχανικό συγκρότημα του Csepel διαπίστωσε πολύ σύντομα ότι μια απλή περιγραφική εθνογραφία βασισμένη σ' ένα εργοστάσιο ήταν αδύνατη. Επειδή το βιομηχανικό συγκρότημα αποτελούνταν όχι μόνο από πολλά εργοστάσια, αλλά και από πολλές οργανώσεις, θεσμικούς φορείς και κοινωνικές δραστηριότητες που πλαισιώναν την εργασία, έγινε φανερό ότι και η ίδια η επιτόπια έρευνα έπρεπε να συνδέσει τη ζωή των εργατών εντός του εργοστασίου με τη μη-εργοστασιακή ζωή.¹¹⁴

Σχέσεις με την οργάνωση

Η θέση της οργάνωσης στην Βουλγαρική κοινωνία, ο ηγεμονικός και ρυθμιστικός ρόλος του ΚΚΕ σε αυτήν και οι κατηγοριοποιήσεις των ατόμων ανάλογα με την «εθνοτική» ταυτότητα, το κομματικό παρελθόν της οικογένειας αλλά και την επιλογή του συζύγου τους -διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε μεικτούς και «ενδοκοινοτικούς» γάμους- αποτελούν παραμέτρους που επηρέασαν τόσο την άποψη που αποκτήθηκε για την κοινότητα όσο και τη σχέση που διατήρησε κάθε άτομο με αυτήν και τον επίσημο λόγο της. Η οργάνωση των πολιτικών προσφύγων υπήρξε

¹¹³ Ο όρος χρησιμοποιείται με την έννοια που έχει αποδώσει σε αυτόν ο Bourdieu στην «θεωρία της δράσης». Βλ. Pierre Bourdieu, Πρακτικοί λόγοι για τη θεωρία της δράσης, Πλέθρον, 2000.

¹¹⁴ Laszlo Kurti, Cameras and other gadgets. Reflection on fieldwork experiences in socialist and post-socialist Hungarian communities, στο Social Anthropology, The journal of the European Association of Social Anthropology, (1999) 7/2, σελ 175.

φορέας δημιουργίας πολλαπλών σχέσεων εξουσίας και ιεραρχιών ανάμεσα στα ανώτερα στελέχη και τα μέλη, καθώς διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο σε ζητήματα καθημερινότητας, παίρνοντας αποφάσεις για τα επιδόματα, την εκπαίδευση, τη στέγαση των μελών και των οικογενειών τους. Επρόκειτο για συγκέντρωση αρμοδιοτήτων, προερχόμενων από τις οδηγίες που δινόταν από το ελληνικό και το βουλγαρικό κομμουνιστικό κόμμα. Τα αποσπάσματα από τις μαρτυρίες των πολιτικών προσφύγων θα μας βοηθήσουν να ανιχνεύσουμε την πολυπλοκότητα και την πολλαπλότητα των στάσεων των προσφύγων μέσα στην οργάνωση.

Η επικέντρωση του προβληματισμού στην οργάνωση γίνεται γιατί η λειτουργία της είχε άμεσες επιπτώσεις στην καθημερινή ζωή και η αναφορά σε αυτήν είναι διαρκής στις προφορικές μαρτυρίες. Οι αφηγήσεις εντάσσουν άλλοτε επικριτικούς και άλλοτε τιμητικούς χαρακτηρισμούς, οι οποίοι εξαρτώνται από τη θέση και τη στάση των αφηγητριών και των αφηγητών απέναντι της. Ένας ακόμη λόγος για τον οποίο θεωρήθηκε κεντρικός ο ρόλος της οργάνωσης είναι ότι αυτή αποτέλεσε έναν σημαντικό φορέα του επίσημου κρατικού λόγου, ο οποίος ήταν άμεσα συνδεδεμένος με το βουλγαρικό κομμουνιστικό κόμμα. Παρατηρώντας, επομένως, τη διαμόρφωση των σχέσεων γύρω από την οργάνωση και το βαθμό στον οποίο συγκρούονται, συμφωνούν, ταυτίζονται ή ακροβατούν τα άτομα με τα όριά της, μπορούμε να δούμε πτυχές του τρόπου διαντίδρασης ανάμεσα στο άτομο και τον κρατικό λόγο.

Δεν μπορούμε με ευκολία να απαντήσουμε εάν αυτή η στάση που δηλώνουν οι πληροφορητές ότι διατηρούσαν απέναντι στην οργάνωση ήταν η ίδια κατά τη διάρκεια της ακμής της, εάν έχει μετατραπεί μετά το πέραςμα στην ελεύθερη οικονομία ή τον ενδεχόμενο επαναπατρισμό τους και αν διατηρεί και αυτή η στάση επιβιώματα της ψυχροπολεμικής περιόδου. Ούτε μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν αυτοί οι χαρακτηρισμοί, που διατυπώνουν, είναι προϊόν μεταγενέστερου αναστοχασμού, διαμεσολαβημένου από τις αλλαγές των κοινωνικών συνθηκών και τον ενδεχόμενο επαναπροσδιορισμό των πολιτικών τους αντιλήψεων. Μέσω της διερεύνησης της μνήμης που αναδύεται από τις προφορικές μαρτυρίες και με τη σύγκρισή τους με τις γραπτές πηγές μπορούμε να βρούμε κάποιες απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα. Ο Leszek Koczanowicz, εξετάζοντας το παράδειγμα της Πολωνίας, παρατηρεί ότι ο ασφαλέστερος τρόπος για να προσεγγίσουμε τις σύγχρονες συνθήκες κατασκευής των πολιτικών αντιλήψεων στην μετά-σοσιαλιστική Πολωνία εντοπίζεται στην αναζήτηση των όρων σύνθεσης των πολιτικών αντιλήψεων και των σχέσεων των ατόμων με τους θεσμούς κατά την σοσιαλιστική περίοδο¹¹⁵.

Ένας επιπλέον λόγος που κάνει πιο πολύπλοκη την ερμηνεία της στάσης απέναντι στην οργάνωση είναι η εκ των υστέρων αποτίμηση εκ μέρους των πληροφορητών της βοήθειας που έλαβαν με τη διανομή των κοινωνικών παροχών αλλά και του κοινωνικού ελέγχου που δεχόταν από αυτή. Κάποιοι συμμετείχαν στις εκδηλώσεις και τις δραστηριότητές της και «ανταμείφθηκαν» παίρνοντας, για παράδειγμα, συντομότερα από άλλους διαμέρισμα, ενώ άλλοι πιστεύουν ότι αδικήθηκαν και ότι οι πρακτικές που ακολουθήθηκαν βασίστηκαν σε διακρίσεις που υπήρχαν ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας. Οι καθοριστικές αποφάσεις για την επιλογή των ατόμων που θα σπουδάσουν, τα διαμερίσματα που θα μοιραστούν, τις θέσεις εργασίας που θα καλύψουν αλλά και για την αναφορά των προσωπικών στοιχείων που γινόταν για κάθε μέλος προς το βουλγαρικό κομμουνιστικό κόμμα¹¹⁶,

¹¹⁵ Leszek Koczanowicz, *Memory of politics and politics of memory. Reflections on the construction of the past in post-totalitarian Poland*, *Studies in East European Thought* 49: 259-270, 1997.

¹¹⁶ Στα αρχεία της ΔΟΜΕ υπάρχουν προσωπικοί φάκελοι με τα στοιχεία των μελών, μέσα στους οποίους βρίσκονται και αντίγραφα ενημερωτικών επιστολών που εστάλησαν προς το ΚΚΒ. Οι

δημιουργούσαν ισχυρές σχέσεις εξουσίας. Κοινή άποψη τόσο αυτών που ωφελήθηκαν από την οργάνωση όσο και αυτών που πιστεύουν πως αδικήθηκαν, είναι ότι ήταν πολύ καθοριστική η επαφή που είχαν με αυτήν και η συμμετοχή ή η αποχή από τις δραστηριότητές της.

Η οργάνωση ήταν δεξαμενή συλλογής και διανομής των κοινωνικών παροχών, της εργασίας, της στέγης, και της εκπαίδευσης. Ταυτόχρονα ήταν και το διαμεσολαβητικό όργανο ανάμεσα στα μέλη και στην κρατική-κομματική εξουσία. Η ανθρωπολόγος Catherine Verdery περιγράφει τη σχέση μεταξύ πολιτών και κομμουνιστικού κράτους στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού ως «σοσιαλιστικό πατερναλισμό». Το Κόμμα, αναλαμβάνοντας το ρόλο του «σοφού πατέρα», αναλαμβάνει και την υποχρέωση να φροντίσει για τις ανάγκες όλων των πολιτών, μέσα από τη συσσώρευση των κοινωνικών αγαθών και την μετέπειτα διοχέτευσή τους με το σύστημα της αναδιανομής ανάλογα με τις ανάγκες των πολιτών¹¹⁷. Αντίστοιχο ρόλο αναλάμβανε και η οργάνωση των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία, ως διαμεσολαβητικό όργανο που φρόντιζε για τις ιδιαίτερες ανάγκες της κοινότητας.

Το πλέγμα εξουσίας που δημιουργείται από τη θέση της οργάνωσης θα μπορούσε να ειπωθεί μέσα από το πρίσμα της ιεραρχικής πειθάρχησης που περιγράφει ο Michel Foucault¹¹⁸. Παρόλο που η συγκεκριμένη θεωρία βασίζεται στην παρατήρηση των κλειστών ιδρυμάτων, η έννοια της ιεραρχικής πειθάρχησης ξεφεύγει από τα όρια των πειθαρχικών ιδρυμάτων και εξαπλώνεται σε ολόκληρη την κοινωνική δράση, σε χώρους, δηλαδή, όπου δεν υπάρχουν οριοθετημένοι τόποι εγκλεισμού. Σύμφωνα με τη θεωρία της ιεραρχικής πειθάρχησης, η εξουσία δεν βρίσκεται σαφώς συγκεντρωμένη σε κάποια άτομα ή θεσμούς αλλά ιεραρχικά διαμοιρασμένη σε μία πολλαπλότητα υποκειμένων. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να επιτευχθεί η επιτήρηση ανάμεσα στα υποκείμενα που εντάσσονται σε αυτήν την ιεραρχία. Καθώς όλοι βρίσκονται μέσα σε ένα πλέγμα κυριαρχιών, αν και αποκτούν ένα είδος εξουσίας, υποχρεώνονται διαρκώς να υποτάσσονται στην παρατήρηση άλλων υποκειμένων, ενώ παράλληλα τα παρατηρούμενα υποκείμενα γίνονται και παρατηρητές.

Στην περίπτωση της κοινότητας των πολιτικών προσφύγων μπορούμε να διακρίνουμε ένα πλέγμα σχέσεων ιεραρχικής πειθάρχησης που δημιουργεί συνθήκες ικανές ώστε να ασκείται ιεραρχική παρατήρηση. Τα ανώτερα στελέχη της οργάνωσης υποχρεώνονται να ακολουθήσουν τις οδηγίες της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ και του ΚΚΒ και να λογοδοτήσουν για τις πράξεις τους¹¹⁹. Παράλληλα έπρεπε να ενημερώνουν τις ανώτερες ηγεσίες για το «ήθος» και τις δραστηριότητες των μελών ώστε να ενημερώνουν την κρατική νομοκλατούρα. Η διαδικασία συγκέντρωσης των προσωπικών στοιχείων γινόταν μέσα από την επισταμένη παρατήρηση της καθημερινής ζωής των ατόμων. Αυτή γινόταν και μέσα από την παρατήρηση μεταξύ

επιστολές αυτές πιστοποιούν το πολιτικό «ήθος» του ατόμου και επικεντρώνονται κυρίως στην «αντιφασιστική» του δράση. Η πλειοψηφία αυτών επιβεβαιώνουν την πειθαρχία του ατόμου στην κομματική γραμμή κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου ώστε να του δοθεί το αντίστοιχο επίδομα «αντιφασιστικής δράσης» από το βουλγαρικό κράτος. Αλλά υπάρχουν και επιστολές που περιγράφουν το σύγχρονο ήθος των μελών της οργάνωσης με σκοπό να συνηγορήσουν ή να στραφούν εναντίον τους σε περιπτώσεις που βρίσκονται σε δικαστική διαμάχη για αδικήματα που έχουν διαπράξει.

¹¹⁷ Catherine Verdery, *What was socialism and what comes next?*, Princeton University Press, 1996. σελ 24-25.

¹¹⁸ Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία, Η γέννηση της φυλακής*, Ράππα, Αθήνα, 1989.

¹¹⁹ Σε τακτά χρονικά διαστήματα έπρεπε να συντάξουν εκθέσεις για την πορεία της ζωής της οργάνωσης, οι οποίες κοινοποιούνταν στο ΚΚΕ και το ΚΚΒ. Στα αρχεία της ΔΟΜΕ υπάρχουν σχετικές εκθέσεις.

των μελών. Η συμμετοχή στις εκδηλώσεις του συλλόγου εξασφαλίζει τη συνοχή της κοινότητας και την δυνατότητα άσκησης ελέγχου. Το σχήμα αυτό δεν λειτουργεί μονόδρομα αλλά στηρίζεται σε διαρκές αμφίδρομο σχήμα ατομικών «στρατηγικών». Η επιθυμία πολλών ατόμων να συμμετέχουν στις δραστηριότητες του συλλόγου πήγαζαν αφενός από την επιθυμία να έρθουν σε επαφή με φίλους και γνωστούς από την Ελλάδα, αφετέρου από την επιθυμία να επιδείξουν ζήλο για τη ζωή της οργάνωσης ώστε να διατηρούν καλές σχέσεις με τα ανώτερα στελέχη, τα οποία διαδραμάτιζαν καθοριστικό ρόλο στη ζωή τους.

Αλλά η επιτήρηση περνά και στην καθημερινή ζωή, πέρα από τις δραστηριότητες του συλλόγου, μέσω της διαρκούς άσκησης κοινωνικού ελέγχου στη γειτονιά. Η παραχώρηση, από το βουλγαρικό κράτος, οικοδομικών τετραγώνων για τη διαμονή των προσφύγων, διατήρησε ένα είδος συνοχής σε επίπεδο καθημερινότητας. Πολλοί πληροφορητές αναφέρουν ότι εξέφραζαν τη δυσαρέσκεία τους απέναντι στην οργάνωση αλλά και τη βουλγαρική πολιτική μόνο μέσα στην οικογένειά τους και προσέχοντας μην τους ακούσουν οι γείτονες. Ο κοινωνικός έλεγχος της γειτονιάς δεν αποτελεί αποκλειστικό φαινόμενο της κοινότητας των προσφύγων. Η Valentina Stoen στην αφήγηση για την οικογένειά της σε μία γειτονιά στο Πλόβντιφ, περιγράφει τη δυσκολία έκφρασης αντιπολιτευτικών λόγων στις καθημερινές συζητήσεις. Όταν συζητούσαν για αντίστοιχα θέματα μέσα στο σπίτι της, η μητέρα της έκλεινε το παράθυρο και τις κουρτίνες, από φόβο μην τους ακούσει κάποιος απ' έξω. Η μητέρα της και ο πατέρας της ήταν βέβαιοι ότι τα γράμματά τους διαβαζόταν από κάποιους και ότι το τηλέφωνό τους παρακολουθούνταν. Καταλήγει λέγοντας ότι «εξαιτίας του εξαπλωμένου δικτύου πληροφορητών, οι βούλγαροι υπέφεραν από παράνοια»¹²⁰.

Επομένως, ως εξίσου ισχυρό μέσο κοινωνικού ελέγχου λειτουργεί και η γειτονιά. Άλλωστε, η οργάνωση δημιούργησε λέσχες στη Σόφια ώστε να εξασφαλίζεται η εγγύτητα με τις συνοικίες όπου έμεναν οι πρόσφυγες. Οι λέσχες αυτές λειτουργούσαν ως χώροι καθημερινής συνάντησης και πολλοί πληροφορητές τις παραλληλίζουν με το καφενείο. Πρόκειται για χώρους όπου καθημερινά κυριαρχούσε η αντρική μορφή ενώ οι γυναίκες συμμετείχαν κυρίως στις γιορτές και πολύ λιγότερο σε καθημερινό επίπεδο. Γινόταν χαρτοπαίγνια, ανάγνωση της εφημερίδας της οργάνωσης αλλά και της «Αυγής» και του «Νέου Κόσμου». Στις λέσχες οργανωνόταν και απογευματινά μαθήματα ελληνικής γλώσσας και μουσικής, τα οποία παρακολουθούσαν τα παιδιά των προσφύγων. Καθημερινές συναντήσεις μεταξύ γυναικών γινόταν στη γειτονιά.

Το σύστημα εξουσίας που περιγράφει ο Φουκώ, διατηρεί την ύπαρξη και αναπαραγωγή του, με τη βοήθεια αυτής της σχετικής ασάφειας ανάμεσα στους ρόλους των «εξουσιαστών» και των «εξουσιαζόμενων». «..Το δίκαιο (όχι μόνο οι νόμοι αλλά και όλο το πλέγμα των Συστημάτων, των θεσμών και των κανονισμών των υπεύθυνων για την εφαρμογή τους) μεταβιβάζει και θέτει σε κίνηση σχέσεις που δεν είναι σχέσεις Υπέρτατης Εξουσίας αλλά κυριαρχίας.»¹²¹. Κανείς δεν κατέχει την απόλυτη εξουσία και κανείς δεν είναι απόλυτα κάτω από μία συγκεκριμένη εξουσία. Οι ρόλοι βρίσκονται σε διαρκή επαναδιαπραγμάτευση καθώς ένα άτομο δέχεται την εξουσία κάποιων ανώτερων αλλά μέσω της ιεραρχικής επιτήρησης είναι το ίδιο που ασκεί εξουσία σε κάποια άλλα. Δημιουργείται ένα πλέγμα υπευθύνων και

¹²⁰ Valentina Stoen, Kitchuk Paris, A Bulgarian Family Story στο International Yearbook of Oral History and Life Stories, Volume II, Between Generations, Family Models, Myths and Memories, Daniel Bertaux and Paul Thompson, Oxford University Press, 1993, σελ. 188.

¹²¹ Μισέλ Φουκώ Η μικροφυσική της εξουσίας, Πειθαρχική εξουσία και υποτέλεια, διάλεξη στη Γαλλία, Ιανουάριος 1976.

υπευθυνότητων, με αποτέλεσμα η εξουσία να είναι πάντοτε ορατή και ισχυρή μέσω της πολλαπλότητας των κυριαρχιών που δημιουργεί αλλά παράλληλα να γίνεται απρόσωπη, από-ατομικευτική. Με αυτόν τον τρόπο κυριαρχία αποκτά ο καθένας στη γειτονιά, εφόσον παρατηρεί τη ζωή των υπολοίπων και έχει τη δυνατότητα να πληροφορήσει για αυτήν τα στελέχη της οργάνωσης, αλλά τίθεται διαρκώς υπό την επιτήρηση των γειτόνων του. Η ιεραρχική επιτήρηση στηρίζεται στη λογική του βλέμματος, το οποίο πάντοτε δύναται να παρατηρεί τα επιτηρούμενα σώματα δίχως να γίνεται απαραίτητως αντιληπτή αυτή η ενέργεια. Η αποτελεσματικότητα αυτής της λογικής είναι σαφής, καθώς η εν δυνάμει διαρκής παρατήρηση δρα αποτελεσματικά ως προς την αποφυγή αξιόμεμπτων πράξεων. Το άτομο είναι πεπεισμένο ότι οποιαδήποτε στιγμή μπορεί να παρακολουθείται και ο φόβος αυτού του ενδεχόμενου αποτρέπει την εκάστοτε «απρεπή» συμπεριφορά.

Ως «αξιόποινες» και «απρεπείς» συμπεριφορές για τα μέλη της οργάνωσης μπορούν να χαρακτηριστούν αρκετές καθημερινές πρακτικές. Η διατύπωση απόψεων που αντιτίθενται στο κυρίαρχο πολιτικό σύστημα, η έκφραση ευνοϊκών λόγων για χώρες πέρα από το «τείχος», η επίδειξη αναξιοπιστίας για το ρόλο της οργάνωσης και των ΚΚΕ και ΚΚΒ, οποιαδήποτε δήλωση αντιτίθεται στον κυρίαρχο ιδεολογικό λόγο αλλά και η χρήση της μακεδονικής γλώσσας αποτελούν «αξιόμεμπτες» πράξεις για τους άτυπους αλλά διαρκώς εφαρμόσιμους κανονισμούς της οργάνωσης. Ως αξιόποινες πράξεις ερμηνευόταν από το κόμμα και καθημερινές πρακτικές που θα μπορούσαν να συμβολίσουν έναν «δυτικό» τρόπο ζωής, όπως το ντύσιμο των νέων. Αυτού του είδους οι πρακτικές ερμηνευόταν ως αντίσταση στο σύστημα.

Αλλά η επιτήρηση δεν σταματά στις φραστικές διατυπώσεις των μελών της και στην εμφάνισή τους. Μία πρακτική με την οποία ασχολήθηκε αρκετά η οργάνωση, ιδίως κατά τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης στη Βουλγαρία είναι το ζήτημα των σεξουαλικών σχέσεων. Αρκετοί πρόσφυγες, κυρίως άντρες αντάρτες του ΔΣΕ, διατηρούσαν σχέσεις με γυναίκες στη Βουλγαρία παρόλο που ήταν ήδη παντρεμένοι στην Ελλάδα. Σε ορισμένες περιπτώσεις αυτές οι σχέσεις κατέληξαν σε πολιτικούς γάμους και στην απόκτηση παιδιών¹²². Η οργάνωση προσπάθησε να αποτρέψει τέτοιου είδους εξωσυζυγικές σχέσεις και να επαναφέρει την «ηθική τάξη» χρησιμοποιώντας την απειλή της διαγραφής από το κόμμα, εάν ήταν μέλη του ΚΚΕ ή της άρνησης κοινωνικών παροχών¹²³. Αντιθέτως, η προσαρμογή στους ηθικούς κανόνες της κοινότητας, η συμμετοχή στις δραστηριότητες, η αποδοχή του κυρίαρχου πολιτικού λόγου, αποτελούν στοιχεία επιβράβευσης μέσω των κοινωνικών παροχών και των κοινωνικών διακρίσεων που βασίζονται στην παροχή «συμβολικού κεφαλαίου».¹²⁴

Μέσω της αξιολόγησης των πρακτικών των προσφύγων ως αξιόμεμπτων ή ως επιβραβεύσιμων επιτυγχάνεται η εφαρμογή του διττού συστήματος ανταμοιβής-κύρωση. Όσοι είναι υπάκουοι και με ζήλο εφαρμόζουν τους κανόνες-ρητούς και άρρητους- ανταμείβονται με επιβραβεύσεις, ενώ αντίστοιχα τα παραπτώματα τιμωρούνται με κυρώσεις. Με τον τρόπο αυτό ταξινομούνται τα άτομα μέσα στο πειθαρχικό σύστημα που περιγράφει ο Foucault. Η διαρκής καταγραφή των

¹²² Περιπτώσεις συγκεκριμένες μνημονεύονται σε πολλές προφορικές μαρτυρίες και αναφέρθηκαν σε συζητήσεις στη Ντρούσπα.

¹²³ Για τον τρόπο που λειτουργούσε στο κόμμα ο κοινωνικός έλεγχος της σεξουαλικής συμπεριφοράς βλ. Riki Van Boeschoten, *The impossible return: Coping with separation and the reconstruction of memory in the wake of the civil war*, σελ 130. Στο Mark Mazower (editor), *After the war was over, Reconstructing the family, nation and state in Greece, 1943-1960*, Princeton University Press, 2000.

¹²⁴ Ο όρος είναι δανεισμένος από τον Pierre Bourdieu. Βλ. Η διάκριση, Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης, Εκδόσεις Πατάκη, 2002.

συμπεριφορών των μελών της οργάνωσης λειτουργεί ως «πανοπτικός μηχανισμός». Η ταξινόμηση «αντικειμενοποιεί» την ύπαρξή τους μέσα στους μηχανισμούς της εξουσίας. Έτσι, το υποκείμενο της δράσης είναι παράλληλα αντικείμενο της εξουσίας. Το άτομο, μέσω της ταξινόμησης και της οριοθέτησης της δράσης του, γίνεται αυτόνομο μεν μέλος του κοινωνικού συνόλου αλλά άρρηκτα δεμένο, παράλληλα, με εκείνα της ίδιας κατηγορίας. Η δράση όλων μαζί συντελεί στη επίτευξη της κοινωνικής αρμονίας και τάξης. Ενώ τα άτομα εκείνα που εντάσσονται στις «επικίνδυνες» κατηγορίες, θεωρούνται από τον κυρίαρχο λόγο της οργάνωσης ως δρώντα εναντίον της «τάξης».

Η «πειθαρχική» κοινότητα των προσφύγων ωθεί το άτομο ώστε να λειτουργεί εξατομικευτικά μεν, μέσα στο προκαθορισμένο του χώρο, συλλογικά δε, εργαζόμενο παράλληλα με ένα πλήθος άλλων εξατομικευμένων σωμάτων. Όλα μαζί εργάζονται προς ένα εξατομικευτικό μεν, εξατομικευτικά συλλογικό ωστόσο, κέρδος. Η δομή της οργάνωσης δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για την εξατομικευτική αλλά παράλληλα συλλογική δράση των ατόμων. Η πειθαρχία στους κανόνες θα οδηγήσει στο ατομικό όφελος αλλά και στη διαμόρφωση μιας κοινότητας που θα αποτελεί «υπόδειγμα συμπεριφοράς» στην βουλγαρική κοινωνία. Η φράση «υπόδειγμα συμπεριφοράς» είναι συχνή στην εφημερίδα «Λευτεριά» προσπαθώντας να λειτουργήσει ως προτροπή, για να αποδείξει η κοινότητα στην βουλγαρική κοινωνία ότι είναι εναρμονισμένη με το «σοσιαλιστικό πνεύμα». Παρακάτω θα δούμε αναλυτικότερα τον επίσημο λόγο της κοινότητας ως προς την εφαρμογή του «σοσιαλιστικού πνεύματος» και το ιδεολόγημα της «σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης». Ωστόσο, το σύστημα αυτό διαθέτει και διεξόδους διαφυγής, σε αντίθεση με τη θεωρία του Foucault που το περιγράφει ως ένα σύστημα κοινωνικού εγκλωβισμού¹²⁵.

Οι στρατηγικές των υποκειμένων που αντιτάσσονται στην πειθαρχική κοινότητα αναδεικνύονται μέσα από τη μαρτυρία της βιωμένης εμπειρίας. Η ύπαρξη αντιστάσεων μέσα στο σοσιαλιστικό σύστημα μάς δείχνει ότι υπήρχαν διέξοδοι διαφυγής από την ιεραρχική πειθαρχηση που προσπαθούσε να εφαρμόσει το κράτος. Σύμφωνα με τον Chris Hann δεν πρέπει να περιγράφονται τα σοσιαλιστικά καθεστώτα ως ολοκληρωτικά εφόσον εντοπίζονται σε αυτά δυνατότητες διαφυγής από τις επιθυμητές, για το κράτος, συμπεριφορές¹²⁶.

Το περιστατικό με την ερευνητική συζήτηση που άνοιξαν μαζί μου οι τρεις ηλικιωμένοι¹²⁷ πολιτικοί πρόσφυγες στη Ντρούσμπα για τον ρόλο του ΚΚΕ φανερώνει μία «διαμάχη» στους κόλπους της κοινότητας ως προς τον πολιτικό και εθνολογικό χαρακτηρισμό των μελών της και έντονο δισταγμό αυτοπροσδιορισμού. Επιπλέον, φανερώνει την ύπαρξη ατόμων που επιδιώκουν να εμφανιστούν ως ομάδες ελέγχου της μνήμης, μέσω των οποίων μπορούμε να ανιχνεύσουμε διαφορετικές τάσεις και αντικρουόμενες απόψεις. Ο ρόλος του ΚΚΕ υπήρξε καταλυτικός ως προς αυτό το ζήτημα. Η ελληνοκεντρική εκπαίδευση που παρείχε στα παιδιά¹²⁸, η

¹²⁵ Για την κριτική που ασκήθηκε στην θεωρία της ιεραρχικής πειθαρχησης βλέπε Νέστωρ Ε. Κουράκης «Το πρόβλημα της ποινικής καταστολής στο έργο του Μισέλ Φουκώ», στο «Επιτήρηση και τιμωρία...», 1989 σελ 423-424 και Barry Smart, «Michel Foucault: κύρια θέματα και ζητήματα», Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1999.

¹²⁶ Chris Hann, After Communism: reflections on East European anthropology and the "transition" *Social Anthropology* 2/3 229-249, 1994

¹²⁷ Περιγραφή του οποίου έγινε στο κεφάλαιο της επιτόπιας έρευνας, σελ 37-38.

¹²⁸ Οι προφορικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν αυτήν την πτυχή της εκπαίδευσης. Η Βασίλω, της οποίας μητρική γλώσσα είναι η μακεδονική, υποχρεώθηκε να μάθει καλά την ελληνική γλώσσα στη Ρουμανία ώστε να τη διδάξει στον παιδικό σταθμό όπου εργαζόταν. Ο Θ. Μητσόπουλος, στο βιβλίο του «Μείναμε Έλληνες» 1979, αναφέρει: «...οι παιδικοί σταθμοί έμοιαζαν ή πιο σωστά ήταν πραγματικές οάσεις, εστίες ελληνικής ζωής» και για τις κατά τόπους οργανώσεις: «Οι λέσχες των ελλήνων

εκμάθηση της ελληνικής για τα παιδιά από τις σλαβόφωνες περιοχές της δυτικής Μακεδονίας, αποτελούν μέχρι και σήμερα θέματα προς συζήτηση σε ορισμένους κύκλους των προσφύγων. Ωστόσο, αυτή η διαμάχη δεν αποτελεί ζήτημα που ανοίγει και κλείνει στους κόλπους της κοινότητας αλλά έχει άμεση αναφορά και στην βουλγαρική πολιτική που ασκήθηκε ως προς αυτό το θέμα. Αμέσως μετά το τέλος του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου είχε αναγνωριστεί η μακεδονική μειονότητα στη Βουλγαρία, γεγονός στο οποίο συνέβαλε η πολιτική του Γκεόργκι Ντιμιτρόβ. Με την άνοδο του Τόντορ Ζίβκοβ στη εξουσία το 1956 άλλαξε η πολιτική για τη μακεδονική μειονότητα, η οποία έπαψε να αναγνωρίζεται. Επιχειρήθηκε «βουλγαροποίηση» αυτής της ταυτότητας και οι προσπάθειες μακεδόνων από την περιοχή του Πιρίν να εκφράσουν τη διαφορετικότητά τους αντιμετωπίστηκαν με διώξεις από τις κρατικές αρχές.¹²⁹ Επομένως, η ενδεχόμενη πληροφόρησή μου από άτομα που ανήκαν στο ΚΚΕ-ιδιότητα που προδηλώνει για πολλούς κατοίκους στη Ντρούσπα ότι είναι φορείς του επίσημου λόγου της οργάνωσης και, κατ' επέκταση, του βουλγαρικού σοσιαλιστικού καθεστώτος- ενεργοποίησε την «άμυνα» της αντικρουόμενης άποψης των μακεδόνων, οι οποίοι επιθύμησαν να διευκρινίσουν με τη στάση τους την πολλαπλότητα των ομάδων μνήμης.

Θέλοντας να σκιαγραφήσουμε κάποιες ταξινομήσεις¹³⁰ που να σχετίζονται με τη στάση που διατηρούν τα άτομα απέναντι στην οργάνωση, μπορούμε να διαπιστώσουμε δύο βασικούς άξονες, την εθνοτική καταγωγή και τη θέση στο πλέγμα σχέσεων εξουσίας- η οποία καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τη συμμόρφωση ή την αντίσταση:

Συχνά οι μακεδόνες βρισκόταν στις χαμηλότερες βαθμίδες τις ιεραρχίας. Η στάση που διατηρούσαν συνέβαλε καθοριστικά σε αυτήν τη θέση. Όσοι επέλεγαν τη συμμόρφωση είχαν τη δυνατότητα να απολαμβάνουν ευκολότερα τα προνόμια της κοινότητας ενώ η αντίσταση συνεπαγόταν, συχνά, τη δυσκολία απολαβής παροχών. Πολλοί από αυτούς που διατήρησαν στάση αντίστασης εκδηλώνουν πικρία, γιατί θα επιθυμούσαν να έχει σεβαστεί η οργάνωση τη διαφορετικότητά τους και άλλοι θα επιθυμούσαν να αναγνωρίζονται ως «εθνικά μακεδόνες». Τα προβλήματα που εντοπίζουν σε σχέση με την οργάνωση είναι ότι θεώρησαν πως η διαφορετική ταυτότητά τους υπήρξε ο λόγος αποκλεισμού τους από ορισμένα προνόμια που απολάμβαναν «οι έλληνες». Αυτή η αντίληψη φαίνεται κοινή και με αυτή που περιγράφει η Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν για μακεδόνες που ζούνε στην περιοχή της ελληνικής πλευράς της Μακεδονίας. Οποιαδήποτε παράπονα διατυπώνουν για κοινωνικά ζητήματα αποδίδονται από τα μέλη της ομάδας στην «κοινή πολιτική μοίρα» τους¹³¹.

πολιτικών προσφύγων στάθηκαν οι κυψέλες διατήρησης και μετάδοσης και στη νέα γενιά των εθνικολαϊκών μας παραδόσεων, των ηθών και των εθίμων μας, της ελληνικότητάς μας.» σελ 190. Ωστόσο γινόταν και μαθήματα μακεδονικής γλώσσας και εκδόθηκαν μακεδονικά αναγνωστικά. Η εκδοτική δραστηριότητα μακεδονικών σχολικών αναγνωσμάτων για τους πολιτικούς πρόσφυγες στις λαϊκές δημοκρατίες φτάνει μέχρι και το 1965. Βλ. Άννα Ματθαίου- Πόπη Πολέμη, Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία, Βιβλιόραμα-ΑΣΚΙ, Αθήνα 2003. σελ 441.

¹²⁹ Hugh Poulton, *The Balkans, minorities and states in conflict*, Minority Rights Publications, London, 1993. σελ 108

¹³⁰ Η αναφορά αυτών των ταξινομήσεων δεν επιχειρεί να δημιουργήσει κατηγορίες αυστηρά απαράβατες και δομικά προσδιορισμένες αλλά προέκυψε από την παρατήρηση ύπαρξης κάποιων γενικών τάσεων των προσφύγων.

¹³¹ Riki Van Boeschoten, *When difference matters: Sociopolitical dimensions of ethnicity in the district of Florina*, Jane Cowan (editor) Macedonia, The politics of identity, Pluto Press, London 2000. σελ 37.

Για όσους ανήκουν στην κατηγορία των ελλήνων, επίσης η συμμόρφωση ή η αντίσταση καθορίζει τις προσωπικές απόψεις που αποκτούν για την οργάνωση αλλά και τη θέση που λάμβαναν σε αυτήν. Η θέση στην οργάνωση δεν καθοριζόταν για κάθε άτομο ανάλογα με την προσωπική του συμπεριφορά αλλά ήταν ανάλογη και της στάσης των κοντινών του συγγενικών ατόμων, όπως θα δούμε παρακάτω με τα παραδείγματα που ακολουθούν. Υπάρχει και μία τρίτη γενικευμένη στάση, αυτών που αντιμετωπίζουν με σχετική αδιαφορία τα ζητήματα της οργάνωσης και πολλές φορές αποκτούν μοιρολατρική συμπεριφορά, λέγοντας ότι όποιος «τρανός» και αν έχει την εξουσία κάνει τα ίδια. Αυτή η τάση εμφανίζεται σε πολλούς πρόσφυγες ανεξάρτητα από την καταγωγή τους. Είναι στάση ζωής που, ενδεχομένως, ενστερνίζονται μετά από τη μετάβαση και την εμπειρία πολλαπλών πολιτικών και κοινωνικών μετατροπών, αλλά ίσως να αποτελούσε και στάση του σοσιαλιστικού παρελθόντος¹³².

Η Ελευθερία είναι κόρη του ιδρυτή της οργάνωσης πολιτικών προσφύγων στη Φιλιππούπολη. Όπως μας πληροφορεί η ίδια, με απόφαση του ΚΚΕ μεταφέρθηκε ο πατέρας της από τη Σόφια στη Φιλιππούπολη για να ιδρύσει την τοπική οργάνωση. Η πληροφορία αυτή φανερώνει ότι το ΚΚΕ δεν αποφάσισε απλώς την ίδρυση των οργανώσεων, όπως αναφέρει η απόφαση της 3^{ης} συνδιάσκεψης του 1950¹³³, αλλά και τα άτομα που θα τις στελεχώσουν.

Τον έστειλαν στην Φιλιππούπολη για να γίνει, να συγκεντρωθεί ο κόσμος, να έχει έναν υπεύθυνο, να έχουν μία λέσχη, εε.. γιατί το βουλγαρικό κράτος, τουλάχιστον εγώ αυτά που θυμάμαι από τον ίδιο τον πατέρα μου, αλλά και αυτά που είδα μετά, σαν πιο μεγάλη που έζησα, βοήθησε πάρα πολύ τους πολιτικούς πρόσφυγες, δηλαδή, αν κάποιος βγει και ότι πει «δεν είμαι ευχαριστημένος», ε θα είναι απλά αγάριστος, για 'μένα.¹³⁴

Η Ελευθερία εκφράζει μία άποψη που είναι κοινή στα μέλη εκείνα της κοινότητας που συμμετείχαν ενεργά στις δραστηριότητες του συλλόγου και ήταν κοντά στα άτομα που λάμβαναν αποφάσεις. Ο πατέρας της αποφάσισε ποιές οικογένειες θα έπαιρναν διαμερίσματα, τί μαθήματα θα γινόταν στη λέσχη και ποιοί θα εργαζόταν για την οργάνωση όλων αυτών. Γνώρισε, επομένως, τα μέλη της κοινότητας που ευεργετήθηκαν από αυτήν, άτομα που δεν εξέφραζαν μπροστά της δυσαρέσκεια για την οργάνωση και δεν διέπρατταν ενώπιόν της «αξιόμειπτες» πράξεις. Τονίζει συχνά ότι αυτοί που έμειναν δυσαρεστημένοι «ήταν αγάριστοι» καθώς έβλεπε γύρω της διαρκώς άτομα που «ευεργετούνταν». Η άποψη ότι το κράτος ενίσχυσε τους πολίτες οι οποίοι θα έπρεπε να το ευχαριστούν ομοιάζει με τις περιγραφές της Catherine Verdery σχετικά με τον σοσιαλιστικό πατερναλισμό στη Ρουμανία. Το κράτος συγκεντρώνει το σύνολο των αγαθών, το οποίο εν συνεχεία διανέμει στους πολίτες, όπως ο πατέρας στα παιδιά του, αναλαμβάνοντας έναν ρόλο

¹³² Σε μία αναζήτηση αντίστοιχων τάσεων με επικέντρωση στο φύλο μπορούμε να διακρίνουμε διαφορετικού τύπου «κατηγοριοποιήσεις» από την πλευρά της οργάνωσης οι οποίες συμβάλλουν στη δημιουργία συγκεκριμένων στάσεων. Ο ρόλος της «Επιτροπής γυναικών Βουλγαρίας» της ΔΟΜΕ, η οργάνωση της γιορτής της γυναίκας με την παροχή ειδών οικιακής χρήσης ως δώρα, η δημιουργία συγκεκριμένης στήλης στην εφημερίδα «Λευτεριά» ως «Η στήλη της γυναίκας» φανερώνουν έναν οριοθετημένο χώρο δράσης και συγκεκριμένους «γυναικείους» ρόλους που αποδίδονται από την οργάνωση. Τα ανώτερα στελέχη του συλλόγου ήταν σχεδόν αποκλειστικά άντρες και οι λέσχες καθημερινός «αντρικός» χώρος. Στην παρούσα εργασία θα δούμε κυρίως τη διαμόρφωση των στάσεων ανάλογα με τη θέση που κατέχει το άτομο και η οικογένειά του στην οργάνωση.

¹³³ Σχετική αναφορά γίνεται στο κεφάλαιο «Οι σχέσεις της οργάνωσης ΔΟΜΕ με το βουλγαρικό κράτος» στο ιστορικό πλαίσιο

¹³⁴ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Ελευθερίας 1.

«πατερναλιστικής αναδιανομής»¹³⁵. Η έκφραση δυσαρέσκειας απέναντι στην πατρική στοργή αποτελεί ένδειξη αχαριστίας.

Σε άλλο σημείο της αφήγησης, όταν κάνει αναφορά στις διανομές των διαμερισμάτων μιλάει με συγκεκριμένα παραδείγματα για εκφράσεις δυσαρέσκειας μελών της κοινότητας προς τον πατέρα της:

*Τότε πέσαν οι πρώτες κατάρες από 2-3 μακεδόνισσες, τις φώναζαν μακεδόνισσες, δεν ξέρω γιατί... που ξέρουν τα σλάβικα.. και τους φωνάζαμε μακεδόνες αυτούς, αυτούς δεν ήθελε να τους κάνει από αυτήν την περιοχή εδώ, κατάλαβες, Καστοριά, Γρεβενά και τέτοια, γενικώς οι πολιτικοί πρόσφυγες σαν σύνολο τους κάνανε πολύ πέρα. Γιατί το 80% των πολιτικών προσφύγων είναι Έβρος...*¹³⁶

Στην προσπάθειά της να εξηγήσει με σαφήνεια τη σύνθεση της κοινότητας, πιστεύοντας ότι λόγω ηλικίας δεν γνωρίζω την ύπαρξη των μακεδόνων, εξήγησε ποιους εννοεί φανερώνοντας μία γενική τάση των ελλήνων προσφύγων να κάνουν «πέρα» τους μακεδόνες. Συνεχίζοντας τη συζήτηση αναφέρει ότι ήταν αχάριστοι και επίμονοι και αυτός ήταν ο λόγος που εξέφραζαν δυσαρέσκεια για τον τρόπο κατανομής των διαμερισμάτων. Αποδίδεται, επομένως, η αιτία της συμπεριφοράς τους σε ένα «εγγενές» στοιχείο της καταγωγής τους, την αχαριστία τους. Αναφέρει ότι αυτά τα «σλάβικα» τα μιλούσαν ελάχιστοι και ότι πρόκειται για άτομα που είναι «1000% έλληνες». Πράγματι, είναι πιθανό να μην μιλούσαν μπροστά της τη μακεδονική γλώσσα, εφόσον δεν ήταν πρακτική επιβραβεύσιμη από την οργάνωση.

Η επιλογή αποσπασμάτων από τη συνέντευξη της Ελευθερίας φανερώνει πτυχές του λόγου των ατόμων που ανήκουν στην κατηγορία αυτών που έδειχναν εύνοια προς την οργάνωση. Μέσα στην ίδια αφήγηση υπάρχει διττός λόγος. Η αλλαγή της κοινωνικής θέσης της οικογένειάς της, μετά τον θάνατο του πατέρα της ανέδειξε και μια άλλη πτυχή της δράσης της οργάνωσης, εφόσον και αυτή πλέον έπρεπε να προβεί σε προσωπικές διεκδικήσεις από τα ανώτερα στελέχη. Σε αυτήν την αφήγηση αναδεικνύεται και η πολυπλοκότητα της δράσης της μνήμης. Όταν αναφέρεται στην περίοδο ζωής του πατέρα της παρουσιάζει ευνοϊκή εικόνα για τη ζωή της οργάνωσης ενώ ο λόγος της αλλάζει όταν αναφέρεται στην περίοδο αλλαγής της ηγεσίας. Παρακάτω θα δούμε αποσπάσματα που αναφέρονται στις δύο διαφορετικές περιόδους της ζωής της:

*Πάμε στη συναυλία, εγώ μπροστά στην πρώτη σειρά, ο παππούς ο Γκρόζος¹³⁷ που μ' ήξερε, πάντα με κρατούσε από το χέρι εδώ, ο Μίκης Θεοδωράκης, ο πατέρας μου και άλλοι εκεί από την οργάνωση, γιατί πλέον η οργάνωση είχε, ας πούμε τον βοηθό του πατέρα μου, τον.. όποιος ήταν υπεύθυνος για τα πολιτιστικά για τ' αυτά, ξέρεις, ε.. και μετά τη συναυλία ο πατέρας μου έδωσε δείπνο στο «Τριμόντισιουμ» που ήτανε το πιο, εκεί δεν έμπαινε βούλγαρος ούτε με σφαίρες, ούτε μέχρι το.. είναι τρομερό ξενοδοχείο, απ' ό,τι έμαθα τώρα το πήρε ένας Τούρκος πολυεκατομμυριούχος, που όταν έμπαινες μέσα πάθαινες.. κάτι σκαλιά απ' έξω, κάτι αυτά και με είχε πιάσει το χέρι ο Μίκης Θεοδωράκης και μπήκαμε μέσα. Στην αίθουσα, στην πιο, πώς να το πω, high society αίθουσα, γιατί που ήτανε για ξένους, επισκέπτες και τέτοια.*¹³⁸

¹³⁵ Catherine Verdery, "What was socialism and what comes next", Princeton University Press, 1996. σελ 24-25.

¹³⁶ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Ελευθερίας 2. Σε αυτό το σημείο συμμετέχει και η κόρη της.

¹³⁷ Ανώτερο στέλεχος του ΚΚΕ.

¹³⁸ Απόσπασμα από την συνέντευξη της Ελευθερίας 3.

Η καθημερινή ζωή των παιδικών χρόνων της Ελευθερίας πλαισιωνόταν από «τιμητικές εκδηλώσεις» στα πλαίσια της οργάνωσης. Στην γιορτή μέσα στο θέατρο, που περιγράφει, η οικογένειά της ήταν στην πρώτη σειρά μαζί με τα «επίσημα πρόσωπα». Ο θαυμασμός με τον οποίο περιγράφει τον χώρο του δείπνου, στο οποίο συμμετείχαν μόνο οι επίσημοι και όχι όλα τα μέλη του συλλόγου, φανερώνει και την ευχαρίστηση για την κοινωνική «διάκριση» που απολάμβανε. Η δυσκολία συμμετοχής της πλειοψηφίας των μελών του συλλόγου και των βουλγάρων που «δεν έμπαιναν ούτε με σφαίρες» στο ξενοδοχείο συνθέτει την σπανιότητα αυτής της συνήθειας και επομένως τη «διάκριση» μέσω της «ιδιοποίησης των σπάνιων αγαθών»¹³⁹.

Στην συνέχεια γίνεται αναφορά σε ένα περιστατικό που έγινε μετά τον θάνατο του πατέρα της και την αλλαγή των στελεχών. Αναφέρει ότι ενώ είχε πολλούς φίλους συνειδητοποίησε πως δεν ήταν φίλοι αλλά βρισκόταν κοντά της όσο η οικογένειά της είχε εξουσία. Όταν έδωσε εξετάσεις για την εισαγωγή στο πανεπιστήμιο, ο υπεύθυνος για τη μόρφωση των πολιτικών προσφύγων άλλαξε τον κατάλογο των επιτυχόντων και έβαλε την κόρη του στη θέση της Ελευθερίας, με αποτέλεσμα να πάρει τη θέση της η Ελευθερία στο πανεπιστήμιο του Τυρνόβου και να χάσει τη θέση στη Σόφια.

*Γιατί κορίτσι μου, αυτό που, είπαμε και πριν, πάντα υπάρχει ένα μαύρο πρόβατο, και δυστυχώς και ανάμεσα σε 'μας, τους έλληνες, τους πολιτικούς πρόσφυγες υπήρχαν, πολλά μαύρα πρόβατα.*¹⁴⁰

Εδώ φαίνεται η αλλαγή του λόγου για την οργάνωση, η οποία έχει άμεση σχέση με την αλλαγή της θέσης της Ελευθερίας σε αυτήν. Στην περιγραφή της περιόδου κατά την οποία η οικογένειά της βρισκόταν στις κοινωνικά ευπόληπτες θέσεις κυριαρχίας, όσοι θεώρησαν ότι αδικήθηκαν ήταν «αχάριστοι» ενώ έπειτα, όσοι ενήργησαν για το προσωπικό τους όφελος, χρησιμοποιώντας την ιδιότητά τους στην οργάνωση, ήταν «μαύρα πρόβατα». Βλέπουμε πώς περιγράφεται από το ίδιο πρόσωπο η κοινωνική διαστρωμάτωση της κοινότητας, στην πρώτη περίπτωση αντλώντας λόγο από «τα πάνω» και στη δεύτερη «από τα κάτω». Η Ελευθερία ανήκει στην πρώτη τάση, αυτών που έχουν ασπαστεί τους όρους της οργάνωσης. Μπορεί να διατυπώνει κρίσεις για συγκεκριμένες συμπεριφορές αλλά αυτές δεν είναι ικανές να την φέρουν σε ρήξη με όλον το θεσμό που συντηρείται μέσω των οργανώσεων. Αποδίδει την δυσλειτουργία ορισμένων ζητημάτων σε κακούς χειρισμούς ατόμων γιατί «πάντα υπάρχει ένα μαύρο πρόβατο».

Ο Μιχάλης- μακεδόνας- ανήκει σε αυτούς που έρχονται σε ρήξη με το σύνολο του θεσμού της οργάνωσης και του κόμματος. Μιλάει για την οργάνωση σε τρίτο πρόσωπο- «οι έλληνες είχαν μια οργάνωση εδώ»- τοποθετώντας τον εαυτό του έξω από αυτήν. Παρόλο που πήγαινε σε χορούς της λέσχης και έκανε παρέα με πολλούς έλληνες, δεν θεωρεί τον εαυτό του μέλος της οργάνωσης.

Μ: Αμ, οι έλληνες είχαν μία οργάνωση εδώ για τους πρόσφυγες.

Δ: Η ΔΟΜΕ;

Μ: Το ΔΟΜΕ, δεν ξέρω τί, ΔΟΜΕ, έτσι; Όμως, εγώ δεν ήμουν ούτε μέλος του κόμματος ούτε για τους νέους, σε καμιά οργάνωση δεν ήμουν, γιατί, όπως τους κατάλαβα αυτοί που ήταν στην Ελλάδα το ίδιο κάνανε, όταν ήρθα εδώ, πάλι τέτοιοι ήταν και οι άλλοι.

Δ: Τι κάνανε δηλαδή;

¹³⁹ Pierre Bourdieu, Η διάκριση, σελ 287.

¹⁴⁰ Απόσπασμα από την συνέντευξη της Ελευθερίας 4.

Μ: Ε, τι κάνουνε, αυτοί πίνανε, αυτοί κλέβανε, αυτοί άντε.. οι τρανοί οι μεγάλοι. Πάλι τί, τί να κάνουμε. Αυτό έτσι και γι' αυτό το μέλος του κόμματος «έλα» λέει «να γίνεις» λέει «ελά, μέλος του κόμματος», βρε πάτε βρε, στο διάολο να πάτε, να γίνω μέλος του κόμματος. Σε καμιά οργάνωση..¹⁴¹

Ωστόσο το όνομα του Μιχάλη βρίσκεται στους καταλόγους της οργάνωσης, όπως και όλων των προσφύγων. Δεν προαπαιτούνταν κάποια ιδιαίτερη εγγραφή αλλά όλοι οι πρόσφυγες ήταν εγγεγραμμένοι. Παρόλο που το γνωρίζει αυτό τονίζει ότι δεν ήταν μέλος, ταυτίζοντας την οργάνωση με το κομμουνιστικό κόμμα. Με αυτόν τον τρόπο φανερώνει μία κοινή άποψη ότι η οργάνωση ήταν άρρηκτα δεμένη με το κόμμα και ότι ο επίσημος λόγος της προερχόταν από αυτό. Παρόλο που η σύσταση των οργανώσεων όριζε ότι αυτές ανήκουν στο λαό εξολοκλήρου¹⁴², κατά κοινή ομολογία οι λαϊκές οργανώσεις καθόριζαν τη δράση τους με βάση τις προσταγές του κόμματος. Οι αποφάσεις δεν προερχόταν από τα μέλη αλλά από τις κομματικές ηγεσίες. Μιλώντας για τους «έλληνες», τονίζει τον σαφή προσανατολισμό της οργάνωσης σε έναν «ελληνικό χαρακτήρα» με τον οποίο δεν ήταν ο ίδιος σύμφωνος. Στον λόγο του Μιχάλη μπορούμε να διακρίνουμε πολλαπλές ταυτίσεις που εξισώνουν την οργάνωση με το ΚΚΕ, με τη «δεξιά» πολιτική της Ελλάδας και γενικώς με κάθε είδος εξουσίας. Αφενός ταυτίζει την οργάνωση με το κόμμα και τους έλληνες, αφετέρου με τους «τρανούς». Επομένως, οι έλληνες πρόσφυγες είναι αυτοί που έχουν την εξουσία μέσα στην κοινότητα. Μια ακόμη ταύτιση γίνεται με τους «τρανούς» της οργάνωσης και τους «τρανούς» στην Ελλάδα, εννοώντας την πολιτική εξουσία που επιχείρησε τον αφανισμό της γλώσσας του, όπως προκύπτει από την συζήτηση που είχε προηγηθεί στη συνέντευξη. Τονίζει ότι ήρθε σε ρήξη με την οργάνωση, ενώ σε άλλες αναφορές του εκδηλώνει την πικρία του για τον μη σεβασμό της αναγνώρισης της διαφορετικότητας των μακεδόνων.

Όπως παρατηρεί η L.Passerini, σε μαρτυρίες ατόμων που έζησαν σε απολυταρχικά καθεστώτα είναι διαδεδομένη στάση η απόδοση ευθυνών στην εξουσία και ο τονισμός της δικής τους αδυναμίας σε οποιαδήποτε μορφή αντίστασης¹⁴³. Η μαρτυρία του Μιχάλη και άλλων ατόμων που αυτοχαρακτηρίζονται μακεδόνες, εκφράζει παρόμοιες στάσεις με αυτήν που περιγράφει η L.Passerini. Το γεγονός αυτό εντείνεται και από την αίσθηση ότι δεν ήταν πουθενά αποδεκτοί. Ανήκαν, επομένως, ως πολιτικοί πρόσφυγες, σε μία οργάνωση, που διακήρυττε ότι οι «σλαβομακεδόνες» είναι έλληνες και ζούσαν στο βουλγαρικό κράτος που ισχυριζόταν ότι οι μακεδόνες είναι βούλγαροι. Επομένως, η δήλωση του Μιχάλη ότι δεν ανήκε πουθενά είναι μια έκφραση διαφωνίας με όλες τις πλευρές.

Η Ελένη και η Βασίλω, οι οποίες επίσης αυτοπροσδιορίζονται μακεδόνισσες διατυπώνουν διαφορετική άποψη ως προς την οργάνωση:

Α: Και γιατί πηγαίνατε στην λέσχη των ελλήνων τότε, παλιά;

Β: Γιατί, γιατί είναι πολύ ωραία τα τραγούδια, πολύ ωραίοι οι χοροί, πολύ ωραίος ο κόσμος, αγαπάμε την Ελλάδα

Ε: Παίναμε να δείξουμε ότι εμείς είμαστε απ' την Ελλάδα, και τώρα έχουμε και οργάνωση εδώ.

¹⁴¹ Απόσπασμα από τη συνέντευξη του Μιχάλη 1

¹⁴² Σύμφωνα με το Σύνταγμα της λαϊκής δημοκρατίας της Βουλγαρίας του 1947, βλ. Νικολάι Τοντόροφ, Σύντομη ιστορία της Βουλγαρίας, Νέα Σύνορα, 1983, σελ 130.

¹⁴³ Luisa Passerini, Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα, 1998. σελ 279.

B: Ξέρεις, όταν ακούς, ακούς ελληνικά τραγούδια, εγώ, κλαίω, κλαίω, πονάω, δεν ξέρω¹⁴⁴, εγώ πονάω. Κι όταν έρθει 25 του Μάρτη άλλο τίποτες δεν με κρατάει να μην πάω. Και είναι στο κέντρο, γίνεται πολύ ωραίο.

E: Να πηγαίνουμε, ε ξέρεις πού είναι, έχεις πάει..

B: Αγαπάμε, αγαπάμε την Ελλάδα, αγαπάμε πολύ αγαπάμε

E: Ουάσιγκτον ντβανάησε¹⁴⁵ (είναι η διεύθυνση της λέσχης)¹⁴⁶

Μετά τη συνέντευξη της Ελένης πήγαμε μαζί στο σπίτι της Βασίλως όπου έγινε συνέντευξη με τη συμμετοχή και των δύο γυναικών. Παρόλο που δεν συμμετέχει ιδιαίτερα στην κουβέντα η Ελένη, στο συγκεκριμένο σημείο θέλησε να δείξει ότι διαχωρίζει τη θέση της από αυτή της Βασίλως. Η Ελένη είχε μιλήσει πριν, στο σπίτι της, για τη δυσαρέσκειά της ως προς την οργάνωση σχετικά με την καθυστέρηση διανομής διαμερισμάτων στους «σλαβομακεδόνες» και την προτεραιότητα των «ελλήνων» σε όλες τις κρατικές παροχές. Οι εμπειρίες της Βασίλως είναι διαφορετικές. Ως δασκάλα στους παιδικούς σταθμούς έμαθε να διδάσκει την «ελληνικότητα»- και ως ένα βαθμό να ταυτίζεται με αυτήν- και να οργανώνει παρόμοιες γιορτές με αυτές που περιγράφει. Σε άλλα σημεία αναφέρει ότι τα είχε καλά με τους έλληνες γιατί «ό,τι χορό σου βάλουνε, αυτόν πρέπει να χορεύεις». Παντρεύτηκε με έλληνα και έγινε μέλος του κόμματος για να έχει, όπως λέει, καλύτερη ζωή. Αλλά σε άλλα σημεία εκφράζει τη δυσαρέσκειά της για την στάση των ελλήνων απέναντι στους μακεδόνες, την οποία όμως αποδίδει στον κακό πολιτικό χειρισμό των «τρανών» που έκαναν λάθος με τη Μακεδονία «από την εποχή του Νώε», όπως λέει.

Αυτές οι αντιφάσεις αναδεικνύουν την πολυπλοκότητα της λειτουργίας του αυτοπροσδιορισμού. Ενδεχομένως να θέλησε να αποδείξει σε εμένα μία έντονη «ελληνικότητα» αλλά πιθανότερη εκδοχή είναι ότι υπάρχει διαρκής πάλη ανάμεσα στα δύο στοιχεία, την «ελληνικότητα» και τη «μακεδονικότητα» της. Από συζήτηση που είχε προηγηθεί μεταξύ μας είχε γίνει σαφές ότι γνωρίζω την ύπαρξη των μακεδόνων και αναγνωρίζω τη διαφορετικότητά τους και είχε μιλήσει αρκετά για το χωριό της και τις τιμωρίες των δασκάλων στην προσπάθεια να απαγορέψουν τη χρήση της γλώσσας. Αργότερα, όμως, θύμωσε με την Ελένη όταν μπήκε στη συζήτηση και είπε ότι «πηγαίναμε για να δείξουμε ότι είμαστε από την Ελλάδα». Στη συνέχεια η Ελένη λέγοντας «να πηγαίνουμε..» προσπαθεί να δείξει ότι δεν έχει αντίρρηση να πάει και αυτή μαζί της αλλά φανερώνει ότι δεν έχει συμμετάσχει στις γιορτές, τουλάχιστον τα τελευταία χρόνια. Προσπαθεί, απλώς, να διορθώσει την προηγούμενη δήλωση ότι πήγαινε για να αποδείξει ότι είναι και αυτή από την Ελλάδα και να δείξει στη Βασίλω ότι «συμμορφώνεται». Η διαφορετική στάση σχετίζεται και με τη διαφορετική θέση που είχαν οι δύο γυναίκες στην οργάνωση. Η Βασίλω και ο σύζυγός της ήταν μέλη του κόμματος ενώ η Ελένη και ο σύζυγός της δεν ήταν.

Πολυφωνικές μαρτυρίες οι οποίες εκφράζουν απόψεις που αντλούνται από διαφορετικούς λόγους, όπως αυτή της Βασίλως, αναδεικνύουν την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης δράσης και της διαδικασίας αυτοπροσδιορισμού και ετεροπροσδιορισμού. Η πολυπλοκότητά τους αποτελεί μία απάντηση σε οποιαδήποτε ουσιοκρατική αντίληψη για τις εθνοτικές ταυτότητες. Μέσω των μαρτυριών μπορούμε να δούμε τον τρόπο με τον οποίο αλληλεπιδρά η κοινότητα με τις πολιτισμικές συνθήκες της χώρας υποδοχής αλλά και τις άμεσες ή έμμεσες διενέξεις που υπάρχουν στο εσωτερικό της ομάδας. Έτσι μπορούμε να κατανοήσουμε το

¹⁴⁴ Στο σημείο αυτό δείχνει την Ελένη, εννοώντας «δεν ξέρω για την Ελένη, εγώ πονάω»

¹⁴⁵ ντβανάησε σημαίνει 12.

¹⁴⁶ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Βασίλως 1.

δυναμικό χαρακτήρα των εθνοτικών προσδιορισμών και τις πρακτικές που ακολουθούνται στις εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες.¹⁴⁷

Στους πρόσφυγες που ανήκουν στην κατηγορία του «έλληνα» οι απόψεις ως προς την οργάνωση ποικίλουν ανάλογα με τη κοινωνική θέση της οικογένειας του πληροφορητή, το βαθμό στον οποίο απολάμβανε προνόμια της «διάκρισης» ή αντιθέτως «τιμωρήθηκε» επειδή διέπραξε «αξιόμιμπτες» πράξεις. Ο πατέρας της Μαρίας ήταν δάσκαλος ελληνικών στη λέσχη του Πέρνικ-πόλη κοντά στη Σόφια. Η ίδια είχε καλή φωνή και τραγουδούσε στις εκδηλώσεις του συλλόγου στη Σόφια. Και αυτή, όπως και η Ελευθερία, παρόλο που παραδέχεται ότι γινόταν εξαιρέσεις, τονίζει τα προνόμια που απολάμβαναν οι πολιτικοί πρόσφυγες στο σύνολό τους. Μιλώντας για το σπίτι της:

Αυτό το διαμέρισμα είναι από αυτά τα διαμερίσματα, που δίνανε, ξεχωρίζανε, διαμερίσματα, για τους έλληνες. Είπαν αυτό θα είναι για τη Μαρία γιατί έδωσε κάτι για την οργάνωσή μας.¹⁴⁸

Η ενεργός συμμετοχή της στο σύλλογο τής έδωσε την ευκαιρία να αποκτήσει γρήγορα σπίτι, σε αντίθεση με άλλους πρόσφυγες που περίμεναν μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του '70. Η Μαρία ήταν παντρεμένη με βούλγαρο, γεγονός που λειτουργούσε, γενικώς, ως ανασταλτικός παράγοντας στην απονομή σπιτιών. Σύμφωνα με τη μαρτυρία πολλών κατοίκων στη Ντρούσπα, τα άτομα που έκαναν μεικτούς γάμους αντιμετώπισαν μεγαλύτερες δυσκολίες σε σχέση με τα άτομα που έκαναν «ενδοκοινοτικούς γάμους». Αλλά στην περίπτωση της Μαρίας το γεγονός αυτό δεν αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα γιατί η δράση της ήταν ισχυρότερος παράγοντας, που επικάλυπτε το «παράπτωμα» του γάμου. Άλλωστε, ο σύζυγός της ήταν μέλος του κομμουνιστικού κόμματος.

Η Βασούλα εκφράζει έντονη δυσαρέσκεια η οποία οφείλεται, επίσης, στο ζήτημα των διαμερισμάτων. Η οικογένειά της διέπραξε πολλά «παραπτώματα» ώστε να μην θεωρείται ευυπόληπτη από την οργάνωση. Ο πατέρας της είχε παντρευτεί με βουλγάρα και είχε αποκτήσει μαζί της ένα παιδί. Όταν πήγαν στη Βουλγαρία με τη μητέρα της δημιουργήθηκαν προβλήματα με τη γυναίκα από τη Βουλγαρία, που οδήγησαν και σε δικαστικές διαμάχες. Παρόλο που η μητέρα της και η Βασούλα δεν επιθυμούσαν να μείνουν στη Σόφια, αποφάσισαν να ζήσουν εκεί γιατί η επιστροφή στο χωριό θα συνοδευόταν από κοινωνική κατακραυγή καθώς θα λέγανε «την έδιωξε ο άντρας της». Ο πατέρας της επιθυμούσε την παραμονή τους ώστε να αποδείξει στην κοινότητα ότι «συμμορφώνεται» με την απόφαση που του υποδείχθηκε, να δεχτεί, δηλαδή, την ελληνίδα γυναίκα και να εγκαταλείψει τη βουλγάρα. Ένα ακόμη «παράπτωμα» που αντιτιθόταν στο «σοσιαλιστικό ιδεώδες» ήταν ο εθισμός του πατέρα της στο αλκοόλ. Τέλος, ο γάμος της Βασούλας με βούλγαρο δημιούργησε ακόμη μεγαλύτερες αποστάσεις από την οργάνωση.

Ε, μπαμπάμ επειδή λίγο άρεζε το πιτό δεν τον είχαν τόσο πολύ δηλαδή.. δεν είχε.. όχι με το κόμμα ήταν κόμμα, είχε και.. ήταν κουκουές. Όταν μάζωναν λεφτά για την Ελλάδα να βοηθήσουν το ΚΚ πάντα έδωνε, έδωνε λεφτά, και πολλά λεφτά έδωνε. Θυμάμαι μια φορά τον είχαν γράψει μια φορά και στην εφημερίδα...τη Λευτεριά.. ότι έδωσε 100 λέβα, κάτι, ναι. Εκείνος έδωνε για να έχει μάτια για να πει για σπιτ' να μας δώσουν, δεν έδωνε έτσι, ε, μια φορά ήρθαν πάλι να μάσουν συνδρομή και τις μάλωσε λέει «για συνδρομή

¹⁴⁷ Για τη ρευστότητα των συνόρων των εθνοτικών ομάδων βλ. Fredric Barth, *Ethnic Groups and Boundaries, The social organization of culture difference*, Waveland Press, 1998. σελ 15-17

¹⁴⁸ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Μαρίας 1

έρχεστε μας βρίσκετε, όμως για τα σπίτια όταν τα μοιράζετε μας απορρίπτετε κάθε φορά»¹⁴⁹

Η οικογένεια της Βασούλας είχε πολλούς λόγους για να ανήκει στην κατηγορία των μη προνομιούχων. Παρόλο που ο πατέρας της ήταν μέλος του ΚΚΕ, είχε υποπέσει σε σοβαρά ηθικά «παραπτώματα» με τον διπλό γάμο και τον αλκοολισμό, τα οποία δεν μπορούσαν να παραβλεφθούν. Ο πατέρας της Βασούλας έδινε χρήματα για να γίνει αναγνωρίσιμη η πολιτική του δράση, εμφανίζοντας έτσι μία πρακτική που δεν βασιζόταν στη θέληση για ενίσχυση της «σοσιαλιστικής δράσης» αλλά τη διάκριση στην κοινότητα. Όταν μία ατομική πράξη συμβόλιζε τη δράση για το κοινό όφελος γινόταν αιτία αναγνώρισης. Στη Λευτεριά υπήρχε στήλη στην οποία αναφερόταν τα ονόματα όσων προσέφεραν οικονομική ενίσχυση, ώστε να αποδοθεί κοινωνική καταξίωση. Η καταγραφή αυτή, όπως και οι καταγραφές στην εφημερίδα οποιωνδήποτε ενεργειών για το «όφελος» της οργάνωσης αποτελούσαν μέσο «διάκρισης». Η ατομική διάκριση ήταν εφικτή όταν η ατομική δράση συμβόλιζε την προσπάθεια απόκτησης ενός συλλογικού οφέλους, όπως φαίνεται και από το παράδειγμα της Μαρίας που τραγουδούσε ελληνικά τραγούδια σε συναυλίες της οργάνωσης.

Η Βασούλα ανήκει στα άτομα αυτά που λένε πλέον ότι δεν νοιάζονται. Ούτε τους ενδιέφερε ποτέ η οργάνωση και γι' αυτό δεν συμμετείχε στις εκδηλώσεις της. Αλλά υπάρχουν σημεία στο λόγο της, όπως και το παραπάνω, που φανερώνουν ότι αυτή είναι μεταγενέστερη άποψη και ότι προσπαθούσε να διατηρήσει επαφές με την κοινότητα αυτή και η οικογένειά της γιατί είχαν εξάρτηση από αυτήν. Σε μία συζήτηση που κάναμε είπε πως έχει παράπονο από τον πατέρα της που δεν της επέτρεπε να συμμετέχει στις γιορτές της οργάνωσης, με αποτέλεσμα να μη γνωρίσει έλληνα άντρα, όπως έγινε με πολλές γυναίκες ελληνίδες που παντρεύτηκαν κάποιον έλληνα που γνώρισαν στις λέσχες. Ο γάμος με έλληνα θα της εξασφάλιζε μία καλύτερη ζωή καθώς θα απολάμβανε περισσότερα προνόμια από την κοινότητα και θα μπορούσε να επιστρέψει νωρίτερα στην Ελλάδα. Ο λόγος για τον οποίο προσπαθούσε να διατηρήσει επαφές φαίνεται πως δεν σχετίζεται με τον επίσημο λόγο της κοινότητας που προωθούσε τον «ελληνικό» χαρακτήρα αλλά με τις διευκολύνσεις που θα αποκτούσε στη ζωή της από τη φαινομενική «συμμόρφωση» στις πρακτικές της κοινότητας. Η σημερινή έκφραση αδιαφορίας της Βασούλας για την οργάνωση και πολλών άλλων ατόμων που διατηρούν αυτήν την στάση φαίνεται να είναι αποτέλεσμα της δυσαρέσκειάς του κατά την περίοδο της ενεργού δράσης της στη βουλγαρική κοινωνία και των διακρίσεων που συντηρούσε στο εσωτερικό της. Ενώ δείχνουν ότι διεκδικούσαν από αυτήν τις κοινωνικές παροχές που διαχειριζόταν, σήμερα λένε ότι αδιαφορούσαν γιατί ευνοούσε μόνο κάποιες ομάδες ατόμων.

Από το σύνολο των μαρτυριών προκύπτει ότι οι σχέσεις με την κοινότητα δεν καθοριζόταν μόνο από την ατομική δράση αλλά και από το σύνολο της οικογενειακής δράσης. Σε όλες τις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω, η άποψη για τη λειτουργία της οργάνωσης διαμορφώνεται με βασικό γνώμονα τις σχέσεις και των οικογενειών των πληροφορητών με αυτήν. Τα χαρακτηριστικά που επηρεάζουν την αντιμετώπιση της οικογένειας από την οργάνωση σχετίζονται είτε με προσωπικές επιλογές των μελών της- π.χ. συμμετοχή σε δραστηριότητες της οργάνωσης, γάμος, ατομικές συνήθειες (όπως το παράδειγμα με το αλκοόλ), είτε με «εγγενή» χαρακτηριστικά, κυρίως ως προς το θέμα των εθνοτικών ταυτοτήτων. Η ατομικότητα προσδιορίζεται και μέσα από το οικογενειακό πλαίσιο. Το ίδιο ίσχυε και στις

¹⁴⁹ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Βασούλας Ι.

περιπτώσεις εκείνες που ένα άτομο επιθυμούσε να γίνει μέλος του κομμουνιστικού κόμματος. Εξεταζόταν η ατομική του δράση αλλά και οι φάκελοι με τα στοιχεία της οικογένειάς του. Για την εγγραφή ενός νέου ατόμου στο κόμμα ήταν απαραίτητη η εξέταση των στοιχείων των γονιών του, σύμφωνα με πολλές προφορικές μαρτυρίες. Ο προσδιορισμός μέσα και από τη δράση της οικογένειας φανερώνει ακόμη έναν χώρο ελέγχου των πράξεων, το χώρο της οικογένειας. Εφόσον ο ατομικός προσδιορισμός έχει άμεση σχέση με τον οικογενειακό, τα μέλη της οικογένειας έχουν πολλούς λόγους να υποδεικνύουν συγκεκριμένες πρακτικές για τα υπόλοιπα μέλη, ακόμη και για προσωπικά ζητήματα, και να προσπαθούν να «ελέγχουν» τις αποφάσεις τους¹⁵⁰.

Επομένως, η εικόνα που διαμορφώνει το άτομο για την οργάνωση συνδέεται άμεσα με την εικόνα που η οργάνωση και το σύνολο της κοινότητας, στην καθημερινότητά της, δημιουργούσε για αυτό και την οικογένειά του. Οι ατομικές πράξεις και οι προσωπικές επιλογές ως προς τις σεξουαλικές σχέσεις, τη χρήση της γλώσσας, την επιλογή του χώρου διασκέδασης και ψυχαγωγίας- η απόρριψη ή η συμμετοχή στην καθημερινή ζωή της λέσχης- αποκτούν δημόσιο χαρακτήρα καθώς αξιολογούνται, καταγράφονται, ταξινομούνται και δημιουργούν «κατηγορίες» ατόμων και οικογενειών. Κατά τον ίδιο τρόπο αξιολογείται και ταξινομείται η εργατικότητα των ατόμων και η συμμετοχή τους στον τομέα της παραγωγής, όπως θα δούμε παρακάτω.

«Πριν» και «μετά», «εδώ» και «εκεί»

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η άφιξη των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία έγινε κατά τα πρώτα χρόνια του μετασχηματισμού της βουλγαρικής κοινωνίας. Η περίοδος έως και τη δεκαετία του '60 προβαλλόταν από τον επίσημο κρατικό λόγο ως το πέρασμα στο σοσιαλισμό. Ο κρατικός λόγος λειτούργησε συγκριτικά ανάμεσα στην περίοδο πριν και μετά το 1944, προβάλλοντας διαρκώς την οικονομική και τη βιομηχανική ανάπτυξη της νέας περιόδου. Το νέο κοινωνικό σύστημα πλαισιώθηκε από τον ηγεμονικό λόγο με τον χαρακτηρισμό της προόδου. Η «πρόοδος» και ο «αντιφασισμός» αποτέλεσαν έννοιες συγγενείς στο επίσημο κρατικό λεξιλόγιο¹⁵¹. Επομένως, το «φασιστικό» παρελθόν (πριν το 1944) παρουσιαζόταν ως το αντίθετο της «προόδου».

Παράλληλου σχετικού λόγου φορέας ήταν η οργάνωση των πολιτικών προσφύγων, ο οποίος επικεντρωνόταν, πέρα από το παρελθόν της βουλγαρικής κοινωνίας, στο παρόν της ελληνικής. Διαρκής είναι η αναφορά στις κοινωνικές συνθήκες της Ελλάδας των «μοναρχοφασιστών» που επικράτησαν μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, διατηρώντας συνεχείς συγκρίσεις με τις συνθήκες της βουλγαρικής κοινωνίας. Η εφημερίδα Λευτεριά διατήρησε αυτόν τον διπολικό λόγο, δημιουργώντας την εικόνα της ελληνικής οικονομίας βασισμένης στην αγροτική παραγωγή με τα μέσα του παρελθόντος, σε αντίθεση με την εκσυγχρονισμένη

¹⁵⁰ Ωστόσο δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τέτοιου είδους έλεγχο μπορούσαν να ασκήσουν με τον ίδιο τρόπο όλα τα μέλη της οικογένειας προς τα υπόλοιπα. Για να εντοπίσουμε τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί αυτός ο έλεγχος ενδό-οικογενειακά, χρειάζεται εξέταση τόσο των έμφυλων σχέσεων όσο και των σχέσεων που δημιουργούνται με βάση τις ηλικιακές διαφορές. Πάντως, μπορούμε με σχετική βεβαιότητα να ισχυριστούμε ότι ο «έλεγχος» της οργάνωσης εισέβαλε και στην οικογενειακή ζωή μέσω της ταξινόμησης των μελών της σε άμεση εξάρτηση με τις οικογένειές τους.

¹⁵¹ Eugenia Kalinova, Iskra Baeva, *La Bulgarie contemporaine entre l'Est et l'Ouest*, L'Harmattan, 2002. σελ. 57

βιομηχανική παραγωγή της Βουλγαρίας.¹⁵² Από τη μία πλευρά η «σοσιαλιστική ανοικοδόμηση» που αναπτύσσει την οικονομία εξίσου για όλους τους πολίτες και από την άλλη η Ελλάδα των «μοναρχοφασιστών» που ακολουθεί πολιτική ευνοϊκή μόνο για τους οικονομικά ισχυρούς. Αυτό το διπολικό σχήμα επιχειρεί να δικαιώσει τους αγώνες των μελών της οργάνωσης κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και να ενισχύσει τον επίσημο βουλγαρικό λόγο περί οικονομικής προόδου. Με αυτόν τον τρόπο το «εκεί» της Ελλάδας ταυτίζεται με το «πριν» της Βουλγαρίας, παραλληλίζοντας το παρόν της Ελλάδας με το «οπισθοδρομικό» παρελθόν της Βουλγαρίας.

Αυτήν την κατάσταση περιγράφει και ο Γιώργος στη συνέντευξή του, τονίζοντας ότι ο επίσημος λόγος της κοινότητας αναφερόταν άκριτα στην περιγραφή μιας δυσμενούς θέσης της ελληνικής οικονομίας, μέσω της εφημερίδας «Λευτεριά» και του περιοδικού Νέος Κόσμος. Ο ίδιος ήρθε σε σχετική ρήξη με αυτόν τον λόγο, προσπαθώντας να δείξει με την διδακτορική του διατριβή ότι «η Ελλάδα δεν είναι έτσι όπως την άφησαν τη δεκαετία του '40». Η προσπάθειά του να αναδείξει αυτή τη διάσταση, στις αρχές της δεκαετίας του '70, προκάλεσε κατηγορίες εναντίον του, και ερμηνεύτηκε ως υποστήριξη προς το καθεστώς του Παπαδόπουλου στην Ελλάδα.

Γιώργος: Έκανα διατριβή σε θέματα της ελληνικής οικονομίας με τίτλο «η επίπτωση του ξένου κεφαλαίου στην εκβιομηχάνιση και την μεταπολεμική ανάπτυξη της Ελλάδας».

Χρυσούλα: Το υπερασπίστηκε και..

Γιώργος: Αυτός είναι ο τίτλος μου και εκεί προσπάθησα να αποδείξω, το θεωρούσαν κάποιοι ότι συμβιβάστηκα.. εεεε, θεωρούσα συμβολή σε αυτό, έστω και ελάχιστη, γιατί μέχρι τότε η Ελλάδα θεωρούνταν φτωχή...εγώ προσπάθησα να αποδείξω ότι δεν ήταν φτωχή αλλά βιομηχανική χώρα στη δεκαετία του '60, δεν ήταν η Ελλάδα του '40- '50.. και για τις συνθήκες τις τότε εδώ ήτανε ένα.. εγώ αυτό... «συ είσαι» λέει, τότε ήταν η 'χούντα, «συ είσαι», λέει, «άνθρωπος του Παπαδόπουλου».. λέω, ρε παιδιά είναι δυνατόν, η Ελλάδα του '40 και του '50 που όταν ήμασταν δεν είχανε να φάνε ψωμί, κάτι που δεν, τα χωριά αυτά έχουν τρακτέρ οι άνθρωποι, δεν είναι δα.. με το άροτρο και το βόδι, πώς να το κάνουμε δηλαδή, να μιλάμε πάλι τα ίδια πράγματα. Προσπαθούσα να τους πείσω, θέλω να σας πω, η δυσπιστία αυτή υπήρχε...είχανε μάθει με το παλιό στρατό, καταλαβαίνεις τώρα.., δεν είναι έτσι, αλλάζουν τα πράγματα... αν θες να..

Δ: Αφού λείπανε από την Ελλάδα, αυτά από πού τα μαθαίνανε;

Γ: Ε, διαβάζανε τα δικά μας τα ντοκουμέντα και τότε επικρατούσε αυτή η άποψη..

Δ: Στη «Λευτεριά»;

Γ: και στο «Νέο Κόσμο».. αν και ήταν και κάποιες άλλες εφημερίδες αλλά ελάχιστα, δεν τα διαβάζανε..

Δ: Και γιατί τα γράφαν αυτά στη Λευτεριά;

¹⁵² Ο Mark Mazower στα «Βαλκάνια», Πατάκη 2003, (σελ 226-227), παραθέτει συγκριτικά στοιχεία για την οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα και τις σοσιαλιστικές χώρες των Βαλκανίων. Τονίζει ότι οι τύποι ανάπτυξης διέφεραν, αλλά οι συνολικοί ρυθμοί ανάπτυξης ήταν παρόμοιοι. Η εισοδηματική ανισότητα ήταν μεγαλύτερη στην Ελλάδα απ' ό,τι στα κομμουνιστικά κράτη, αλλά ήταν υψηλότερα και τα μέσα εισοδήματα. Και στις δύο περιπτώσεις η ψαλίδα των εισοδημάτων μεταξύ των εργατών της πόλης και της υπαίθρου διευρύνθηκε. Οι πόλεις τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Βουλγαρία αύξησαν τον πληθυσμό τους- στην Ελλάδα ιδιαίτερα ανοδική πορεία σημειώνεται από τη δεκαετία του '60.

*Γ: Εμ , αυτοί, έτσι γράφαν στη Λευτεριά, και η Λευτεριά δημοσίευε αλλά.. είναι και ο Νέος Κόσμος που τα δημοσίευε αυτά, και όχι μόνο αλλά και στο πρόγραμμα του κόμματος...*¹⁵³

Αναφέρει άμεσα ότι ο επίσημος λόγος της εφημερίδας ήταν πρωτίστως προϊόν της κομματικής γραμμής. Παρόλο που ο Γιώργος ανήκε στην κατηγορία των ανώτερων στελεχών, εργάστηκε και στον κεντρικό οικονομικό σχεδιασμό της Βουλγαρίας, διετέλεσε και αρχισυντάκτης της εφημερίδας «Λευτεριά», αντιμετώπισε δυσκολίες στην προσπάθεια ανάδειξης ενός λόγου που παρέκκλινε από αυτόν της επίσημης γραμμής του κόμματος. Το γεγονός αυτό φανερώνει την επιβεβλημένη διατήρηση του σχετικού ψυχροπολεμικού λόγου ως προς το «εδώ» και το «εκεί» και τη δυσκολία που προέκυπτε από τη δημόσια έκφραση λόγων που παρέκκλιναν από την επίσημη κομματική γραμμή. Η προσπάθειά του να δείξει ότι έχει αλλάξει η ελληνική κοινωνία αναδεικνύει τη στατικότητα που χαρακτήριζε τις αναφορές του επίσημου λόγου ως προς αυτό το ζήτημα. Από τη μία πλευρά οι δυναμικές κοινωνίες των λαϊκών δημοκρατιών και από την άλλη η στατική ελληνική κοινωνία.

Ο ισχυρός προπαγανδιστικός λόγος ανάμεσα στο «εδώ» και το «εκεί» είναι εμφανής και στα ελληνικά αναγνωστικά της ΕΒΟΠ που διδασκόταν στους παιδικούς σταθμούς και στα ελληνικά σχολεία στις λαϊκές δημοκρατίες. Τα κείμενα προς ανάγνωση παρουσιάζουν συγκρίσεις ανάμεσα στη ζωή στην Ελλάδα και τη ζωή στις λαϊκές δημοκρατίες. Σε αναγνωστικό της τρίτης τάξης του δημοτικού, για παράδειγμα, υπάρχει ένα ημερήσιο ανάγνωσμα, «Το σπίτι της Άννας»¹⁵⁴, σχετικό με την οικοδόμηση σπιτιών στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία. Πάνω από το κείμενο παρατίθενται δύο σκίτσα. Στο πρώτο υπάρχει ένα υπόγειο φτωχικό σπίτι και στο δεύτερο ένα διαμέρισμα με όμορφα έπιπλα και μία γιαγιά σε πολυθρόνα. Στο κείμενο η γιαγιά αφηγείται τις δύσκολες συνθήκες που πέρασε στο φτωχικό σπίτι στην Ελλάδα και τις συγκρίνει με τις σύγχρονες ευνοϊκές συνθήκες. Το κείμενο τελειώνει με τα συμπεράσματα της Άννας σε τρίτο πρόσωπο:

«Τώρα έβλεπε τα καινούρια τους έπιπλα, τους μπογιατισμένους τοίχους, το μεγάλο παράθυρο απ' όπου μπαίνει όλος ο ήλιος, το καλοριφέρ που σε ζεσταίνει το χειμώνα. Όταν ανοίγει το ραδιόφωνο το δωμάτιο γεμίζει ευχάριστη μουσική. Τί ωραίο που είναι τώρα το σπίτι τους!»

Ακολουθούν οι «ερωτήσεις και εργασίες»:

1. Από τις εικόνες που βλέπετε πέστε ποιο σπίτι σας αρέσει περισσότερο και γιατί.
2. Γιατί στην Ελλάδα οι φτωχοί δεν έχουν καλά σπίτια;

Η ειδυλλιακή εικόνα του σπιτιού «εδώ» έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το σπίτι «εκεί». Η σοφία και η εμπειρία του προσώπου της γιαγιάς είναι ικανή να μεταδώσει στην επόμενη γενιά τις εικόνες του παρελθόντος προσδίδοντας «αυθεντικότητα» σε αυτά τα λόγια. Ενώ η γιαγιά της Άννας αναφέρεται στην κατάσταση που επικρατούσε πριν από την έλευση στις λαϊκές δημοκρατίες, η εικόνα της ελληνικής οικίας ανάγεται και στο παρόν, με την τελευταία ερώτηση σε χρόνο ενεστώτα. Ζητώντας από τα παιδιά να απαντήσουν στην ερώτηση «γιατί στην Ελλάδα οι φτωχοί δεν έχουν καλά σπίτια;» γίνεται η ταύτιση της περιγραφής της εικόνας του ελληνικού σπιτιού του παρελθόντος με το ελληνικό παρόν, σε αντιδιαστολή με το

¹⁵³ Απόσπασμα από την συνέντευξη του Γιώργου Ι

¹⁵⁴ Αναγνωστικό για την Τρίτη Δημοτικού, Panstwow Zaklady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa, 1956. σελ 9-10.

παρόν των κοινωνιών των λαϊκών δημοκρατιών όπου τα πράγματα έχουν αλλάξει. Το ελληνικό παρόν παρουσιάζεται στατικό στην προπολεμική και πολεμική περίοδο ενώ το παρόν των λαϊκών δημοκρατιών εμφανίζεται δυναμικό.

Επομένως, ο επίσημος λόγος της οργάνωσης δεν συμπεριλαμβάνει μόνο το «πριν» και το «μετά» αλλά και το «εδώ» και «εκεί», εξισώνοντας το «εκεί» με ένα γενικό και ασαφές «πριν», παγωμένο στη δεκαετία του '40 και η άποψη αυτή διατηρείται μέχρι και τη δεκαετία του '70, όπως αναφέρει ο Γιώργος.¹⁵⁵

Η σύγκριση ανάμεσα στην ελληνική και τη βουλγαρική κοινωνία είναι συνήθης σε πολλές συνεντεύξεις.

Εδώ, ήτανε πολύ ωραία εδώ...είχαμε δουλειά, τα παιδιά αγωνίστηκαν ώσπου να μάθουν βουλγάρικα, όμως τα παιδάκια τα μικρά άρχισαν να μαθαίνουν.. καλά ήταν. Το 1950..60..66-68 είχαμε και τηλεόραση στη Βουλγαρία, η Ελλάδα ακόμα δεν είχε ακόμα τηλεόραση. Εδώ είχαμε τηλεόραση, είχαμε μια ησυχία καλή, καλά ήταν.. και.. ήταν πολλοί έλληνες εδώ πέρα, ήταν, προσωπικό ..είχε μείνει, δούλευαν ο κόσμος, τα παιδιά σπούδασαν, μετά αυτό τι έγινε; Τώρα δεν είναι καλά, ακόμη δεν είναι καλά, ήταν, δεν είναι. Και ως πού θα φτάσουμε δεν ξέρω.¹⁵⁶ (Βασίλω)

Στο παραπάνω απόσπασμα βλέπουμε συμπυκνωμένο το συγκριτικό λόγο ανάμεσα στην προηγούμενη τομή σύγκρισης της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, με την αναφορά στην τηλεόραση ως σύμβολο προόδου και ανάμεσα στο επόμενο «πριν» και «μετά», αυτό της μετάβασης της δεκαετίας του '90 (τώρα δεν είναι καλά.. ήταν, δεν είναι). Στην περιγραφή των πρώτων χρόνων στη Βουλγαρία τονίζει την ευκολία ευρέσεως εργασίας, τη δυσκολία εκμάθησης της γλώσσας αλλά και τις δυνατότητες που προσέφερε η εκπαίδευση.

Όταν παρακάτω αναφέρει ότι «είχαμε ησυχία καλή», συμπυκνώνει σε μία λέξη την αίσθηση ασφάλειας. Η λέξη «ησυχία» που περιγράφει την ασφάλεια που ένοιωθε, είναι συνήθης στο λεξιλόγιο πολλών προσφύγων και χρησιμοποιείται συχνά όταν γίνεται περιγραφή των κοινωνικών συνθηκών και της καθημερινής ζωής πριν το 1990. Αυτή η αίσθηση της ασφάλειας, στις ρητές αναφορές πολλών προσφύγων συγκρίνεται με τη σημερινή ανασφάλεια ως προς την εγκληματικότητα. Αλλά η ησυχία-ασφάλεια του παρελθόντος και η ανασφάλεια του παρόντος πηγάζει από πολλές αλλαγές της καθημερινής ζωής, γεγονός που προκύπτει από τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας του κράτους και του ατόμου και των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσά τους. Η διαρκής αναφορά στην εγκληματικότητα και την ανασφάλεια που αυτή προκαλεί αλλά και στη μαφία, φανερώνουν την αμηχανία απέναντι στην αλλαγή της κρατικής δομής. Η C.Verdery εντοπίζει το φαινόμενο αυτό στην περίπτωση της Ρουμανίας, αναφέροντας ότι η μαφία λειτουργεί ως σύμβολο για αυτό που συμβαίνει όταν το ορατό χέρι του κράτους αντικαθίσταται από το αόρατο χέρι της αγοράς. Με αυτόν τον τρόπο η εικόνα της μαφίας δίνει, ίσως, φωνή στο άγχος που προκύπτει από τον αφανισμό του κράτους, παράλληλα με άλλες μορφές ανασφάλειας¹⁵⁷.

Το «εδώ» και το «εκεί» παρουσιάζει παραδείγματα βασισμένα στη βιωμένη εμπειρία της καθημερινότητας όταν πρόκειται για άτομα που επαναπατρίστηκαν. Σε αυτά μπορεί να διακρίνει κανείς αντίστοιχους στερεοτυπικούς ψυχροπολεμικούς λόγους για τους «δύο κόσμους», προερχόμενους από την Ελλάδα. Σε πολλές

¹⁵⁵ Ενδεχομένως αυτή η αντίληψη να διατηρείται και αργότερα, αλλά δεν μπορεί να τεκμηριωθεί εδώ.

¹⁵⁶ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Βασίλως 2

¹⁵⁷ Catherine Verdery, "What was socialism and what comes next", Princeton University Press, 1996.

αφηγήσεις και κουβέντες αναφέρονται στιχομυθίες ανάμεσα σε πρόσφυγες που βρέθηκαν στην Ελλάδα και έλληνες που μίλησαν μαζί τους για αυτό το θέμα.

Ήταν ένας εκεί υπάλληλος, ακόμα συνεχίζει να δουλεύει, λέει, «πού σ' αρέσει» λέει, «πιο πολύ», «εδώ», στο ξενοδοχείο, στο ξενοδοχείο όταν έπιασε δουλειά, όταν έπιασε στο ξενοδοχείο, δηλαδή στις 8 του Γενάρη, μαζί που ήμασταν, α, λέει ο σερβιτόρος, σερβιτόρος, λέει, «πού σ' αρέσει πιο πολύ», εδώ, λέει έτσι έφτιαχνε το χέρι του (δείχνοντας προς την Ελλάδα), «ή εκεί». Η κόρη μας λέει «εκεί»...

Λέει (ο σερβιτόρος) «γιατί τόσο σου αρέσει εκεί», λέει, «δεν υπάρχει», λέει «η βιτρίνα... δεν υπάρχει ελευθερία». Και η κόρη μου του απαντά, «εσείς» λέει, «βλέπετε μονάχα τη βιτρίνα», λέει, «το τι κρύβεται πίσω από τη βιτρίνα δεν βλέπετε», λέει. «Αλλά και, όσο για την ελευθερία, εδώ καλά που έχω τον ξάδερφό μου», λέει, «και κανένα σαββατοκύριακο πάμε σε καμιά καφετερία», λέει, «για καφέ, γιατί αλλιώς» λέει, «θα έπρεπε να κάθομαι στο σπίτι», λέει, «και άλλο από το κέντημα και το κουτσομπολιό της γειτονιάς», λέει, «δεν θα έκανα». «Ενώ εκεί», λέει, «όλη τη νύχτα να γύριζα, και να γύριζα στο σπίτι στη μία, στις δύο, στις τρεις, δε φοβόμουν», λέει, «να γυρίσω, αυτό θα πει ελευθερία». Πήγε και την κάρφωσε στο αφεντικό..^{158, 159}

Το περιστατικό αυτό συνέβη σε ένα ξενοδοχείο στην Αθήνα όπου δούλευε η Χρυσούλα ως καθαρίστρια το 1981 και πήγε να εργαστεί και η κόρη της. Οι δυσκολίες προσαρμογής της κόρης της Χρυσούλας στο νέο περιβάλλον προκάλεσαν τη δημιουργία συγκεκριμένων όρων σύγκρισης ανάμεσα στους «δύο κόσμους». Η δυσκολία εύρεσης εργασίας και σύναψης νέων κοινωνικών σχέσεων και η αίσθηση ανασφάλειας δημιούργησαν δυσμενείς συνθήκες κατά την εγκατάσταση στην Ελλάδα. Αυτές οι συνθήκες οδήγησαν την κόρη της Χρυσούλας να θεωρεί ότι δεν υπάρχει ελευθερία στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα να ενισχυθούν, μέσω της εμπειρίας της, οι στερεοτυπικοί λόγοι διαχωρισμού του «εδώ» και του «εκεί». Σε αυτήν την περίπτωση βλέπουμε να ενισχύεται ο στερεοτυπικός λόγος της μία πλευράς εξαιτίας της άμεσης αντιμετώπισης του στερεοτυπικού λόγου της άλλης πλευράς. Έμεινε στην Αθήνα για μικρό χρονικό διάστημα και έπειτα αποφάσισε να επιστρέψει στη Σόφια όπου ακόμη κατοικεί.

Ωστόσο ο αυτός ο διαχωρισμός ανάμεσα στο «εδώ» και το «εκεί» δεν υπάρχει για τον Μιχάλη, ο οποίος είναι μακεδόνας και οι απόψεις του είναι κατά πολύ φιλτραρισμένες από τις εμπειρίες του εθνικού του αυτοπροσδιορισμού και ετεροπροσδιορισμού. Στο παρακάτω απόσπασμα αναφέρεται στην προσπάθειά του να μπει στην ΠΓΔΜ για να παραβρεθεί σε μία συνάντηση μακεδόνων που βρίσκονται σε διάφορες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Ένας βούλγαρος υπάλληλος στα σύνορα τού είπε ότι δεν μπορεί να περάσει και ότι, αν θέλει, μπορεί να πάει στη «δική» του Μακεδονία να κάνει παράπονα, υπαινιχόμενος ότι αυτή δεν υπάρχει πουθενά.

Τελικά δεν κατάφερε να περάσει τα σύνορα:

Χαζέ, του λέω. Και τώρα θα σου πει πάνε στη δική σου Μακεδονία, να φωνάζεις. (γέλιο)... Η ζωή μας ήταν δύσκολη, (χτυπάει το τραπέζι) ... δύσκολη, πολύ δύσκολη.. τα σκυλιά, ζούσαν καλύτερα από μας¹⁶⁰.

Εγώ.. πιο πολύ φίλους έχω έλληνες, πολλούς έλληνες, όμως πριν αα, μισούσα τους έλληνες, σαν παιδί, έτσι; Ε.. να μάθω τα ελληνικά με χτυπούσαν, γιατί δεν ήξερα..

¹⁵⁸ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Χρυσούλας 2

¹⁵⁹ Τελειώνει η κασέτα. Συνεχίζει λέγοντας ότι ο σερβιτόρος ανέφερε τη συζήτηση στο αφεντικό και η κόρη της Χρυσούλας απολύθηκε από τη δουλειά μετά από λίγες ημέρες.

¹⁶⁰ Απόσπασμα από τη συνέντευξη του Μιχάλη 2

για να μάθεις μια γλώσσα πρέπει να την αγαπάς, με το ζόρι δεν μπορείς να μάθεις. Ε και όταν η δασκάλα σε λέει χοντροκέφαλε, ε και τώρα το λέω όταν, και τώρα κάνω τέτοια καλαμπούρια, ε, τι να κάνω λέω, στην Ελλάδα όταν πάω με φωνάζουν «παλιοβούλγαρε», εδώ στη Βουλγαρία, είμαι, με φωνάζουν «μίρσεν γκουρκ», μίρσεν, ε.. ακάθαρτος έλληνα, έτσι α, ε.. οι βούλγαροι, α τακά¹⁶¹. Στη Ρουμανία όταν ήμουνα με φωνάζανε «ακάθαρτος μακεδόνας», πηγαίνω στη Σκόπια «μίρσεν αιγγαίετς», μίρσεν αιγγαίετς, αιγαίος, ζανά ακάθαρτος αιγαίος, ε εγώ πλένομαι, του λέω, ακάθαρτος είμαι; (γέλιο).. πουθενά έτσι, δεν είμαι, δεν είμαστε για πουθενά αυτό είναι η αλήθεια (χτυπάει το τραπέζι)¹⁶²

Ο κυρίαρχος λόγος της οργάνωσης ως προς τους χωροταξικούς διαχωρισμούς του «εδώ» και του «εκεί» δεν είναι εμφανής στην αφήγηση του Μιχάλη. Η κοινή αίσθηση ότι δεν είναι αποδεκτός πουθενά, σε όποια χώρα και αν έζησε ή επιθύμησε να ζήσει, προκάλεσαν μια εξισωτική αντίληψη για όλες. Σε αυτήν την περίπτωση, τα γεωγραφικά όρια υπερβαίνουν τον συνηθισμένο διαχωρισμό και εντάσσονται σε ένα γενικό, σε ένα βαλκανικό «πουθενά»:

«Τώρα δεν μας χρειάζεται ούτε κράτος ούτε τίποτα. Εδώ Βαλκάνια είμαστε, αυτό είναι αλήθεια, δεν μπορούμε να ζήσουμε όπως οι άλλοι.»¹⁶³

Ο γεωγραφικός χώρος των Βαλκανίων γίνεται ο χώρος που ορίζει ως δικό του, «εδώ Βαλκάνια είμαστε», και οι όροι σύγκρισης περνούν έξω από αυτά. Πιστεύει ότι «οι άλλοι», εκτός Βαλκανίων, ζούνε διαφορετικά, μπορούν να έχουν ένα χώρο που να τον θεωρούν δικό τους. Στο λόγο του Μιχάλη διακρίνουμε στοιχεία του «βαλκανισμού» που περιγράφει η Μαρία Τοντόροβα¹⁶⁴. Η πικρία για την έλλειψη αναγνώρισης της διαφορετικότητας, η εμπειρία της άρνησης αυτής της διαφορετικότητας σε διάφορες βαλκανικές χώρες, οδηγούν το Μιχάλη στην διατύπωση γενικευτικού λόγου. Τα Βαλκάνια γίνονται για αυτόν η φαντασιακή κοινότητα, στην οποία ανήκει αλλά παράλληλα «δεν είναι για πουθενά» μέσα σε αυτήν. Επομένως, τα όρια του «εδώ» και του «εκεί» μετατίθενται, εντάσσοντας στο «εδώ» το «πουθενά» των Βαλκανίων, μέσα στο οποίο εντάσσεται και η Ελλάδα και η Βουλγαρία και στο «εκεί» ολόκληρο τον κόσμο εκτός Βαλκανίων.

Ο επίσημος λόγος που δημιουργεί γεωγραφικούς διαχωρισμούς με άμεση αναφορά στη διαφορετικότητα των πολιτισμικών πρακτικών που ασκούνται στον κάθε χώρο, αποκτά διαρκώς νέο νόημα, καθώς βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με τα μέλη της κοινότητας. Στο παράδειγμα του Γιώργου είδαμε ποια είναι τα όρια σύγκρουσης με τον επίσημο λόγο και οι «κατασταλτικοί» μηχανισμοί που ενεργοποιούνται από αυτήν την σύγκρουση. Η προσπάθεια ανάδειξης μιας διαφορετικής προσέγγισης ενεργοποίησε εκ νέου έναν στερεοτυπικό λόγο της κοινότητας- «συ είσαι του Παπαδόπουλου». Με αυτόν τον τρόπο, όποιος παρεκκλίνει από την επίσημη εκδοχή όχι μόνο δεν είναι σύμφωνος με την οργάνωση αλλά είναι και ιδεολογικά αντίθετος, συμβαδίζει με τον «εχθρό» της κυρίαρχης ιδεολογίας της οργάνωσης. Στην περίπτωση της κόρης της Χρυσούλας είδαμε την εμπειρία στο «εκεί» και την αντιμετώπιση του «εκεί» στερεοτυπικού λόγου να ενισχύει τον διαχωρισμό των «δύο κόσμων» στην αντίληψή της.

Η Βασιλώ, η οποία είχε πολύ καλές σχέσεις με την κοινότητα, συμπυκνώνει στην αφήγησή της τον επίσημο λόγο. Παρόλο που είναι κι αυτή μακεδονικής καταγωγής δεν αποκτά την άποψη του Μιχάλη, γεγονός που σχετίζεται και με τις

¹⁶¹ Στα μακεδονικά και στα βουλγαρικά σημαίνει «έτσι».

¹⁶² Απόσπασμα από τη συνέντευξη του Μιχάλη 3

¹⁶³ Απόσπασμα από τη συνέντευξη του Μιχάλη 4

¹⁶⁴ Βλ. Μαρία Τοντόροβα, Βαλκάνια, η Δυτική Φαντασίωση, Παρατηρητής, 2000. Αναφορά σε αυτό το φαινόμενο έχει γίνει στην «εισαγωγή», σελ 2-3.

σχέσεις που είχε με την κοινότητα. Παρόλο που κάνει και αυτή αναφορά στο διαχωρισμό που γινόταν ανάμεσα στους έλληνες και μακεδόνες πρόσφυγες, δεν αποκτά τον γενικευτικό λόγο του Μιχάλη, ενδεχομένως γιατί και η ίδια διατηρούσε καλές επαφές και απολάμβανε κάποια προνόμια, σε σχέση με άλλους μακεδόνες λόγω της θέσης της¹⁶⁵. Ωστόσο, κάτω από το λόγο ταύτισης με την ελληνική κοινότητα, φαίνεται μια στάση υποταγής και άρα συνειδητοποίηση μιας ανισότητας. Υπενθυμίζουμε ότι η ίδια είχε αναφέρει για τους έλληνες πως «*ό,τι χορό σου βάλουνε, αυτόν πρέπει να χορεύεις*». Τέλος, ο Μιχάλης δεν λαμβάνει υπόψη του τον επίσημο λόγο της κοινότητας αλλά ενσωματώνει στην αφήγησή του τον «αντίλογο» μιας μεγάλης ομάδας μακεδόνων. Ωστόσο αυτή η αντίληψη δεν φαίνεται να δημιουργείται από μία ουσιοκρατική αντίληψη για την εθνική ταυτότητα, την οποία συχνά ενστερνίζονται πολλοί μακεδόνες, αλλά κυρίως από τη βιωμένη εμπειρία της μη αποδοχής της διαφορετικότητας. Τα όρια που θέτει ο επίσημος λόγος γίνονται σημεία ταύτισης, αποδοχής, ρήξης και ακροβασίας. Ανάλογα με τη θέση στην κοινότητα, την αίσθηση του «ανήκειν» σε αυτήν και τη βιωμένη εμπειρία, ορίζονται και οι σχέσεις του ατόμου με τα όρια.

Σοσιαλιστική ανοικοδόμηση

Ο επίσημος λόγος του «μετά» επικεντρώνεται στη «σοσιαλιστική ανοικοδόμηση», μέσω της οποίας μπορεί να επιτευχθεί το επόμενο επιδιωκόμενο στάδιο, κομμουνισμός.

Προς αυτήν την κατεύθυνση κινούνται τόσο η εκπαιδευτική διαδικασία όσο και η οργάνωση των πολιτικών προσφύγων, τονίζοντας τον ρόλο της εξειδίκευσης στη βιομηχανική εργασία και τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει ο εργάτης. Σημαινόμενα εικόνες αποτελούν οι εργάτες που διακρίθηκαν στην παραγωγή με τον τίτλο των «ουντάρνικων», «νεωτεριστών» και «πρωτοπόρων»¹⁶⁶. Φωτογραφίες τους τοποθετούνταν στα εργοστάσια ώστε να αποτελούν πρότυπο και να τιμούνται με την αναγνώριση του προσώπου τους, εφόσον η δημοσιοποίηση και η αναγνωρισιμότητα αποτελεί επιβράβευση σε «συμβολικό κεφάλαιο». Επιπλέον, γινόταν και τελετές απονομής βραβείων, στις οποίες τα στελέχη των οργανώσεων και των συνδικάτων εκφωνούσαν τιμητικούς λόγους για τους διακεκριμένους εργάτες. Αλλά η επιβράβευση εξασφάλιζε και οικονομικές απολαβές, ανάλογες με το παραγόμενο προϊόν. Παρακάτω θα δούμε αναπαραστάσεις της εργασίας στα πλαίσια της «σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης» μέσα από την εκπαίδευση και την οργάνωση των πολιτικών προσφύγων.

α. αναπαραστάσεις της παραγωγής στην εκπαίδευση «Η Καρακάξα»

¹⁶⁵ Υπενθυμίζουμε από τη βιογραφία της Βασίλως ότι ήταν συνοδός των παιδιών κατά τη μετακίνηση και εν συνεχεία ήταν δασκάλα σε παιδικούς σταθμούς. Στη Βουλγαρία διατηρούσε συχνές επαφές με το σύλλογο για να απολαμβάνει και τα προνόμια που αυτός προσέφερε.

¹⁶⁶ Ο θεσμός της βράβευσης των εργατών που ξεπερνούν τη νόρμα υιοθετήθηκε από το κίνημα των «εργατών κρούσης» που ονομαζόταν «ουντάρνικου» και από το «σταχανοβισμό» στη Σοβιετική Ένωση. Ο Σταχάνοφ ήταν το πρότυπο του εργάτη από το Ντομπάς που, έχοντας εγκαταλείψει τις αγροτικές εργασίες, γίνεται μεταλλωρύχος και σπάει όλα τα ρεκόρ παραγωγής βγάζοντας 102 τόνους άνθρακα μέσα σε 6 ώρες το 1935. Το κατόρθωμα αυτό δημιούργησε έναν μύθο γύρω από το πρόσωπο του Σταχάνοφ, ο οποίος αποτέλεσε πρότυπο παραγωγικότητας. Από αυτόν πήρε το όνομά του και το κίνημα του σταχανοβισμού και ο τιμητικός τίτλος του «σταχανοβιστή» για τους εργάτες που ξεπερνούν τη νόρμα. Βλ. Ζαν Ελλενστέιν, Ιστορία του Σταλινικού Φαινομένου, Θεμέλιο, 1975. σελ. 205-207. Ο επίσημος τιμητικός τίτλος που χρησιμοποιήθηκε στη Βουλγαρία είναι αυτός του «ουντάρνικου», ενώ οι πολιτικοί πρόσφυγες τους ονομάζουν άλλοτε και καινοτόμους και νεωτεριστές.

Μια μέρα έγινε η Μεγάλη Επανάσταση. Οι εργάτες διώξαν τους εργοστασιάρχες κι αρχίσανε να κυβερνούν εκείνοι τη μεγάλη χώρα τους. Τότε όλα τα παιδιά μπορούσαν να πηγαίνουν στο σχολείο. Έτσι πήγε και η Καρακάξα. Χαιρότανε που μπορούσε τώρα να μάθει γράμματα, και που δεν θα τη χτυπούσε πια ο επιστάτης του εργοστασίου, όπως την χτυπούσε πριν, όταν της πέφτανε τα βαριά δέματα απ' τα χέρια. Τώρα όλη η οικογένεια της Καρακάξας ζούσε πολύ διαφορετικά. Είχανε ωραίο σπίτι και τα παιδιά είχανε πάντα παπούτσια και βιβλία. Η Καρακάξα έγινε μηχανικός.¹⁶⁷

Το παραπάνω ανάγνωσμα για τα παιδιά των παιδικών σταθμών της ΕΒΟΠ εμφανίζει τη βασική εικόνα αναπαράστασης του σοσιαλιστικού κράτους, έτσι όπως παρουσιάζεται στην εκπαίδευση των πολιτικών προσφύγων. Ξεκινάει με τη «Μεγάλη Επανάσταση» που καθορίζει την χρονική έναρξη της νέας κοινωνίας του «μετά». Η Καρακάξα είναι ένα παιδί που μπορεί πλέον να ενταχθεί στην εκπαίδευση, όπως «όλα τα παιδιά», να αντιμετωπίζει ευνοϊκούς όρους εργασίας, καθώς δεν ασκείται πλέον βία στους χώρους εργασίας, όπως «πριν». Το σπίτι είναι πλέον όμορφο, τα παιδιά έχουν ανέσεις που δεν υπήρχαν πριν. Από εργάτρια σε έναν χώρο που ο επιστάτης τη χτυπούσε, μπόρεσε να γίνει μηχανικός. Το πρότυπο του μηχανικού είναι σύνθηες στα αναγνωστικά. Ο ρόλος του ήταν σημαντικός για την βιομηχανική ανάπτυξη και οι σπουδές σε αυτό το αντικείμενο αποτελούσαν μέσο κοινωνικής καταξίωσης και «διάκρισης».

Αφενός κυριαρχεί η εικόνα του μηχανικού, ως επιτυχημένη εξέλιξη για το άτομο, αφετέρου τονίζεται διαρκώς ο σημαντικός ρόλος οποιουδήποτε ατόμου συμμετέχει στην παραγωγική διαδικασία, σε οποιαδήποτε θέση και αν βρίσκεται. Η ιστορία με την «Περιπέτεια μιας βιδίτσας»¹⁶⁸ αναδεικνύει αυτήν την πτυχή. Το βράδυ είναι κλειστό το εργοστάσιο και μία βίδα που βρίσκεται σε ένα μηχάνημα αναρωτιέται αν κάνει κάτι σημαντικό στη ζωή της. Σκέφτεται ότι δεν είναι χρήσιμη και αποφασίζει να φύγει από τη θέση της. Το πρωί η μηχανή δεν μπορεί να λειτουργήσει, με αποτέλεσμα να σταματήσει η λειτουργία ολόκληρου του εργοστασίου και να δημιουργηθεί αναστάτωση γιατί «δεν θα βγει το πλάνο». Ανακαλύπτουν ότι λείπει η βίδα και τελικά την βρίσκουν, την επανατοποθετούν στη μηχανή και όλα αρχίζουν να λειτουργούν. Η βίδα συνειδητοποιεί το «λάθος» της και «τώρα νοιώθει χρήσιμη».

Η βίδα είναι άρρηκτα δεμένη με όλο το σύστημα παραγωγής και η απουσία της κάνει εμφανή το ρόλο της. Πρόκειται για την αναπαράσταση ενός μοντέλου φορντικού τύπου, του οποίου η λειτουργία στηρίζεται στη δημιουργία μεγάλων παραγωγικών μονάδων στην αλυσίδα παραγωγής, όπου υπάρχει ιεραρχία των εργασιών αλλά και αλληλουχία όλων των τομέων. Όλοι όσοι υπάγονται σε αυτήν την αλληλουχία είναι υπεύθυνοι για τη λειτουργία της παραγωγής συνολικά και η απουσία της εργασίας τους μπορεί να αποτελέσει αιτία δυσλειτουργίας στους άλλους τομείς της παραγωγικής διαδικασίας. Το φορντικό σύστημα στηρίζεται σε μεγάλες επενδύσεις για την εξασφάλιση εξειδικευμένων μηχανημάτων και την εξειδίκευση του προσωπικού σε έναν τομέα της παραγωγής¹⁶⁹. Η συνεχής γραμμική παραγωγής προϋποθέτει τον συντονισμό όλων των κινήσεων από μία κεντρική αρχή λήψης

¹⁶⁷ Αναγνωστικό για την Τρίτη τάξη του Δημοτικού, Panstwow Zaklady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa, 1956. σελ 58.

¹⁶⁸ Αναγνωστικό για τη δεύτερη τάξη, Panstwow Zaklady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa, 1962. σελ 52

¹⁶⁹ Α. Λυμπεράκη, Ευέλικτη εξειδίκευση; Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία, Gutenberg, 1991. σελ 26

αποφάσεων ώστε να λειτουργεί δίχως διακοπές. Η αφήγηση της «ιστορίας της βιδίτσας» τονίζει την αλληλουχία που υπάρχει ανάμεσα σε όλους τους τομείς της παραγωγής και τη σημαντική θέση που κατέχουν όλοι σε κάθε τομέα, εφόσον η έλλειψη κάποιου είναι ικανή να σταματήσει τη λειτουργία του εργοστασίου. Το αναγνωστικό προτρέπει τη συζήτηση ως προς τη χρησιμότητα κάθε ατόμου που συμμετέχει στην παραγωγή, τοποθετώντας την ερώτηση «Είχε δίκιο η βιδίτσα που δεν της άρεσε η θέση της;», μετά το σχετικό κείμενο.

Κάθε άτομο, επομένως, μπορεί να ζήσει μια καλύτερη ζωή στο νέο σύστημα, όπως η Καρακάξα. Η κοινωνική ευημερία θα επιτευχθεί μόνο εάν εργάζεται συλλογικά, συνειδητοποιώντας ότι η δράση του έχει άμεση επίδραση στο σύνολο, όπως η βιδίτσα. Αυτή η στάση ζωής παραλληλίζεται και με τη σχολική επίδοση, εφόσον η συνέπεια και η πειθαρχία στο σχολικό πρόγραμμα θα δημιουργήσει τους μελλοντικούς εργαζόμενους που θα στελεχώσουν τα εργοστάσια κατά το πρότυπο της Καρακάξας και της βιδίτσας. Αυτός ο παραλληλισμός ανάμεσα στη σχολική επίδοση και την επιτυχία στην εργασία είναι εμφανής στο γράμμα της Μαμλακάτ προς τον Στάλιν με τίτλο «Σύντροφε Στάλιν είμαι καλή μαθήτρια»¹⁷⁰. Η μαθήτρια ζει σε ένα χωριό που έχει συνεταιρισμό παραγωγής βαμβακιού, όπου εργάζεται. Αναφέρει στον Στάλιν ότι δουλεύει σκληρά και κατάφερε να μαζέψει 100 κιλά βαμβακιού μέσα σε μία ημέρα αλλά ότι είναι και καλή μαθήτρια στο σχολείο. «Μ' αρέσει να δουλεύω κι όταν κάνω μια δουλειά δεν σκέφτομαι ποτέ άλλο πράμα. Ο νους μου είναι στη δουλειά μου και σκέφτομαι πώς θα την κάνω καλύτερα». Ο Στάλιν της απάντησε στέλνοντας μία φωτογραφία του, που την υπογράφει λέγοντας «Στην Μαμλακάτ για την εργατικότητα και την επιμέλειά της» επιβραβεύοντας και τους δυο τομείς διάκρισής της.

Τα παραπάνω αποσπάσματα έχουν επιλεγεί από εκδόσεις του '56, του '62 και του '50 αντίστοιχα. Βλέποντας τις θεματικές των αναγνωστικών μπορούμε να διακρίνουμε την επικέντρωση στην έννοια της παραγωγής και την αλλαγή που αυτή θα φέρει στην καθημερινή ζωή¹⁷¹. Οι διαφορές σχετίζονται κυρίως με τα πρόσωπα που κυριαρχούν, καθώς ο Στάλιν παύει να εμφανίζεται στις εκδόσεις μετά το 1953. Κυριαρχεί η εικόνα της βιομηχανικής εργασίας και ακολουθεί η αγροτική εργασία συνεταιριστικού τύπου. Κανένα άλλο είδος επαγγέλματος δεν εμφανίζεται στα αναγνωστικά. Διαρκής είναι η επισήμανση ότι θα σημειωθούν κοινωνικές αλλαγές μέσω της συλλογικής εργασίας. Η εκπαίδευση παρουσιάζεται ως προστάδιο για την ένταξη στην παραγωγή και η επίδοση σε αυτήν θα καθορίσει και την εργασιακή θέση.

¹⁷⁰ Αναγνωστικό για την Τρίτη δημοτικού, Ελληνική επιτροπή «Βοήθεια στο Παιδί», Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», Οκτώβρης 1950. σελ 110.

¹⁷¹ Μπορούμε ενδεικτικά να αναφέρουμε κάποιους τίτλους μαθημάτων στα αναγνωστικά από εκδόσεις από το '50 έως το '67:

«Μια επίσκεψη στο εργοστάσιο», Αναγνωστικό για την πρώτη τάξη του δημοτικού σχολείου, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1950.

«Ιστορία του πριονιού», «Οι αγρότες στις λαϊκές δημοκρατίες απόχτησαν γη», «Από το λυχνάρι στο ηλεκτρικό», «Η ιστορία του μύλου» στο Αναγνωστικό για την Τρίτη δημοτικού, Ελληνική επιτροπή «Βοήθεια στο Παιδί», Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1950.

«Ο Μηχανικός», «Η Πρωτομαγιά στη λαϊκή δημοκρατία» (όπου γίνεται περιγραφή της παρέλασης των εργατών), στο Αναγνωστικό για την Τρίτη τάξη του Δημοτικού, Panstwe Zaklady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa, 1956.

«Τα παιδιά στην εξοχή, στον αγροτικό συνεταιρισμό "Νέα ζωή"», «θα έχουμε φωταέριο», «Οι ανθρακωρύχοι», «Οι δουλευτάδες» «Τα εργαλεία», «Στην καπνοφύτεια», «Με χαρούμενη καρδιά όλοι πιάνουν τη δουλειά» στο Αναγνωστικό για τη δεύτερη τάξη του δημοτικού, Panstwe Zaklady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1962.

«Οι μικροί σιδηροδρομικοί», «Η δουλειά» (ποίημα για τον εργάτη) στο Αναγνωστικό για την Τρίτη Δημοτικού, Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, 1967.

Η άμιλλα ανάμεσα στους μαθητές αποτελεί αξία μέσα στα κείμενα των αναγνωστικών, ενώ παραλληλίζεται διαρκώς με την άμιλλα στο χώρο εργασίας.

β. αναπαραστάσεις της παραγωγής στην οργάνωση ΔΟΜΕ

Πολλαπλές είναι οι αναπαραστάσεις της βιομηχανικής παραγωγής και στην οργάνωση των προσφύγων στη Σόφια. Στο φωτογραφικό αρχείο της ΔΟΜΕ¹⁷² βρίσκονται φωτογραφίες που διακοσμούσαν τις λέσχες και άλλες που αποτέλεσαν μέρος εκθέσεων. Σε αυτές κυριαρχούν οι μορφές ελλήνων προσφύγων που διακρίθηκαν στην εργασία ως «ουντάρνικου», «νεωτεριστές» και «πρωτοπόροι». Υπάρχουν πορτραίτα τους που αναρτήθηκαν σε εκθέσεις της λέσχης με θέμα τη ζωή των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία. Προσωπικά φωτογραφικά πορτραίτα των εκθέσεων υπάρχουν σχεδόν αποκλειστικά από πολιτικούς ηγέτες της Βουλγαρίας και της Σοβιετικής Ένωσης και ελλήνων εργατών που διακρίθηκαν¹⁷³. Υπάρχει το υλικό δύο εκθέσεων με τίτλους «Πρωτοπόροι στη δουλειά» και «Ο καλύτερος στο επάγγελμα», για τις οποίες δεν γνωρίζουμε με σαφήνεια τις χρονολογίες. Τις φωτογραφίες συνοδεύουν σύντομα βιογραφικά στοιχεία που σχετίζονται κυρίως με την παραγωγικότητά τους.

Γιορτές προς τιμή των ελλήνων εργατών και πρωτοπόρων διοργάνωνε και η ΔΟΜΕ, πέρα από τα εργοστάσια που απευθυνόταν στο σύνολο των εργατών. Εφόσον η εργασία αποτελεί το βασικό πρόταγμα της σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης, οι εργάτες οριζόταν ως τα κεντρικά πρόσωπα πολλών εκδηλώσεων. Η περιγραφή μιας αναμνηστικής συγκέντρωσης το 1957 για το πέρασμα 5 ετών από το θάνατο του Νίκου Μπελογιάννη¹⁷⁴ μας εισάγει στον τρόπο με τον οποίο γινόταν αυτές οι βαρετές, σύμφωνα με πολλούς πληροφορητές- εκδηλώσεις. Η γιορτή έγινε στο εργοστάσιο ξυλείας «Νίκος Μπελογιάννης» στην Τρώγιανς μέσα σε μία αίθουσα που ήταν διακοσμημένη με ένα μεγάλο πορτραίτο του. Παρευρέθηκαν 300 εργάτες μαζί με τις οικογένειές τους οι οποίοι «αναλάμβαναν προς τιμή του Ν. Μπελογιάννη να ανεβάσουν την παραγωγή, να κατεβάσουν το κόστος και να πραγματοποιήσουν οικονομίες.. Επακολούθησε μικρό καλλιτεχνικό πρόγραμμα. Δυο κοπέλες τραγούδησαν αποσπάσματα από ελληνικά τραγούδια, απήγγειλαν ποιήματα αφιερωμένα στον Ν. Μπελογιάννη και έκλεισε το επίσημο μέρος με τη Διεθνή». Η εργατικότητα και η ελληνικότητα είναι δύο στοιχεία που προβάλλονται συχνά ως επιθυμητά διακριτά στοιχεία των πολιτικών προσφύγων. Η ελληνικότητα, έτσι όπως προβάλλεται από την οργάνωση μέσα στο βουλγαρικό πλαίσιο αποκτά και το στοιχείο της εργατικότητας, ως «εθνικό» διακριτό χαρακτηριστικό. Εφόσον οι πολιτικοί πρόσφυγες βρέθηκαν εκεί εξαιτίας της «αντιφασιστικής» τους δράσης στην Ελλάδα, θα έπρεπε να αποδεικνύουν και τη συνέπειά τους στο κεντρικό στοιχείο της σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης, την εργατικότητα και το σεβασμό στο κράτος. Επιχειρείται η προβολή της έννοιας της εργατικότητας ως στοιχείο της ελληνικότητας των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία, εφόσον η αντιφασιστική δράση του παρελθόντος συνεπάγεται την έμπρακτη σοσιαλιστική δράση του παρόντος.

Ωστόσο, πέρα από τις προφορικές μαρτυρίες στις οποίες εμφανίζονται αντιστάσεις στον κυρίαρχο λόγο, μπορούμε να διακρίνουμε και μέσα από τις γραπτές πηγές ότι τα μέλη της κοινότητας δεν ταυτίζονται όλα με αυτόν. Πολλά άρθρα στην

¹⁷² Αρχείο ΔΟΜΕ, ΒΣΠ, Σόφια. Φάκελος με φωτογραφικό υλικό.

¹⁷³ Δεν γνωρίζουμε το σύνολο του φωτογραφικού υλικού της οργάνωσης, εφόσον αυτό που υπάρχει στο αρχείο στο ΒΣΠ πιθανότατα αποτελεί απλώς ένα μέρος αυτού. Αλλά οι θεματικές των φωτογραφιών αποτελούν ένδειξη της σχετικής τάσης.

¹⁷⁴ ΑΣΚΙ, κουτί 125 φ=7/12/3, 29/3/57. Πρόκειται για γράμμα-αναφορά από την Κομμουνιστική Οργάνωση Βουλγαρίας προς την ΚΕ ΚΚΕ

εφημερίδα «Λευτεριά» αναφέρουν τη δυσαρέσκεια της οργάνωσης από την «απρεπή» συμπεριφορά πολλών προσφύγων, οι οποίοι δεν σέβονται τις ιδέες του σοσιαλιστικού πνεύματος. Τέτοιου είδους δημοσιεύματα μαρτυρούν την ύπαρξη αντιστάσεων στα προτάγματα του επίσημου λόγου της οργάνωσης. Στο φύλλο της 15/4/1952 στο άρθρο «Να διαφυλάξουμε τη λαϊκή περιουσία»¹⁷⁵ γίνεται γενικός απολογισμός της ζωής των πρώτων 2 ½ ετών στη Βουλγαρία:

..Δεν καταλάβαμε ότι αλλάξαμε περιβάλλον, ότι αλλάξαμε συνθήκες ζωής, ότι το πνεύμα εδώ που ζούμε είναι διαφορετικό, ότι εδώ υπάρχει κράτος και νόμοι, κανόνες και διατάξεις που καθορίζουν στον άνθρωπο τις υποχρεώσεις του απέναντι στο κράτος, στην κοινωνία και το περιβάλλον του. Οι περισσότεροι έχουμε 2 ½ χρόνια στη Λ.Δ. της Βουλγαρίας και ακόμα δεν μπορέσαμε να προσαρμοστούμε στο καινούριο, το σοσιαλιστικό πνεύμα και στις εδώ συνθήκες. Και αντί εμείς να είμαστε το υπόδειγμα συμπεριφοράς απέναντι στη λαϊκή περιουσία γινόμαστε αίτιοι φθοράς και κακό παράδειγμα για τους άλλους.

Πάγια στήλη στην εφημερίδα αποτελεί η «στήλη της άμιλλας» όπου καταγράφονται τα ονόματα ελλήνων εργαζομένων που διακρίθηκαν στους χώρους εργασίας τους και προτροπές προς τους υπόλοιπους να ακολουθήσουν το παράδειγμά τους. Όπως είδαμε παραπάνω, στις προφορικές μαρτυρίες, η επαινετική αναφορά των ονομάτων στην εφημερίδα εξασφάλιζε την εκτίμησή τους από την οργάνωση και, επομένως, την ευκολότερη απολαβή κρατικών παροχών. Συνήθης προτροπή στη στήλη είναι «να ανεβάσουμε τη νόρμα μας», να προχωρήσουμε σε «εθελοντική αύξηση της νόρμας», «να στρώσουμε καλύτερα το ατομικό μας πλάνο, να επιμένουμε στην εφαρμογή του». Παράλληλα με την άμιλλα στην παραγωγή κινούνται και δημοσιεύματα για την άμιλλα στην εκπαίδευση. Σε περιόδους μαθητικών και φοιτητικών εξετάσεων συχνές είναι οι προτροπές όπως «Μαθητές-μαθήτριες και φοιτητές, ανεβάστε την επίδοσή σας τώρα στις εξετάσεις». Γενική και διαρκής προτροπή προς τους πρόσφυγες κατά τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης είναι η εκμάθηση της βουλγαρικής γλώσσας, προβάλλοντας διαρκώς το επιχείρημα ότι μόνο αν γνωρίζουν τη γλώσσα θα μπορέσουν να προσφέρουν στη σοσιαλιστική ανοικοδόμηση.

Παρόλο που ισχυρό κίνητρο για το ξεπέρασμα της νόρμας ήταν οι επιπλέον οικονομικές απολαβές, η διαδικασία αυτή πλαισιωνόταν στον επίσημο λόγο από την έννοια του εθελοντισμού. Κατά τον ίδιο τρόπο παρουσιάζεται η εκμάθηση της γλώσσας ως προσφορά, πρωτίστως, στη σοσιαλιστική ανοικοδόμηση. Οι πράξεις αποκτούν ένα διττό χαρακτήρα καθώς γίνονται για το σύνολο αλλά έχουν άμεσο αποτέλεσμα τη βελτίωση των συνθηκών της προσωπικής ζωής. Το άτομο αποκτά συλλογική οντότητα αλλά και ατομικό χρέος απέναντι στη συλλογικότητα, λειτουργώντας «εξατομικευτικά συλλογικά», σύμφωνα με τον ορισμό του Foucault.

Σημαντική θέση κατέχει και η έννοια της κριτικής και αυτοκριτικής¹⁷⁶. Οργανωμένες ομάδες προσφύγων στέλνουν την αυτοκριτική τους ώστε να δείξουν τον τρόπο με τον οποίο παίρνουν τις αποφάσεις τους, αναγνωρίζοντας τα λάθη τους και διορθώνοντάς τα. Η λογική αυτή μοιάζει πολύ με τη χριστιανική λογική της μετάνοιας και της εξομολόγησης αλλά έχει μία σημαντική διαφορά από αυτήν. Η αυτοκριτική γίνεται μέρος του δημόσιου λόγου και δεν αποσκοπεί στη βελτίωση του ατόμου αποκλειστικά για τον εαυτό του αλλά στη βελτίωση του ατόμου με τέτοιο

¹⁷⁵ ΑΣΚΙ, Εφημερίδα «Λευτεριά», 15/4/1952

¹⁷⁶ Η πρακτική της κριτικής και αυτοκριτικής πραγματοποιούνταν και στο σχολείο.

τρόπο ώστε να συνεισφέρει στο σύνολο. Σε άρθρο του 1951¹⁷⁷ δημοσιεύεται επιστολή 20 επονητών από το Χάσκοβο. Μεταξύ άλλων σχετικά με την πρόοδο των εργασιών τους, αναφέρουν ότι αντιμετώπισαν εμπόδια στην εκμάθηση τέχνης¹⁷⁸ γιατί δεν γνώριζαν τη βουλγαρική. Αποφάσισαν, λοιπόν, να φοιτήσουν σε σχολείο βουλγαρικής «γιατί νοιώθουμε πως η σημασία της γλώσσας είναι μεγάλη για να βοηθηθούμε και να βοηθήσουμε στη σοσιαλιστική ανοικοδόμηση». Στο τέλος της επιστολής αναφέρουν ότι προσχώρησαν στην αντίστοιχη βουλγαρική οργάνωση νεολαίας, σύμφωνα με τις προσταγές του ΚΚΕ. Η άρνηση ενός από τα 20 άτομα να προσχωρήσει στην οργάνωση γίνεται αιτία κριτικής: «Προσχωρήσαμε όλοι...πλην ενός, του Βασίλη Μ. που κι αυτός θα δει το λάθος που κάνει και θα μας ακολουθήσει». Η δημοσιοποίηση μιας πράξης με σκοπό την κριτική αποτελεί πράξη έντονης κοινωνικής πίεσης με σκοπό την παραδοχή του «λάθους» και την συμμόρφωση με τη γραμμή της ομάδας.

Ο κεντρικός χαρακτήρας της παραγωγής είναι εμφανής τόσο στην εκπαιδευτική διαδικασία όσο και στο λόγο της οργάνωσης. Η εργατικότητα γίνεται στοιχείο που ορίζει το προφίλ της οργάνωσης συνολικά και των ατόμων της ξεχωριστά, διατηρώντας διαρκώς δεσμούς ανάμεσα στο άτομο και το σύνολο της οργάνωσης, ανάμεσα στο άτομο και το σύνολο της κοινωνίας αλλά και ανάμεσα στην οργάνωση και το σύνολο της βουλγαρικής κοινωνίας. Η ατομική πράξη δεν μπορεί παρά να έχει επιπτώσεις θετικές ή αρνητικές στο σύνολο της κοινότητας των προσφύγων και της βουλγαρικής κοινωνίας κατ' επέκταση. Σε όποια θέση και αν βρίσκεται πρέπει να λειτουργεί με βασική σκέψη την επιθυμία της οργάνωσης, στόχος της οποίας είναι η συμμετοχή στη σοσιαλιστική ανοικοδόμηση της βουλγαρικής κοινωνίας. Το σχήμα αυτό θυμίζει τη «βιδίτσα» η οποία συμβάλει στη λειτουργία του εργοστασίου και μία λάθος κίνησή της μπορεί να προκαλέσει ζημιά στο σύνολο, ενώ η συνέπειά της είναι πάντοτε χρήσιμη για όλους. Το σύνολο της βουλγαρικής κοινωνίας παρουσιάζεται μέσα από αυτόν τον λόγο ως ένα πλέγμα αλληλεξαρτήσεων ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό όπου το άτομο βρίσκεται σε μία κοινωνική αλυσίδα στην οποία μπορούμε να εντοπίσουμε αρκετά στοιχεία του φορντικού τύπου.

Επαγγελματικός προσανατολισμός και εύρεση εργασίας- ο ρόλος της οργάνωσης

Η επικέντρωση της εκπαίδευσης στις βιομηχανικές εργασίες είχε ως αποτέλεσμα την κατεύθυνση της συντριπτικής πλειοψηφίας των προσφύγων προς αντίστοιχα επαγγέλματα. Αυτή η διαδικασία δεν έγινε δίχως αντιστάσεις, καθώς οι προφορικές μαρτυρίες αναδεικνύουν τη δυσαρέσκεια πολλών για τις σπουδές που ακολούθησαν. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Ελευθερίας που ήθελε να ασχοληθεί με σπουδές στην όπερα αλλά δεν της το επέτρεψε το οικογενειακό της περιβάλλον γιατί «η κόρη του Θωμά δεν μπορούσε να γίνει τραγουδίστρια.. *«δεν μπορεί ο πατέρας σου να έφαγε τη ζωή του για τα κοινά, να τρέχει και εσύ να πας να γίνεις τραγουδίστρια»*¹⁷⁹, όπως της έλεγαν στελέχη της οργάνωσης, αλλά έπρεπε να αποτελέσει παράδειγμα και να σπουδάσει σε σχολή πολιτικών ή θετικών επιστημών. Στο παράδειγμα αυτό βλέπουμε πως λειτουργεί και η οικογένεια ως πεδίο ελέγχου των επιθυμιών των στελεχών της οργάνωσης. Τελικά, ύστερα από ισχυρή πίεση μπήκε στην σχολή της «Κομσομόλ» στη Σόφια, όπου ξεκίνησε σπουδές πολιτικών

¹⁷⁷ ΑΣΚΙ, Εφημερίδα «Λευτεριά», 20/8/1951

¹⁷⁸ Ως τέχνη νοείται η κατάρτιση σε έναν εργασιακό τομέα. Πρόκειται, συνήθως, για προγράμματα τεχνικών σχολών με σκοπό την εξειδίκευση σε κάποιον τομέα της βιομηχανικής εργασίας.

¹⁷⁹ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Ελευθερίας.

επιστημών. Η σχολή αυτή προετοίμαζε τα στελέχη του κόμματος. Αλλά παράτησε τις σπουδές μετά από ένα χρόνο γιατί ένοιωθε πως καταπιεζόταν από την αυστηρότητα και την πειθαρχία και, όπως είπε «με έπιασε το αντάρτικο και έφυγα». Πιέστηκε εκ νέου να δώσει εξετάσεις για τη νομική αλλά τελικά ήταν τυχερή καθώς το έτος εκείνο αποφασίστηκε ότι δεν θα εισαχθούν έλληνες στη νομική σχολή και τελικά σπούδασε ιστορία. Η πίεση που της ασκήθηκε φανερώνει ότι η διατήρηση μιας συγκεκριμένης θέσης στην οργάνωση απαιτούσε και συμμόρφωση στις επιθυμίες της.

Ο αποφασιστικός ρόλος της οργάνωσης στον επαγγελματικό προσανατολισμό εμφανίζεται σε επιστολή του Ακριτίδη του 1957 προς την ΚΕ του ΚΚΕ για τη «δουλειά στη Βουλγαρία». Βλέπουμε όχι μόνο τον καθοδηγητικό ρόλο που επιχειρεί να παίξει η ηγεσία του κόμματος αλλά και τις αντιστάσεις των νέων προσφύγων που δηλώνουν προτίμηση σε «εύκολες» σχολές και όχι σε αυτές που «πρέπει» :

«...Τα παιδιά μας όταν μένουν ακαθοδήγητα διαλέγουν τις εύκολες σχολές-φιλολογία, πολιτική, οικονομία, δικηγόροι... Νομίζω ότι είναι καιρός η ΚΕ να μελετήσει το πρόβλημα της σχεδιασμένης κατεύθυνσης των τελειόφοιτων του γυμνασίου στις σχολές που πρέπει...» Στη συνέχεια παρατηρεί «ένα πνεύμα φιλελευθερισμού των φοιτητών, νέων «διανοούμενων» που διάβασαν πολύ Μαρξ και τώρα ασκούν κριτική»¹⁸⁰

Από το κείμενο δεν γίνεται εμφανής η σύνδεση των «εύκολων» ανθρωπιστικών επιστημών με τους νέους «διανοούμενους» που ασκούν κριτική. Ενδεχομένως, ωστόσο, να υπήρχε η τάση να ελέγχονται τα άτομα που θα σπούδαζαν στις σχολές ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. Δεν μπορούμε με ευκολία να καταλήξουμε σε ένα γενικό συμπέρασμα από το δείγμα των πληροφορητών αλλά μπορούμε να έχουμε σαφείς ενδείξεις, σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές. Από τους πληροφορητές μας βλέπουμε ότι μόνο η Ελευθερία πήγε σε σχολή πολιτικών επιστημών και η Χρυσούλα και ο Γιώργος σε σχολή οικονομίας, άτομα που ανήκαν σε οικογένειες έμπιστες στο κόμμα. Αυτό ίσως αποτελούσε ασφαλιστική δικλείδα ότι θα είχαν την τάση να συμμορφώνονται ευκολότερα στις κυρίαρχες αντιλήψεις και θα χρησιμοποιούσαν τις γνώσεις τους προς αυτήν την κατεύθυνση και όχι προς μία κριτική σαν αυτή των νέων «διανοούμενων». Οι σχολές αυτές στελέχωναν τους κομματικούς και κρατικούς οργανισμούς και η γνώση που παρείχαν ήταν προσανατολισμένη σε αυτήν την κατεύθυνση, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των παραπάνω πληροφορητών. Όσο για τους κατοίκους που γνώρισα στη Ντρούσπα, η συντριπτική πλειοψηφία αυτών- η οποία, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ανήκει στην κατηγορία των «απλών μελών» της οργάνωσης- εργαζόταν ως εργάτριες και εργάτες, έχοντας λάβει σχετική εξειδίκευση σε τεχνικές σχολές. Σε αυτές τις σχολές φοίτησαν είτε στη Βουλγαρία είτε στις υπόλοιπες λαϊκές δημοκρατίες, πριν εγκατασταθούν εκεί και οι περισσότεροι λένε ότι το διάλεξαν. Ωστόσο χρειάζεται να σημειώσουμε ότι διάλεξαν την ειδικότητά τους ανάμεσα σε πολλές ειδικότητες που παρεχόταν στις τεχνικές σχολές. Όπως αναφέρει και ο Μητσόπουλος, ήταν σαφής η προσπάθεια να εκπαιδευτούν οι νέοι με τέτοιο τρόπο ώστε να στελεχώσουν τις βιομηχανίες των λαϊκών δημοκρατιών.¹⁸¹

Το σύστημα επιλογής των ατόμων που θα σπούδαζαν γινόταν μέσω της οργάνωσης. Το ΚΚΒ ανακοίνωνε τον αριθμό των θέσεων που θα προσφερόταν για τους πρόσφυγες στις εκάστοτε σχολές και η οργάνωση είχε τον τελικό λόγο στην

¹⁸⁰ ΑΣΚΙ, κουτί 125 φ=7/12/6, 30/5/57

¹⁸¹ Βλ. Θ. Μητσόπουλος, 1979 στο κεφάλαιο «Ο επαγγελματικός προσανατολισμός, Από αγρότες βιομηχανικοί εργάτες, τεχνικοί και επιστήμονες» σελ 253.

επιλογή¹⁸². Σε έκθεση της ΔΟΜΕ προς το κομμουνιστικό κόμμα¹⁸³ αναφέρεται ότι η επιλογή των σχολών που στέλνονται τα παιδιά γίνεται με βάση τις ικανότητες και τις κλίσεις του. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι ελεγχόταν τα άτομα που θα σπούδαζαν σε σχολές που προετοιμάζαν τους υπαλλήλους και τους ερευνητές στα κρατικά ινστιτούτα, ανάλογα με τη θέση αυτών και των οικογενειών τους στην οργάνωση. Επιπλέον, απ' ό,τι φαίνεται από το παράδειγμα της Ελευθερίας, τα παιδιά των ανώτερων στελεχών «όφειλαν» να προσανατολιστούν σε αυτήν την κατεύθυνση. Πρόκειται, ενδεχομένως, για έναν τρόπο κοινωνικής αναπαραγωγής ο οποίος οριζόταν σαφώς και μέσα από την επιλογή επαγγέλματος.

Απ' ό,τι προκύπτει από τα στοιχεία της οργάνωσης, η καθοδήγηση πράγματι πέτυχε σε μεγάλο βαθμό. Οι κατάλογοι με τις σχολές στις οποίες σπούδασαν οι νέοι στη Βουλγαρία αναφέρουν με λεπτομέρεια τις ειδικότητες. Παρακάτω παρατίθεται ο πίνακας με τις σχολές που επιλέχθηκαν από την άφιξη των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία έως το 1963. Ο πίνακας ανήκει στην απογραφή της ΔΟΜΕ από το έτος 1963. Το σύνολο των ατόμων που εμφανίζονται σε αυτόν είναι 2311, αριθμός κατά πολύ μικρότερος από τους 6529 που είναι το σύνολο των πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία σύμφωνα με την απογραφή του 1963. Αλλά αναφέρεται στα άτομα που σπούδασαν σε σχολές της Βουλγαρίας και όχι στο σύνολο των λαϊκών δημοκρατιών. Επομένως, λείπουν από τον κατάλογο οι αριθμοί των ατόμων που σπούδασαν σε άλλες χώρες και αυτών που ήταν ήδη σε αρκετά μεγάλη ηλικία και ενσωματώθηκαν κατευθείαν στην παραγωγή, ως ανειδίκευτοι εργάτες οι περισσότεροι.

Τεχνικές σχολές		Βιομηχανικές Σχολές	
Μηχανολογία	33	Υφαντουργία	1
Ηλεκτρολογία	36	Τεχνικοί αυτοκινήτων	3
Οικοδόμοι	10	Μεταλλουργία	15
Δεντροφυτευτές	-	Σωφέρ	3
Δασικοί	2	Ανθρακωρύχοι	2
Μηχ.Κατεργασίας Ξύλου	3	Ηλεκτροτεχνίτες	1
Καλλιτέχνες	-	Ανθρακοτεχνική σχολή	6
Οικονομικά	10	Αγροτεχνικές σχολές	-
Βιομηχανική Χημεία	4	Σχολή κατεργασίας ξύλου	3
Υποδηματοποιία	2	Ναυπηγία	4
Υφαντουργία	9	Σχολές γενικής μόρφωσης	1754
Ετοιμών Ενδυμάτων	27	Ανώτερες τεχνικές σχολές	239
Βιομηχανίας τροφίμων	1	Επιστημονικά ινστιτούτα	2
Αγροτική οικονομία	20	Στρατιωτικές σχολές	82
Ιατρική	26		
Αρτοποιία	-		

¹⁸² Η διαδικασία περιγράφεται με σαφήνεια στην αλληλογραφία που ανέπτυξε η ΔΟΜΕ με το ΚΚΒ. Τα στοιχεία προκύπτουν από το αρχείο αλληλογραφίας της ΔΟΜΕ στο ΒΣΠ.

¹⁸³ Έκθεση με θέμα την εκπαίδευση των παιδιών της οργάνωσης ΔΟΜΕ, 18/8/1966, αρχείο ΔΟΜΕ ΒΣΠ.

Παιδαγωγική σχολή	12		
Σχολή Καλών τεχνών	1		

Ο κατάλογος έχει μεταφερθεί αυτούσιος, έτσι όπως παρατίθεται στο αρχείο της απογραφής.¹⁸⁴ Η διαίρεση σε τεχνικές και βιομηχανικές σχολές δεν είναι ιδιαίτερα σαφής καθώς η ιατρική, η παιδαγωγική σχολή, οι «καλλιτέχνες» και η σχολή καλών τεχνών τοποθετούνται στην κατηγορία των τεχνικών και οι στρατιωτικές σχολές στην κατηγορία των «βιομηχανικών». Ενδεχομένως να οφείλεται σε παράλειψη του ατόμου που καταχώρησε τα στοιχεία στον πίνακα, αλλά προδίδει και την επικέντρωση σε αυτές τις δύο κατηγορίες, γεγονός εμφανές και από τα αριθμητικά στοιχεία.¹⁸⁵

Η εμπλοκή της οργάνωσης δεν σταματούσε στην επιλογή σχολών και επαγγελμάτων αλλά επεκτεινόταν και στο εσωτερικό της λειτουργίας των εργοστασίων. Μέσα στα εργοστάσια υπήρχαν κομματικές επιτροπές οι οποίες αποτελούνταν από εργάτες. Αυτές έπαιρναν αποφάσεις για διάφορα ζητήματα που αφορούσαν το σύνολο των εργατών. Σε αυτές συμμετείχαν εργάτες που διακρίνονταν για την εργατικότητα τους και τη συνεισφορά τους στη σοσιαλιστική ανοικοδόμηση και ήταν σχεδόν αποκλειστικά μέλη του κομμουνιστικού κόμματος, σύμφωνα με τους πληροφορητές. Σε επιστολή της κομμουνιστικής οργάνωσης προσφύγων Βουλγαρίας προς το ΚΚΒ εκφράζεται το αίτημα να συμμετέχουν σε αυτές και εκπρόσωποι των ελλήνων προσφύγων¹⁸⁶. Από τις προφορικές μαρτυρίες προκύπτει ότι και αυτά τα άτομα προτεινόταν από την οργάνωση των προσφύγων. Από το σύνολο των πληροφορητών σε τέτοιου είδους επιτροπή εργοστασίου ήταν η Χρυσούλα και ο Γιώργος.

Όπως προκύπτει από τις περιγραφές της Ελευθερίας, η οργάνωση μπορούσε να μεσολαβήσει και για τη στελέχωση επιχειρήσεων από τους πρόσφυγες. Ανάλογη αλληλογραφία ή οποιοδήποτε άλλο έγγραφο- από αυτά που έχω δει- δεν αποδεικνύει τέτοιου είδους αποφάσεις ανάμεσα στην οργάνωση και το κόμμα. Ενδεχομένως να ήταν θεσμοθετημένη αυτή η διαδικασία αλλά είναι πολύ πιθανό να γινόταν «υπογείως». Η Ελευθερία μιλάει για μερικές περιπτώσεις ατόμων που προσλήφθηκαν σε θέσεις εργασίας επιθυμητές από πολλούς, κατόπιν μεσολάβησης του πατέρα της. Στο παρακάτω απόσπασμα αναφέρεται σε έναν φίλο του πατέρα της:

Ε:..ήταν απ' τους μορφωμένους, πολιτικούς πρόσφυγες, και έγινε διευθυντής στο μεγαλύτερο, τον.. όταν ήταν ο πατέρας μου τον έβαλε διευθυντή στο «Κίνο Μπαλκάν», το κινηματογράφο «Μπαλκάν» το κέντρο, στο κέντρο της Φιλιππούπολης, ήταν το μεγαλύτερο.. εμείς είχαμε εκεί ειδική τέτοιο.. πώς το λένε;.. θεωρείο.

Δ: Θεωρείο για τους έλληνες όλους;

*Ε:Όχι, είχε ένα θεωρείο το οποίο ήταν δικό του. Αυτός σαν διευθυντής..*¹⁸⁷

¹⁸⁴ Αρχείο ΔΟΜΕ ΒΣΠ, απογραφή 1/1/1963.

¹⁸⁵ Ο Θανάσης Μητσόπουλος παραθέτει πίνακα με συγκεντρωτικά στοιχεία για την εκπαίδευση σε όλη την ανατολική Ευρώπη από έκθεση της ΚΕΠΕ. Σύμφωνα με αυτόν τον πίνακα το σύνολο των προσφύγων στη Βουλγαρία ήταν 6.800. Τα παιδιά έως 7 ετών 318, τα παιδιά του δημοτικού 484, του λυκείου και μέσων σχολών 166, οι μαθητές τεχνικών και επαγγελματικών σχολών 182, οι φοιτητές 258, οι εργαζόμενοι 4.050, οι συνταξιούχοι 1250 και οι μη εργαζόμενοι 92. Βλ. Θανάσης Μητσόπουλος, Μείναμε Έλληνες,.. σελ 262.

¹⁸⁶ ΑΣΚΙ κουτί 125, φ=20/6/38, 27/7/1953

¹⁸⁷ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Ελευθερίας 5

Μπορεί να αναγνωριζόταν η χρησιμότητα όλων σε οποιαδήποτε θέση της παραγωγικής διαδικασίας και αν βρισκόταν, για να θυμηθούμε και την ιστορία της «βιδίτσας» αλλά οι απολαβές-οικονομικές και συμβολικές- δημιουργούσαν, όπως φαίνεται, την κοινωνική διαστρωμάτωση. Ο επίσημος λόγος αποσιωπά τη διαφορά ως προς το κύρος που προσέδιδαν τα διαφορετικά επαγγέλματα αλλά τα έθετε όλα στην ίδια βαθμίδα τονίζοντας ότι είναι απαραίτητη και κοινή η προσφορά όλων για το κοινωνικό σύνολο. Δεν αναφέρεται στις αιτίες που δίνουν τη δυνατότητα σε κάποιους να μπορούν να παρακολουθούν τις κινηματογραφικές ταινίες από το θεωρείο της αίθουσας και όχι από την πλατεία.

Η εμπειρία της εργασίας

Ο λόγος των προσφύγων για την εργασία είναι διακειμενικός, εντάσσοντας στοιχεία τόσο από τον επίσημο λόγο όσο και από τη βιωμένη εμπειρία, ακροβατώντας διαρκώς στον άξονα του «πριν» και του «μετά», κινούμενος στους χώρους εντός και εκτός εργασίας. Το γεγονός ότι η εργασία λειτούργησε ως κεντρική έννοια για την κατανόηση και τη λειτουργία της σοσιαλιστικής κοινωνίας φαίνεται και από τις αφηγήσεις ως προς αυτό το θέμα. Η εργασία γίνεται αφορμή για την περιγραφή μιας σειράς δραστηριοτήτων που κινούνται γύρω από αυτήν, δίχως να επικεντρώνεται αποκλειστικά στην παραγωγική διαδικασία. Η ανάμνησή της γίνεται αφορμή κυρίως για περιγραφή της καθημερινής ζωής κατά τη διάρκεια του σοσιαλισμού και για σύγκριση με τις σύγχρονες συνθήκες. Ο ρόλος της εργασίας διαδραματίζεται και σε μια σειρά έξω-εργασιακών δραστηριοτήτων, προσδιορισμένων, ωστόσο από το θεσμό της. Μέσα από την περιγραφή της εργασίας και των έξω-παραγωγικών δραστηριοτήτων που αυτή όριζε, διατυπώνονται γενικές κρίσεις για τη σοσιαλιστική και μετά-σοσιαλιστική εμπειρία. Η επικέντρωση των συγκρίσεων με βασικό γνώμονα τις εργασιακές συνθήκες «πριν» και «μετά» ενισχύεται και από τις σύγχρονες εργασιακές συνθήκες της βουλγαρικής κοινωνίας, κυρίως την ανεργία¹⁸⁸ και τους χαμηλούς μισθούς.

α. Ο ρόλος του κόμματος

Όπως φαίνεται και από το δείγμα των πληροφορητών, η κοινωνική τους θέση στην οργάνωση και ο βαθμός «συμμόρφωσης» στον λόγο της έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εκπαίδευση και την ένταξή τους στην παραγωγή. Εκτός από την Μαρία που ήταν γιατρός και την Ελευθερία που εργάστηκε μόνο περιστασιακά σε αγροτικούς συνεταιρισμούς, οι υπόλοιποι πληροφορητές έχουν δουλέψει είτε ως υπάλληλοι (Χρυσούλα, Γιώργος και Κώστας) είτε ως εργάτες (Βασούλα, Μιχάλης, Ελένη, Βασίλω) σε χώρους παραγωγής. Πέρα από τη θέση στην οργάνωση, η ιδιότητα του κομματικού μέλους ήταν καθοριστική για την κοινωνική θέση που κατείχε το άτομο στους χώρους εργασίας. Αλλά η εισαγωγή στο κόμμα γινόταν κατόπιν ελέγχου του οικογενειακού περιβάλλοντος του ατόμου και πιστοποίησης του

¹⁸⁸ Η εμφάνιση της ανεργίας ήταν άμεση επίπτωση της πτώσης του σοσιαλιστικού καθεστώτος. Στη Βουλγαρία έως το τέλος του 1990 είχαν απολυθεί πάνω από 220.000 άτομα, εκ των οποίων το 45% ήταν βιομηχανικοί εργάτες. Ο αριθμός αυτός έφτασε τις 350.000 τον Σεπτέμβριο του 1991, ανεβάζοντας την ανεργία στο 10% του εργατικού δυναμικού. Βλ. Πάνος Καζάκος, Οικονομικές εξελίξεις και Μεταρρυθμίσεις στη ΝΑ Ευρώπη. Στο Βερέμης, Θ. (επ) Βαλκάνια, Από τον διπολισμό στη νέα εποχή, Γνώση 1995.σελ. 79.

ήθους του από άλλα άτομα που ήταν ήδη μέλη¹⁸⁹. Για τους πολιτικούς πρόσφυγες συνέβαλλαν πολύ οι πληροφορίες που καταχωρούσε η οργάνωση ΔΟΜΕ¹⁹⁰. Από το σύνολο των πληροφορητών, μέλη του κόμματος ήταν οι τρεις υπάλληλοι, οι οποίοι βρισκόταν σε διοικητικές θέσεις και η Βασίλω, η οποία διατηρούσε καλούς δεσμούς με την οργάνωση.

Η Μαρία και η Ελευθερία δεν έγιναν μέλη του κόμματος, παρόλο που τους προτάθηκε. Η Μαρία αρνήθηκε να γίνει μέλος του κόμματος γιατί «αυτά που έλεγαν δεν γινότανε», εννοώντας τα στάδια της κοινωνικής εξέλιξης (σοσιαλισμός-κομμουνισμός) έτσι όπως περιγραφόταν στον κυρίαρχο λόγο. Αλλά παραδέχεται ότι πήρε την θέση ως γιατρός στο πανεπιστήμιο κατόπιν παρέμβασης του κόμματος, μέσω του συζύγου της. Η Ελευθερία αρνήθηκε να γίνει μέλος του κόμματος, γιατί μετά το θάνατο του πατέρα της, ο οποίος ήταν πρόεδρος της οργάνωσης στο Πλόβνιτφ, παρατήρησε ότι «ο καθένας κοιτούσε το συμφέρον του στην οργάνωση» ταυτίζοντας με αυτόν τον τρόπο την οργάνωση με το κόμμα. Ωστόσο και οι δύο ευνοήθηκαν αρκετά από τη θέση των οικογενειών τους στο κόμμα και τους δόθηκε η δυνατότητα να σπουδάσουν, γεγονός που αναφέρουν και οι ίδιες στις αφηγήσεις τους. Η άρνησή τους να εγγραφούν στο κόμμα παρουσιάζεται από τις ίδιες ως πράξη αντίστασης γιατί δέχτηκαν πίεση από το οικογενειακό περιβάλλον και αυτό της οργάνωσης. Τέλος, η Βασούλα, ο Μιχάλης και η Ελένη, που ανήκαν στα μέλη με την χαμηλότερη κοινωνική θέση στην οργάνωση, δεν ήταν μέλη του κόμματος.

Εάν δούμε την κοινωνική σύνθεση των μελών του κομμουνιστικού κόμματος στη Βουλγαρία παρατηρούμε ότι το ποσοστό των υπαλλήλων με ανώτερη και ανώτατη μόρφωση ακολουθεί ανοδική πορεία. φτάνοντας το 35% κατά τη δεκαετία του '80. Την ίδια περίοδο οι εργάτες αποτελούσαν το 40-44% περίπου των μελών¹⁹¹, όταν η εργατική τάξη αποτελούσε το 75% περίπου του ενεργού πληθυσμού. Επομένως, η αναλογία των ανώτερων υπαλλήλων που ήταν μέλη του κόμματος είναι αρκετά μεγαλύτερη από αυτή των εργατών. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τα μέλη του κόμματος μπορούσαν ευκολότερα να ελιχθούν στον κρατικό μηχανισμό και να εξασφαλίσουν ευνοϊκότερες συνθήκες εργασίας από τους υπόλοιπους πολίτες-γεγονός που προκύπτει και από τις προφορικές μαρτυρίες. Συνεχίζοντας αυτό το συλλογισμό θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε και το αντίθετο: Το κομμουνιστικό κόμμα συνέβαλλε στην προώθηση των μελών του σε διοικητικές ώστε να εξασφαλίζεται η «συμμόρφωση» στις επιθυμίες του στην κρατική διοίκηση. Αυτή η σχέση αλληλεξάρτησης ανάμεσα στην ανώτερη ηγεσία του κόμματος και τα μέλη του μας θυμίζει την «ιεραρχική πειθάρχηση» του Foucault. Τα μέλη του κόμματος και οι οικογένειές τους επωφελούνται μέσω της «συμμόρφωσης» που επιδεικνύουν σε αυτό, με αποτέλεσμα να επιβραβεύονται με την τοποθέτησή τους σε θέσεις εργασίας που προσδίδουν κύρος και εξασφαλίζουν ευνοϊκές συνθήκες.

Η αναλογία του (μικρού) δείγματος των πληροφορητών σε συνδυασμό και με αρκετούς κατοίκους στη Ντρούσμπα εμφανίζεται να βρίσκεται σχετικά κοντά στα παραπάνω ποσοστά. Υψηλή αναλογία εργατών πολιτικών προσφύγων που ήταν μέλη του κόμματος εμφανίζεται κυρίως στην πρώτη γενιά των ανταρτών-κυρίως αντρών-

¹⁸⁹ Σύμφωνα με το καταστατικό του ΚΚΒ η αίτηση ενός εργάτη για να γίνει μέλος του κόμματος έπρεπε να συνοδεύεται από 3 συστατικές επιστολές ατόμων που είχαν ήδη συμπληρώσει τουλάχιστον 3 έτη ως μέλη. Βλ. Κυριάκος Κεντρωτής, Βουλγαρία, στο Θ. Βερέμης, Βαλκάνια, από το διπολισμό στη νέα εποχή, Γνώση, Αθήνα, 1995. σελ 270.

¹⁹⁰ Μία σειρά εγγράφων με τα προσωπικά δεδομένα των μελών και επιστολών που αποτελούν αναφορές αυτών των δεδομένων προς το κομμουνιστικό κόμμα Βουλγαρίας προδίδουν αυτόν το ρόλο της οργάνωσης. Αρχείο ΔΟΜΕ ΒΣΠ.

¹⁹¹ Κυριάκος Κεντρωτής, Βουλγαρία, στο Θ. Βερέμης (επ), Βαλκάνια, από το διπολισμό στη νέα εποχή, Γνώση, Αθήνα, 1995. σελ 271

που ήταν μέλη του κόμματος και μάλιστα με την ιδιότητα των «αντιφασιστών». Παρατηρούμε ότι ανάμεσα στην πρώτη γενιά προσφύγων και τη δεύτερη, η αναλογία των εργατών που ανήκε στο κομμουνιστικό κόμμα ακολουθεί πτωτική πορεία, συμβαδίζοντας με την αντίστοιχη του συνόλου της βουλγαρικής κοινωνίας¹⁹².

Σχεδόν όλα τα άτομα στη Ντρούσπα παραδέχονται ότι η ιδιότητα του κομματικού μέλους προσέφερε προνόμια στην εργασία και στις κοινωνικές παροχές αλλά και ισχυρότερη θέση απέναντι στους εργαζόμενους που δεν ήταν μέλη. Οι σχέσεις εξουσίας που δημιουργούνταν ανάμεσα στα κομματικά μέλη και τους υπόλοιπους εργαζόμενους ήταν και θεσμικά προσδιορισμένη εφόσον μόνο η πρώτη κατηγορία συμμετείχε στα κομματικά εργοστασιακά συμβούλια που έπαιρναν αποφάσεις για το σύνολο των εργατριών και εργατών. Αλλά αυτή η ανισότητα ήταν συνεχής και στην καθημερινή σχέση των εργαζόμενων. Όσοι δεν ήταν μέλη του κόμματος αναφέρουν ότι δεν μπορούσαν να μιλήσουν ελεύθερα σε συναδέλφους που ανήκαν στο κόμμα γιατί ήταν πολύ πιθανό να μεταβιβαστούν οι απόψεις τους στη διοίκηση του εργοστασίου.

Φοβούσαν να μιλήσεις, κι όταν πήγαινάμε στη, στο εξωτερικό που πήγαινάμε με πρόσκληση τα ξαδέρφια¹⁹³ μ' κι ερχόμασταν πάλι πίσω.. στην αστυνομία τον έλεγαν (στον σύζυγό της) «ό,τι είδες να μείνουν για 'σένα, να μη λες πουθενά τίποτα».. ό,τι καλά είδαμε εκεί, τα καλά, τα καλά πράγματα να μην τα λέμε εδώ στη Βουλγαρία.. Ήταν πολύ αυστηρά, πάρα πολύ, δεν μπορούσες να πεις κουβέντα (με έμφαση), κουβέντα δεν μπορούσες να πεις αντίθετη στο κόμμα...

Εκεί στη γειτονιά μας είχαμε μια ελληνίδα, Βασιλική, την έλεγαν, κι αυτή λέει την είπαν ότι «στη Γερμανία είναι καλά, τα ξαδέρφια μ'» [εννοεί τα ξαδέρφια της Βασιλικής σε αυτήν την περίπτωση]/μ, όχι πλάγια γιατί είναι τα δικά σου λόγια. Κι εγώ είπα κάποια φιλενάδα μ' κι αυτή πήγε και την πρόδωσε, επειδή αυτή ήταν κομμουνίστρια (εννοεί μέλος του κομμουνιστικού κόμματος). Και την φώναζε στο εργοστάσιο μέσα αυτός που είναι υπεύθυνος στους κομμουνιστάι και την έκανε παρατήρηση, «γιατί» λέει «μιλάς για την Γερμανία πώς είναι και τι δεν είναι», ναι. Φοβούσαν να μιλήσεις, τίποτα δεν πρέπει να πεις τίποτα, για τα ξένα τα κράτη πώς ζούσαν πιο καλά από τη Βουλγαρία.¹⁹⁴

Ο κυριαρχικός ρόλος των μελών του κόμματος εξαπλώνεται ακόμη και σε θέματα καθημερινών συζητήσεων. Η φίλη της Βασούλας, ως μέλος του κόμματος, αξιολόγησε ως «αξιόμειπτη» την άποψη της Βασιλικής και θεώρησε απαραίτητο να την αναφέρει σε ανώτερο στέλεχος του εργοστασίου και του κόμματος. Ο έλεγχος του κόμματος γίνεται διάχυτος καθώς διαπερνά μέχρι και τις καθημερινές φιλικές συζητήσεις. Η «τιμωρία» ήρθε από το εργοστάσιο, φανερώνοντας έτσι τον άμεσο ρόλο του κράτους μέσω της εργασίας, καθώς ενεργοποιείται στον χώρο του εργοστασίου ένας μηχανισμός εκφοβισμού και πειθάρχησης ώστε να αποφεύγεται οποιαδήποτε έκφραση «αντικομματικού»-και κατ' επέκταση αντικρατικού- λόγου.

Ένα σχετικά γενικό φαινόμενο είναι η ρητή δήλωση πολλών ατόμων, που ανήκαν στην εργατική τάξη, ότι αρνήθηκαν να γίνουν μέλη του κόμματος, παρόλο που ισχυρίζονται ότι τους προτάθηκε. Αυτός ο ισχυρισμός είναι αρκετά συχνός στις

¹⁹² Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει μετά από γενική επισκόπηση του υλικού του αρχείου ΔΟΜΕ ΒСΠ αλλά δεν το αναφέρω με απόλυτη βεβαιότητα γιατί υπάρχουν συγκεντρωτικοί αριθμοί που να το αποδεικνύουν με σαφήνεια.

¹⁹³ Είχε συγγενείς που ήταν μετανάστες στη δυτική Γερμανία.

¹⁹⁴ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Βασούλας 2.

συζητήσεις στη Ντρούσπα. Η προσχώρηση στο κόμμα γινόταν ύστερα από κατάθεση αίτησης σε αυτό και η αποδοχή της ύστερα από αυστηρούς ελέγχους. Ο ισχυρισμός ότι δεν θέλησαν να γίνουν μέλη είναι συνήθης τόσο στους πρόσφυγες όσο και σε πολλούς βούλγαρους¹⁹⁵. Αυτοί οι ισχυρισμοί συχνά είναι αναληθείς και αποτελούν εκ των υστέρων προσπάθειες απόδειξης ατομικής αντίστασης στο σοσιαλιστικό καθεστώς. Αλλά το ενδιαφέρον βρίσκεται ακριβώς στο γεγονός ότι αποτελούν ψευδείς δηλώσεις. Γίνεται προσπάθεια να αναδειχθεί ότι η «χαμηλή» κοινωνική και εργασιακή τους θέση ήταν αποτέλεσμα επιλογής «από τα πάνω», ως «τιμωρία» για την ατομική τους αντίσταση. Αποφεύγουν, συνήθως, να αναφερθούν σε ενδεχόμενες αποτυχημένες προσπάθειες τους να αποκτήσουν ισχυρότερο ρόλο στο πλέγμα των σχέσεων κυριαρχίας με την υποβολή αίτησης για εισαγωγή στο κόμμα. Με αυτόν τον τρόπο αυτοπαρουσιάζονται ως «ήρωες» που αντιστάθηκαν σε ένα ισχυρό καθεστώς, αρνούμενοι τα προνόμια που προσέφερε, για λόγους ιδεολογίας, τονίζοντας ότι οι πράξεις του κόμματος δεν συμβάδιζαν με το λόγο του. Επιπλέον, το γεγονός ότι αυτοί οι εργάτες, οι οποίοι δεν ήταν μέλη του κόμματος, βίωναν τη θέση τους ως κατώτερη κοινωνικά, σε σχέση με αυτή των υπαλλήλων- που ήταν συνήθως μέλη του κόμματος- φανερώνει ότι ένιωσαν ως απατηλά τα προτάγματα του κυρίαρχου λόγου που επικαλούνταν την ισότητα όλων των ατόμων που συμμετείχαν στην παραγωγική διαδικασία.

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αυτού του είδους οι δηλώσεις ενίοτε αποτελούν την προσπάθεια έκφρασης ενός λόγου «νομιμοποίησης» του σημερινού καθεστώτος και απόρριψης του παρελθόντος. Άλλωστε, μέσα από την απόρριψη του παρελθόντος οι εκάστοτε «απορριφθέντες» από αυτό απολαμβάνουν ένα είδος προσωπικής δικαίωσης.

Τελικά, αυτό που ενδιαφέρει δεν είναι πόσοι λένε την «αλήθεια», πόσοι, δηλαδή, πράγματι αρνήθηκαν να γίνουν μέλη του κόμματος. Αυτό που έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι ότι έχει αναπτυχθεί ένα μετά-σοσιαλιστικό αφήγημα που επιδεικνύει την έντονη ανάγκη πολλών ατόμων να δηλώσουν ότι απείχαν συνειδητά από τη διαδικασία της διεκδίκησης οποιασδήποτε κυριαρχίας μέσα σε ένα καθεστώς που, όπως υπονοούν, στηριζόταν στην προσδοκία των υποκειμένων να αποκτήσουν θέσεις κυριαρχίας στην «κοινωνική ιεραρχία». Το αφήγημα αυτό αποτελεί ένδειξη ότι πολλοί προσδοκούσαν να αποκτήσουν ισχυρότερη θέση μέσω της «συμμόρφωσης» στον κυρίαρχο λόγο και της ένταξης στο κόμμα. Εάν πολλοί από αυτούς, που σήμερα περιγράφουν τέτοιες «αντιστασιακές» στάσεις, είναι οι ίδιοι που τότε προσδοκούσαν να γίνουν μέλη του κόμματος, η αποκήρυξη της στάσης «συμμόρφωσης» γίνεται αποκήρυξη και των παρελθοντικών τους προσδοκιών.

β. Ο χώρος και ο χρόνος της εργασιακής δραστηριότητας

Για να κατανοήσουμε τις περιγραφές των δραστηριοτήτων στους χώρους παραγωγής πρέπει να δούμε τη δομή τους και τις δραστηριότητες που φιλοξενούσαν. Ο χώρος του εργοστασίου δεν προσφερόταν μόνο για την παραγωγική διαδικασία αλλά συμπεριλάμβανε μία σειρά καθημερινών δραστηριοτήτων που έπαιρναν συλλογικό χαρακτήρα. Μέσα στα μεγάλα εργοστάσια υπήρχαν υπηρεσίες προσφερόμενες από την επιχείρηση. Παιδικοί σταθμοί, εστιατόριο, γιατροί,

¹⁹⁵ Ο ιστορικός Varban Todoron που ερευνά προφορικές μαρτυρίες από την περίοδο της σοσιαλιστικής Βουλγαρίας έχει διαπιστώσει ότι πολλοί πληροφορητές λένε πως αρνήθηκαν να γίνουν μέλη του κόμματος ενώ αποδεικνύεται ότι είχαν υποβάλλει αιτήσεις οι οποίες απορρίφθηκαν. Το στοιχείο αυτό αποτελεί προσωπική ανακοίνωση του Βαρμπάν Τοντόροβ καθώς η έρευνά βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη.

κομμωτήρια, και καταστήματα ειδών διατροφής υπήρχαν μέσα στις εγκαταστάσεις των μεγάλων εργοστασίων ώστε να μπορούν να εξυπηρετηθούν οι εργάτες. Στους συνεταιρισμούς βιοτεχνικής παραγωγής, που ήταν μικρότερες παραγωγικές μονάδες («κοοπεράτσεις»), υπήρχε εστιατόριο για τη διατροφή των εργαζόμενων κατά τη διάρκεια του μεσημεριανού φαγητού. Στα μεγάλα εργοστάσια υπήρχε γυμναστής ή γυμνάστρια που οργάνωνε τις ασκήσεις των εργατών κατά το προκαθορισμένο, για κοινή γυμναστική κατά το πρωινό διάλειμμα. Επιπλέον, κοντά στα μεγάλα εργοστάσια υπήρχαν εστίες που τις διαχειριζόταν οι ίδιες οι επιχειρήσεις και διέμεναν οικογένειες εργαζόμενων σε αυτές. Σε εστίες τέτοιου τύπου έμεναν οι περισσότεροι κάτοικοι της Ντρούσπα έως το 1968, έτος που κτίστηκε η συνοικία και παραχωρήθηκαν διαμερίσματα στην οργάνωση των προσφύγων. Βλέπουμε πως οι μεγάλες επιχειρήσεις παραγωγής λειτουργούσαν σε ένα πλαίσιο «αυτοδιαχείρισης», επιδιώκοντας να καλύψουν άμεσα τις βιοτικές ανάγκες των εργαζόμενων μέσα από ένα σύστημα αναδιανομής του κέρδους τους. Ωστόσο δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για αυτοδιαχειριζόμενες οντότητες, καθώς ο κρατικός-κομματικός έλεγχος ήταν διαρκής και καθοριστικός για την πορεία τους.

Κάθε επιχείρηση ακολουθούσε ένα σύστημα ταξινόμησης του καθημερινού χρόνου και ελέγχου των δραστηριοτήτων στην παραγωγή αλλά και αυτών που δεν σχετίζονται άμεσα με την παραγωγική διαδικασία. Η κάρτα που «χτυπούσαν» οι εργαζόμενοι κατά την είσοδο και έξοδο από το εργοστάσιο, ώστε να καταγράφεται ο χρόνος παραμονής, η υποχρεωτική γυμναστική που γινόταν «για τη φυσική κατάσταση των εργαζομένων αλλά και για να γίνονται πιο αποδοτικοί»¹⁹⁶, η κοινή συνεστίαση για το μεσημεριανό φαγητό, η «νόρμα» που έπρεπε να βγει σε προκαθορισμένο χρόνο, δημιουργούν αυστηρές ταξινομήσεις του εργασιακού χρόνου. Η αρχιτεκτονική του χώρου και του χρόνου εργασίας μάς επαναφέρει στη θεωρία του Foucault¹⁹⁷ σχετικά με το ρόλο της ταξινόμησης και της οριοθέτησης της δράσης του ατόμου μέσα στο σύνολο και τη δημιουργία «πειθήνιων» σωμάτων. Το άτομο γίνεται αυτόνομο μέλος του κοινωνικού συνόλου του εργοστασίου αλλά άρρηκτα δεμένο, παράλληλα, με τους υπόλοιπους εργαζόμενους. Η δράση όλων μαζί συντελεί στην επίτευξη της «αρμονίας», της «αποδοτικότητας» και της «τάξης».

Επιπλέον ενέργειες των επιχειρήσεων που επεκτεινόταν εκτός εργασιακού χώρου ήταν η διανομή εισιτηρίων για τον κινηματογράφο και το θέατρο, για τον ελεύθερο χρόνο των εργατών και οι οργανώσεις ημερήσιων εκδρομών για τις ημέρες ξεκούρασης. Η επιχείρηση ήταν αυτή που μεριμνούσε και για τις θερινές διακοπές. Για 20 ημέρες κάθε χρόνο οι εργάτες μπορούσαν να επισκεφτούν ένα παραθεριστικό κέντρο εντός της Βουλγαρίας, καταβάλλοντας ένα ελάχιστο ποσό για κάθε μέλος της οικογένειάς τους. Υπήρχε η δυνατότητα να γίνει επιλογή και μιας άλλης χώρας ως προορισμός διακοπών, οργανωμένων πάλι από το εργοστάσιο, αλλά θα έπρεπε να είναι χώρα του υπαρκτού σοσιαλισμού. Σε αυτές τις περιπτώσεις γινόταν ανταλλαγές εργαζόμενων από την άλλη χώρα και οι μεν πήγαιναν στα παραθεριστικά κέντρα των δε, επομένως τα έξοδα χρεωνόταν αμφοτέρως οι επιχειρήσεις και όχι οι εργαζόμενοι.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Η φράση αποτελεί απόσπασμα από τη συνέντευξη του Γιώργου.

¹⁹⁷ Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία*..

¹⁹⁸ Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορούσαν να ταξιδέψουν μόνοι τους προς αυτές τις χώρες αλλά αυτή η επιλογή ήταν πιο δαπανηρή γιατί δεν βασιζόταν στο σύστημα ανταλλαγής. Υπήρχε η δυνατότητα να ταξιδέψουν και σε χώρες της «δύσης» αλλά απαιτούνταν συγκεκριμένη γραφειοκρατική διαδικασία ώστε να εξεταστούν οι λόγοι της μετακίνησης. Σχετικά ταξίδια περιγράφονται κυρίως, όταν προτασσόταν ως προορισμός η επίσκεψη σε συγγενικά πρόσωπα.

Σε όλα τα παραπάνω θα έπρεπε να προσθέσουμε και το ρόλο των εργοστασίων στις γιορτές και τις αργίες και ιδίως στην εργατική πρωτομαγιά. Την 1^η Μαΐου γινόταν παρέλαση των εργατών και των μαθητών. Στις πρώτες γραμμές παρατασσόταν οι συντάρτικοι εργάτες και οι αριστούχοι μαθητές αντίστοιχα και ακολουθούσαν οι υπόλοιποι μαθητές και εργάτες. Η συμμετοχή σε αυτήν ήταν υποχρεωτική. Εσωτερικές γιορτές των εργοστασίων αποτελούσαν οι ημέρες βράβευσης των συντάρτικων. Καθοριστικό ρόλο έπαιζαν οι χώροι εργασίας και στις «απαγορευμένες» χριστιανικές γιορτές. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που λένε- κυρίως οι γυναίκες- για τη Μεγάλη Πέμπτη. Έβαφαν τα αυγά στο σπίτι προσέχοντας να μη βαφούν και τα χέρια τους, σημάδι που θα «πρόδιδε» την επόμενη ημέρα στο χώρο εργασίας αυτήν τη χριστιανική συνήθειά τους. Αλλά και η απουσία από την εργασία σε ημέρες χριστιανικών εορτών αποτελούσε ένδειξη θρησκευτικής προσήλωσης.

Η περιγραφή της εργασίας περιλαμβάνει όλες τις παραπάνω δραστηριότητες (ελεύθερος χρόνος, διακοπές, γιορτές), δίχως να περιορίζεται στον χώρο και χρόνο της εργασίας. Οι αφηγήσεις για την εργασία συχνά επικεντρώνονται και στις παροχές που δινόταν μέσω αυτής. Οι Bob Deacon και Anna Vidinova διαπιστώνουν ότι το σύστημα της κοινωνικής ασφάλισης και οι παροχές στη Βουλγαρία ήταν πολύ ικανοποιητικές για τους εργαζόμενους¹⁹⁹. Οι ιδιωτικοποιήσεις και η αλλαγή της κοινωνικής πολιτικής μετά το 1990 αποτελούν κεντρικό στοιχείο στη σύγκριση της σοσιαλιστικής και μετά-σοσιαλιστικής κοινωνίας στο λόγο των προσφύγων.

Η ιδιότητα του εργαζόμενου στη σοσιαλιστική Βουλγαρία ήταν συνυφασμένη με μία σειρά καθημερινών πρακτικών που εμπλέκουν το χρόνο της εργασίας, της γυμναστικής και του μεσημεριανού φαγητού και του ελεύθερου χρόνου (θέατρο, κινηματογράφος, γιορτές στο εργοστάσιο), του χρόνου ενασχόλησης με την καθημερινή κατανάλωση, την υγεία και τον καλλωπισμό (παντοπωλείο, ιατρείο και κομμωτήριο εντός του εργοστασίου), των ημερών ξεκούρασης (διακοπές και αργίες με γιορτές και παρέλαση). Τα σώματα υποχρεώνονται να μετακινούνται στη βάση ενός προκαθορισμένου προγράμματος ημερήσιου και ετήσιου, διατηρώντας όχι μόνο συνέπεια ως προς τα ωράρια αλλά και ως προς την επιθυμητή συμπεριφορά. Η δημόσια έκφραση λόγων που τασσόταν ενάντια στους κρατικούς θεσμούς, η φανέρωση δυσπιστίας στη «σοσιαλιστική ανοικοδόμηση», ήταν αιτία τιμωρίας που μεταφραζόταν σε ισχυρές επιπλήξεις αλλά κάποιες φορές και σε απώλεια παροχών που προσφερόταν από την εργασία ή, σε ακραίες περιπτώσεις και στην απώλεια της θέσης εργασίας. Ωστόσο, η απώλεια της θέσης εργασίας δεν σήμαινε πως έμενε κανείς άνεργος, ως τιμωρία για τη διάπραξη αξιόμιπτων πράξεων αλλά σήμαινε μία δυσμενή μετάθεση.

Εάν θέλουμε να δούμε πώς ορίζεται ο καθημερινός χρόνος του εργαζόμενου δεν θα πρέπει να περιοριστούμε στο χρόνο της παραγωγικής διαδικασίας και στο χώρο του εργοστασίου. Η σύνθεση όλων των παραπάνω καθημερινών και ετήσιων πρακτικών ορίζουν τον εργασιακό χρόνο. Αυτός αποτελείται από ταξινομημένες ώρες εργασίας και ταξινομημένες ώρες και ημέρες ξεκούρασης. Στο «θεσμοθετημένο» πρόγραμμα των πληροφορητών μας θα πρέπει να προσθέσουμε και τις δραστηριότητες της οργάνωσης των πολιτικών προσφύγων. Επομένως, η «ιδεατή» εικόνα του πολιτικού πρόσφυγα ήταν το άτομο εκείνο που θα συμμετείχε με πειθαρχία στο πρόγραμμα του εργοστασίου και θα αγωνιζόταν για το «ανέβασμα της νόρμας», θα ήταν ενεργό στις συνελεύσεις των εργατών του, θα συμμετείχε στις

¹⁹⁹ Bob Deacon –Anna Vidinova, Κοινωνική πολιτική στη Βουλγαρία, στο Bob Deacon..(κ.α.), Η νέα Ανατολική Ευρώπη, το Παρελθόν, το Παρόν και το Μέλλον της Κοινωνικής Πολιτικής, επιμέλεια Νίκος Κοκοσαλάκης, Gutenberg, 1996. σελ 132.

προσφερόμενες από αυτό διακοπές και στις εκδηλώσεις των κατά τόπους λεσχών των πολιτικών προσφύγων. Το εργοστάσιο και η οργάνωση γίνονται οι μεσολαβητές ανάμεσα στον χρόνο του ατόμου και το κράτος. Ο βαθμός συνέπειας στα ωράρια της εργασίας, συμπεριλαμβανομένων και των προτεινόμενων έξω-παραγωγικών δραστηριοτήτων, και στα ωράρια της οργάνωσης, συνθέτει το κοινωνικό προφίλ του ατόμου και την «κατάταξή» του στην αντίστοιχη κοινωνική θέση. Μέσω της διερεύνησης του βαθμού «συμμόρφωσης» του ατόμου στο κρατικά προσδιορισμένο ωράριο, μπορούμε να ανιχνεύσουμε και τον βαθμό της ατομικής αντίστασης.

Η Catherine Verdery θεωρώντας τη διαχείριση του χρόνου ως «πολιτισμική μεταβλητή»²⁰⁰ εξετάζει τη διαδικασία λειτουργίας του στη σοσιαλιστική Ρουμανία. Εντοπίζει τους όρους «κρατικοποίησης» του καθημερινού χρόνου του πολίτη. Η ανάλυσή της επικεντρώνεται στη λειτουργία της αναμονής. Η αναμονή των πρώτων υλών στα εργοστάσια ήταν συχνή λόγω εσφαλμένων υπολογισμών κατά τον κεντρικό σχεδιασμό. Αποτέλεσμα της αναμονής ήταν αρκετές ημέρες απραγίας στα εργοστάσια, ενώ με την έλευση των απαραίτητων υλών γινόταν εντατικοποίηση της παραγωγής. Η αναμονή, σύμφωνα με τη Verdery, γίνεται κεντρική σε διάφορους τομείς της καθημερινότητας, κυρίως με τις ουρές στα καταστήματα και την καθυστέρηση της αναδιανομής. Παρατηρεί πως υπάρχει ένας κρατικός καθορισμός του χρόνου που συχνά οδηγεί σε μη αναμενόμενες αναμονές, οδηγώντας τους πολίτες να πληρώνουν το κρατικό έλλειμμα σε χρόνο. Ονομάζει αυτή τη διαδικασία «φόρο χρόνου»²⁰¹. Διαπιστώνει ότι με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται η κοινωνική απόσταση ανάμεσα στα άτομα που περιμένουν και σε αυτά που είναι υπεύθυνα για την αναμονή. Η κοινωνική απόσταση αναδεικνύεται και στο παράδειγμα με τη διανομή των διαμερισμάτων των πολιτικών προσφύγων. Το πλέγμα των σχέσεων κυριαρχίας έγινε καθοριστικό για τη μεγάλη ή μικρή αναμονή των μελών της οργάνωσης στην απόκτηση αυτής της παροχής, όπως έχουμε δει στα προφορικά αποσπάσματα στο κεφάλαιο «σχέσεις με την οργάνωση».

Η αναμονή στα εργοστάσια, που εντόπισε η Catherine Verdery στη Ρουμανία, δεν φαίνεται να συνέβαινε στον ίδιο βαθμό στη Βουλγαρία. Σε ερώτηση μου σχετικά με την ύπαρξη πιο χαλαρών ημερών στο εργοστάσιο η απάντηση προκάλεσε ενόχληση για την «άγνοιά» μου :

«Πώς να σου πω, δεν έχετε πάει σε τέτοια εργοστάσια, μμ, αυτά είναι μεγάλα εργοστάσια,.. εκεί πρέπει να δουλεύεις.»²⁰²

Ωστόσο ο Γιώργος, ο οποίος εργάστηκε στον κεντρικό οικονομικό σχεδιασμό, επισήμανε ότι υπήρχαν σφάλματα διανομής που οδηγούσαν σε δυσλειτουργία των εργοστασίων. Αλλά όλοι οι εργάτες με τους οποίους μίλησα δεν θεωρούν ότι υπήρχαν ημέρες με λιγότερη δουλειά. Πιθανώς να μην ήταν σύνηθες φαινόμενο και να συνέβαινε αρκετά λιγότερο στη Βουλγαρία σε σχέση με τη Ρουμανία.

Η «ξεκούραση» είναι κεντρική έννοια στις περιγραφές του εργασιακού χρόνου. Μία λέξη, η «ποτσίφκα» (ξεκούραση) περιγράφει τον χρόνο διαλείμματος και φαγητού στο εργοστάσιο και τον χρόνο των θερινών διακοπών. Φράσεις όπως «κάναμε ποτσίφκα», «πηγαίναμε ποτσίφκα» χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν θεσμοθετημένες ώρες ξεκούρασης. Η λέξη ποτσίφκα δεν σηματοδοτεί απλώς ένα χρονικό διάστημα ξεκούρασης αλλά μία συλλογική διαδικασία που ορίζεται από το πρόγραμμα της εργασίας. Παρόλο που οι συνεντεύξεις έγιναν στην ελληνική γλώσσα, η αναφορά στις διακοπές και στα διαλείμματα της ώρας εργασίας γίνεται περισσότερο με αυτήν τη λέξη παρά με την ελληνική της απόδοση, σα να πρόκειται

²⁰⁰ Catherine Verdery, What was socialism and what comes next..., σελ 39

²⁰¹ Στο ίδιο, σελ 48.

²⁰² Απόσπασμα από τη συνέντευξη του Μιχάλη 5.

για ένα θεσμό που χάνει την έννοιά του με τη μετάφραση. Ενώ η ακριβής μετάφραση είναι η λέξη «ξεκούραση», οι πληροφορητές επιλέγουν τον όρο στη βουλγαρική καθώς η μεταφρασμένη έννοια δεν σηματοδοτεί την ίδια λειτουργία.

Δ: Όταν είχατε άδεια πηγαίνατε εκδρομές; Εξκούρτζια (εκδρομή);

Ε: Άδεια; ότπουσκες όταν πέρναμε; Κάθε χρόνο πααίνομε.

Δ: Ναι, με τον άντρα σας;

Ε: Με τον άντρα, με τους άντρες, με τα παιδιά. Ήταν 8 λέβα..

Δ: 8 λέβα τι ήτανε;

Ε: Να πας, εξ.. (ξεκινάει να πει εξκούρτζια) να πας τέτοιο, να πας ποτσιφκα, πώς το είπες; Όχι εξκούρτζιες, ποτσιφκα να, σε ξεκούραση να πας το καλοκαίρι, τόσο εφτηνά ήταν. Α τώρα μπορείς να πας; Τώρα δεν μπορείς να πας, τώρα μερικοί μόνο παγαίνουν.²⁰³

Η χρήση της λέξης «εκδρομή» θεωρήθηκε εσφαλμένη από την Ελένη που έδειξε να ενοχλείται από την άγνοια μου για την έννοια της λέξης «ποτσιφκα». Γι' αυτό με διορθώνει και λέει ότι δεν πήγαιναν εκδρομή αλλά «σε ξεκούραση», αποδίδοντας στην ξεκούραση θεσμικό και τελετουργικό χαρακτήρα. Λέγοντας «με τους άντρες, με τα παιδιά» περιγράφει μία συλλογική διαδικασία που συνέβαινε και σε άλλες οικογένειες, εφόσον η ίδια είχε έναν σύζυγο και ένα παιδί. Αυτός ο συλλογικός χαρακτήρας γίνεται πιο εμφανής με την ακόλουθη σύγκριση «*τώρα μερικοί μόνο παγαίνουν*». Περιγράφει, επομένως, μία συλλογική διαδικασία που ανήκει στο «πριν» του σοσιαλισμού, αφορά το σύνολο των εργαζόμενων και ανατρέπεται στο «μετά» καθώς γίνεται η διευκρίνιση ότι δεν πρόκειται πλέον για συλλογική διαδικασία.. Η λέξη εξκούρτζια περιγράφει, αντίστοιχα, τις ημερήσιες εκδρομές που οργάνωναν τα εργοστάσια και ο σύλλογος των προσφύγων. Θα ήταν σφάλμα, όμως, να θεωρήσω ότι αυτή η ημέρα ήταν και «ξεκούραση», όπως φάνηκε από άλλες συνομιλίες. Έχοντας στο μυαλό μου την «επίπληξη» της Ελένης σε σχέση με τη κατανόηση της λέξης «ποτσιφκα», ρώτησα ένα απόγευμα στη Ντρούσμπα μία παρέα ηλικιωμένων γυναικών αν πηγαίνανε σε ημερήσιες «ποτσιφκες». Η απάντηση ήταν αντίστοιχη με αυτήν της Ελένης. Είπαν ότι δεν υπάρχουν ημερήσιες αλλά πολυήμερες ποτσιφκες και ότι πράγματι πήγαιναν πολλές ημερήσιες εκδρομές με το εργοστάσιο και με την οργάνωση, χρησιμοποιώντας τη λέξη «εξκούρτζια». Αυτές οι υποδείξεις με βοήθησαν να κατανοήσω έναν κώδικα σχετικά με το πρόγραμμα και τη διαχείριση του χρόνου.

Η έννοια της ξεκούρασης αποκτά νόημα μόνο μέσα από συγκεκριμένη διαδικασία που προσδιορίζεται από την εργασία. Περιγράφει αποκλειστικά τις 20 ημέρες των διακοπών και την ώρα του διαλείμματος στο εργοστάσιο. Αυτές οι δύο λειτουργίες έχουν πιο σταθερό χαρακτήρα σε σχέση με τις εκδρομές, οι οποίες ήταν συχνές αλλά δεν εμφανίζονται να έχουν και συγκεκριμένη περιοδικότητα στον εργασιακό χρόνο. Η εκδρομή, που πραγματοποιούνταν συνήθως την Κυριακή, ήταν μία κοινωνική παροχή που εφαρμοζόταν σε χρονικά διαστήματα κατά τα οποία οι εργαζόμενοι θα απείχαν ούτως ή άλλως από τη παραγωγική διαδικασία. Η «ξεκούραση» γίνεται θεσμός με συγκεκριμένη συχνότητα και ορίζει τον χρόνο αποχής του ατόμου από την παραγωγική διαδικασία καθώς τόσο το διάλειμμα όσο και η άδεια προϋποθέτουν την απομάκρυνση του ατόμου από τις εργασιακές του υποχρεώσεις. Επομένως, η «ξεκούραση» δεν περιγράφει τον ελεύθερο χρόνο με την έννοια την ατομικής διαχείρισης του χρόνου εκείνου κατά τον οποίο το άτομο απέχει

²⁰³ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Ελένης Ι.

από την παραγωγική διαδικασία. Πρόκειται για χρόνο που ορίζεται από την συλλογικότητα.

Για να κατανοήσουμε το χρόνο της αμιγώς παραγωγικής διαδικασίας χρειάζεται να δούμε τη λειτουργία της «νόρμας». Οι εργαζόμενοι έπρεπε να συμπληρώσουν ένα συγκεκριμένο αριθμό παραγόμενου προϊόντος κάθε ημέρα εργασίας. Εάν δεν «έπιαναν» τη νόρμα τους αμειβόταν με λιγότερα χρήματα. Με αυτόν τον τρόπο γινόταν και οι ίδιοι μέτοχοι στην παραγωγική διαδικασία, εφόσον ο μισθός δεν καθοριζόταν μόνο από το χρόνο εργασίας αλλά και την ποσότητα. Αντιστοίχως, η παραγωγή μεγαλύτερης ποσότητας από το προαπαιτούμενο όριο της νόρμας αμειβόταν με επιπλέον χρήματα. Συνήθως, η προβλεπόμενη νόρμα που απαιτούνταν να παράγει ο εργάτης σε ένα ημερομίσθιο μπορούσε να καλυφθεί με εντατική εργασία καθ' όλη τη διάρκεια του ημερήσιου εργασιακού χρόνου. Για να εξασφαλίσουν οι εργαζόμενοι επιπλέον αμοιβή, ξεπερνώντας τη νόρμα, έπρεπε να δουλέψουν εξοντωτικά. Η δυνατότητα απόκτησης περισσότερων χρημάτων μέσω της παραγωγικότητας αποτελούσε κίνητρο για τους εργαζόμενους ώστε να παραμένουν δραστήριοι αλλά συχνά δημιουργούσε προβλήματα στην ποιότητα του προϊόντος.

Ο Κώστας εργάστηκε ως μηχανικός σε εργοστάσιο παραγωγής μηχανημάτων ήχου. Κάθε πρωί έπρεπε να κάνει έλεγχο για την πορεία της παραγωγής και μιλάει για αρκετές περιπτώσεις εργατών που έριχναν την ποιότητα της εργασίας για να παράγουν μεγαλύτερη ποσότητα και να αμειφθούν καλύτερα. Περιγράφει την περίπτωση ενός εργάτη που ακολουθούσε αυτήν την πρακτική και έφερε σε δύσκολη θέση τον ίδιο. Τον είχε «συγχωρήσει» αρκετές φορές, όπως είπε, αλλά η δραστηριότητά του έγινε αντιληπτή από άλλα στελέχη του εργοστασίου τα οποία θεώρησαν υπεύθυνο και τον Κώστα. Μέσω της υποχρέωσης κάποιων ατόμων στο εργοστάσιο να ελέγχουν τη δράση των εργατών μπορούσε να μειωθεί αυτό το φαινόμενο. Από όσα προκύπτουν από τις μαρτυρίες εργατών, υπήρχε μεγάλη εφευρετικότητα ως προς τον τρόπο εργασίας που επινοούσαν πολλοί ώστε να μη γίνει αντιληπτή αυτή η ενέργεια. Σε τέτοια παραδείγματα μπορούμε να εντοπίσουμε τις αντιστάσεις στην «ιεραρχική πειθαρχηση» του εργοστασίου. Στην περίπτωση του Κώστα η επιθυμία του να μην μεταφέρει την πληροφορία ότι κάποιος εργάτης δεν εργαζόταν σύμφωνα με τους προβλεπόμενους όρους αποτελεί πράξη αντίστασης. Αλλά και οι περιπτώσεις των εργατών που επινοούσαν τρόπους ώστε να δρουν χωρίς να γίνονται αντιληπτοί από τις συνεχείς επιβλέψεις εμφανίζει τις ατομικές «στρατηγικές» που στόχο τους έχουν την «παραπλάνηση» του πειθαρχικού προγράμματος.

Η σύνδεση της αμοιβής με την ποσότητα του παραγόμενου προϊόντος δημιουργούσε συνθήκες πίεσης κατά τον χρόνο εργασίας. Γινόταν υπολογισμοί από τους υπαλλήλους του «οικονομικού τομέα» κάθε εργοστασίου, με σκοπό να προσαρμόζεται το «πλάνο»²⁰⁴ στον χρόνο εργασίας με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι δυνατό το «πιάσιμο της νόρμας» και να αξιοποιείται στο έπακρο το δωρο.

Εμείς ήμασταν με κορτ. Πρέπει να βγάλεις τόσα κιλά την ημέρα. Δουλειά, ήμαν 16 χρονών και δούλενα 3 βάρδιες... Νυχτερινή βάρδια από τις 10 μέχρι τις 6 το πρωί, μια βδομάδα έτσι, η δεύτερη βάρδια ήταν απ' τις 2 μέχρι τις 10.30, η πρώτη βάρδια απ' τις 6 μέχρι τις 2...με κάρτα έμπαινες, με κάρτα έβγαινες.. Έτσι το κανονίζουν για 8 ώρες το κορτ αααααα να μην προλάβεις να το βγάλεις κιόλας.²⁰⁵

²⁰⁴ Όρος που χρησιμοποιούνταν για τον οικονομικό σχεδιασμό της εργασίας αλλά και για τον κεντρικό οικονομικό σχεδιασμό του κράτους.

²⁰⁵ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Βασούλας 3. Στη Γερμανία το σύστημα «Ακκόρτ» (=συμφωνία). Ακκόρτ σημαίνει συμφωνία.

Σε ερώτηση σχετικά με το αν υπήρχαν κυρώσεις για τους εργάτες που δεν εργαζόταν με συνέπεια:

«Α, Ο καθένας κυνηγούσε τη νόρμα του, τί τιμωρία; Όσο θα βγάλεις τόσο θα πληρώσεις. Θα πας να πιεις 5 φορές νερό, θα κάνεις λιγάκι βόλτα δεν τους ενδιαφέρει, όσο δουλέψεις τόσο θα πάρεις.»²⁰⁶

Με τη νόρμα «*αυξάνεται η παραγωγικότητα*», σύμφωνα με το Γιώργο ο οποίος εργάστηκε για ένα διάστημα ως υπάλληλος σε εργοστάσιο όπου έκανε οικονομικούς σχεδιασμούς για την αύξηση της παραγωγής και τη μείωση του κόστους. Η αποδοτικότητα ελέγχεται από το ίδιο άτομο που εκτελεί την εργασία με αποτέλεσμα να εξασφαλίζεται η συνέπεια. Το άτομο νοιώθει ότι έχει το δικαίωμα να αυτοδιαχειριστεί το χρόνο του στο εργοστάσιο αλλά η απομάκρυνση από τη θέση του και η καθυστέρηση της εργασίας θα έχει επιπτώσεις στο μισθό. Επομένως, είναι μέτοχος στην παραγωγική διαδικασία αλλά δεν μπορεί να διαχειριστεί τον χρόνο με τους όρους που επιθυμεί. Η νόρμα φαίνεται πως λειτουργούσε τελικά ως μηχανισμός ελέγχου των εργατών.

Μία σημαντική λειτουργία της νόρμας ήταν ότι μέσω αυτής δινόταν κίνητρο για την «άμιλλα». Οι εργαζόμενοι εκείνοι που ξεπερνούσαν τη νόρμα δεν αμειβόταν απλώς περισσότερο αλλά επιβραβεύονταν ως «ουντάρνικοι», «νεωτεριστές» ή «πρωτοπόροι», απολαμβάνοντας το συμβολικό κεφάλαιο της «διάκρισης»- σύμφωνα με τον όρο του Bourdieu²⁰⁷. Εδώ βλέπουμε την άλλη πλευρά της τιμωρίας, την επιβράβευση, που αποτελεί το κίνητρο προς «συμμόρφωση», σύμφωνα με τη θεωρία της ιεραρχικής πειθάρχησης του Foucault.

Ο Γιώργος, μέλος του ΚΚΒ, μιλάει για τη νόρμα με θαυμασμό, τονίζοντας τον τρόπο με τον οποίο αυτή ωθούσε τους εργαζόμενους στην άμιλλα:

Υπήρχε άμιλλα, και σε προσωπική και σε συλλογική βάση. Δηλαδή ξεχωριστή (άμιλλα) οι εργάτες και οι υπάλληλοι ή και κολεκτίβες ολόκληρες,, βγαίνουν πρώτοι.. παίρναν πριμ.. από την ίδια την επιχείρηση.. από το εργοστάσιο. Ο πρώτος έπαιρνε πριμ, έπαιρνε ένα τιμητικό, ας πούμε, βραβείο. Ουντάρνικος της σοσιαλιστικής εργασίας. Το πορτραίτο του ήταν μπροστά στην πόρτα του εργοστασίου, μεγάλο, το όνομά του, του εργάτη ήταν «ουντάρνικος τάδε του χρόνου τάδε».. Ήταν γυναίκες που δουλεύανε σε κλωστοϋφαντουργεία για 5 και 10 χρόνια μπροστά! Εκπληρώνανε τις υποχρεώσεις τους για 2 και 3 πεντάχρονα μπροστά! Τόσο δουλεύανε.. ήταν αυτό που λέμε «Ηρωες της σοσιαλιστικής δουλειάς, τιμή και δόξα». Τους καλούσε σε όλα τα επίσημα η κυβέρνηση.. και από τους πολιτικούς πρόσφυγες²⁰⁸ είχε καινοτόμους, είχε από τους βουλγάρους και από τους έλληνες είχε..»²⁰⁹

Για το ίδιο θέμα περιγράφει την εμπειρία της η Ελένη. Στην επιχείρησή (κοοπεράτσια) βιβλιοδεσίας που δούλευε, η νόρμα ήταν ομαδική και το βραβείο δινόταν στις εργάτριες που θα παρήγαγαν τη μεγαλύτερη ποσότητα. Η ομάδα της

²⁰⁶ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Ελένης 2.

²⁰⁷ Στο κεφάλαιο «αναπαραστάσεις της παραγωγής στην οργάνωση ΔΟΜΕ» παρακολούθησαμε τον τρόπο με τον οποίο διακρινόταν και επιβραβευόταν η εργατικότητα μέσω της άμιλλας.

²⁰⁸ Σύμφωνα με συγκεντρωτικά στοιχεία της ΔΟΜΕ του Ιανουαρίου 1979 από το σύνολο των 3.568 ατόμων που εργάστηκαν στη Βουλγαρία 42 άτομα διακρίθηκαν με τον τίτλο των «καινοτόμων».

Πρόκειται για πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου του πληθυσμού. Αρχείο ΔΟΜΕ ΒСΠ.

²⁰⁹ Απόσπασμα από τη συνέντευξη του Γιώργου 2

είχε διακριθεί αρκετές φορές. Για το βραβείο: «Έδιναν κάτι λεφτά εκεί πέρα.. παίρναμε, χρήματα. Προσπαθούσαμε να πάρουμε πιο μεγάλα λεφτά, ζαπλάτα, μεροκάματο πιο μεγάλο να πάρουμε έτσι».

Βλέπουμε πως ο λόγος για την εμπειρία της εργασίας σημειώνει αρκετές διαφορές που εξαρτώνται από την υποκειμενικότητα του εκάστοτε ατόμου-αφηγητή. Τα άτομα που είχαν αποδεχθεί σε μεγαλύτερο βαθμό τον επίσημο λόγο της οργάνωσης, όπως ο Γιώργος, μιλούν για τις ευνοϊκές πλευρές της σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης, αντλώντας επιχειρήματα που θυμίζουν κατά πολύ τις εκφράσεις που χρησιμοποιούσε η εφημερίδα «Λευτεριά» και τα αναγνωστικά²¹⁰. Το ίδιο δεν ισχύει για τα άτομα που ήρθαν σε ρήξη με την οργάνωση και τους θεσμούς της εργασίας. Αυτή η δεύτερη «κατηγορία» ατόμων αφηγείται με απλούστερο τρόπο την καθημερινή ζωή του παρελθόντος, αξιολογώντας διάφορα ζητήματα άλλοτε ως θετικά και άλλοτε ως αρνητικά, ανάλογα με τις προσωπικές τους εμπειρίες. Αντιθέτως, τα άτομα που χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερο βαθμό «συμμόρφωσης» μιλούν περισσότερο για συνολικά κοινωνικά φαινόμενα παρά για τις προσωπικές τους εμπειρίες.

«πριν» και «μετά»

Η κοινωνική θέση των ατόμων και ο βαθμός «συμμόρφωσης» κατά τη διάρκεια της σοσιαλιστικής Βουλγαρίας επηρέασε και τον τρόπο με τον οποίο σήμερα αφηγούνται το σοσιαλιστικό παρελθόν. Ωστόσο δεν θα μπορούσαμε να αγνοήσουμε τις σημερινές συνθήκες που επιδρούν στον τρόπο λειτουργίας της μνήμης και αξιολόγησης του παρελθόντος. Η αυξημένη ανεργία²¹¹, οι χαμηλοί μισθοί, η αλλαγή στον τρόπο λειτουργίας της κοινωνικής πρόνοιας, το μεταναστευτικό ρεύμα προς τις χώρες της δυτικής Ευρώπης, οι νέες επενδύσεις που προέρχονται από εταιρείες εκτός εθνικών συνόρων είναι οι βασικοί παράγοντες διαμόρφωσης των σύγχρονων εργασιακών συνθηκών. Σύμφωνα με τον Gerald Creed, που πραγματοποίησε έρευνα στην αγροτική περιοχή του Zamfirono στη Βουλγαρία, οι διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης επιδρούν με ιδιαίτερα έντονο τρόπο, γεγονός που οφείλεται στην απότομη είσοδο φαινομένων που ήταν παντελώς άγνωστα σε αυτήν τη περιοχή²¹². Οι νέες κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνονται και από την απότομη είσοδο της παγκόσμιας αγοράς, η εμπειρία του παρελθόντος και τα ατομικά βιώματα συνθέτουν τον πολυφωνικό λόγο σύγκρισης του παρελθόντος με το παρόν.

Υπάρχουν ορισμένα ζητήματα του παρελθόντος που λειτουργούν ως «κοινοί τόποι» στις αφηγήσεις. Η επισήμανση των κοινωνικών παροχών, του υψηλότερου βιοτικού επιπέδου, της «σιγουριάς» που ένοιωθαν πριν το '90 τόσο σε σχέση με την εύρεση εργασίας²¹³ όσο και με την έλλειψη εγκληματικότητας αποτελούν σημεία των

²¹⁰ Στο κεφάλαιο «σοσιαλιστική ανοικοδόμηση» παρατηρήσαμε τον σχετικό λόγο της εφημερίδας και των αναγνωστικών.

²¹¹ Ο δείκτης ανεργίας για το έτος 2002 έφτανε το 18% σύμφωνα με στοιχεία της CIA. CIA - The World Factbook -- Bulgaria.htm

²¹² Peter Allen, Transitions and their global implications in Greece, Bulgaria and France, Reviews in Anthropology, Vol. 32, κριτική του Creed Gerald W. Domesticating Revolution: From Socialist reform to Ambivalent transition in a Bulgarian village. University Park, PA: Pennsylvania State University Press 1998. σελ 240.

²¹³ Κατά τη σοσιαλιστική περίοδο υπήρχαν περισσότερες θέσεις εργασίας από τα άτομα που αναζητούσαν εργασία. Σύμφωνα με έρευνα του Ινστιτούτου έρευνας για τις συνδικαλιστικές μελέτες «Γκεόργκι Ντιμιτρόβ» το 1986 οι κενές θέσεις έφτασαν τις 20.000. Βλ. Bob Deacon -Anna Vidinova,

αφηγήσεων κοινά και λειτουργούν στην ενδυνάμωση του φαινομένου της νοσταλγίας. Κοινό τόπο των αφηγήσεων αποτελεί και η διαρκής επισήμανση ότι έχουν αλλάξει οι κοινωνικές σχέσεις έχοντας γίνει πιο ανταγωνιστικές. Έως τώρα είδαμε πώς οι σχέσεις μέσα στην οργάνωση και το εργοστάσιο στηριζόταν σε ένα πλέγμα κυριαρχίας και «ιεραρχικής πειθάρχησης» κατά τη διάρκεια του σοσιαλισμού. Πολλές αφηγήτριες και αφηγητές, που μιλούν δείχνοντας τη δυσαρέσκεια για τις σχέσεις εξουσίας του παρελθόντος, τονίζουν αρνητικά και την ανταγωνιστικότητα των σύγχρονων σχέσεων σε αντιδιαστολή με το παρελθόν αυτό:

«Σαν μια οικογένεια ζούσαμε εδώ οι έλληνες, σαν μια οικογένεια»²¹⁴

«Μετά τις αλλαγές δεν είναι όπως ήμασταν έναν καιρό με το γείτονα, με τη φίλια, τώρα γίναν τα πράγματα που, καθένας κοιτάζει για τον εαυτό του, εε, περισσότερο όχι φίλια, ο εγωισμός, αναπτύσσονταν δηλαδή και καθένας τραβούσε στην πλευρά του»²¹⁵

Συχνό φαινόμενο του παρελθόντος, που θεωρούν πολλοί στη Ντρούσπα ότι πλέον έχει χαθεί, είναι η βοήθεια που υπήρχε ανάμεσα στα άτομα της γειτονιάς. Παράδειγμα που χρησιμοποιούν πολλοί είναι ότι, εάν κάποια άτομα είχαν ιδιαίτερη τεχνογνωσία, για παράδειγμα στην επισκευή του σπιτιού ή του αυτοκινήτου παρείχαν βοήθεια δωρεάν. Επισημαίνουν ότι αυτή η πρακτική πλέον δεν εφαρμόζεται, καθώς λένε πως «όλοι προσπαθούν να κερδίσουν» από οποιαδήποτε γνώση θα μπορούσε να αξιοποιηθεί έτσι ώστε να ενισχυθεί η οικονομική τους κατάσταση. Αυτή τη διαφορά, σε σχέση με την αξιοποίηση της εξειδικευμένης γνώσης, αναδεικνύει και ένα προσωπικό παράδειγμα του Κώστα. Ως ερευνητής σε μηχανολογικό κέντρο ερευνών στη Σόφια σχεδίασε ένα σύστημα παραγωγής ήχου, η εφαρμογή του οποίου δημιούργησε εμπορικά προϊόντα που έφεραν μεγάλο κέρδος στην κρατική οικονομία. Υπολόγισε ότι εάν έπαιρνε ένα ελάχιστο ποσοστό των κερδών θα είχε τώρα μεγάλη οικονομική άνεση. Αλλά διευκρινίζει ότι τότε δεν είχε σκεφτεί πως η εργασία του θα μπορούσε να του έχει φέρει προσωπικό κέρδος γιατί *«ήταν άλλη η νοστροπία, άλλο το σύστημα, ούτε μπορούσα να λέω τέτοια πράγματα, δεν πρέπει να έχεις δύο διαμερίσματα, παραπάνω από ένα διαμέρισμα δεν μπορούσες, ένα αυτοκίνητο ή δύο, τι να τα κάνω τα λεφτά;»*.

Η Μαρία που είναι γιατρός μιλά για την αλλαγή στις διαπροσωπικές σχέσεις αντλώντας παραδείγματα από το επάγγελμά της:

«Πριν χρόνια, όταν πριν γίνουν αυτές οι αλλαγές, ιδιαίτερα εδώ για την ιατρική, φτωχός ή πλούσιος, τουλάχιστον εγώ τα, τα βλέπω αυτά τα πράγματα, όταν έμπαινε ένας ασθενής μέσα στο νοσοκομείο δεν τον ρωτούσες, για μας δεν υπήρχε αν είναι φτωχός, αν είναι εργάτης ή είναι κομματικό μέλο είναι ή δεν ξέρω τι, αν είναι υπουργός. Ήσουν υπεύθυνος για την υγεία του. Τώρα άνετα μπορείς να πεις «δεν είσαι καλά αλλά εγώ δεν μπορώ να σου πληρώσω την εγχείρηση, ή δεν μπορώ να σ' εξετάσω χωρίς λεφτά, η δεν μπορώ να σ' εξετάσω, μια φορά, δεύτερη φορά δεν θα μπορώ». Αν δεν πληρώσεις την ασφάλεια σου, πρέπει να πληρώσεις, πριν αυτό δεν υπήρχε»²¹⁶

Παρατηρώντας συνολικά τα παραδείγματα που τίθενται σε σχέση με την αλλαγή των σχέσεων, αναδεικνύεται ένας βασικός παράγοντας, η ανταλλαξιμότητα της

Κοινωνική πολιτική στη Βουλγαρία στο Η νέα Ανατολική Ευρώπη, το Παρελθόν, το Παρόν και το Μέλλον της Κοινωνικής Πολιτικής, Gutenberg, 1996. σελ 132.

²¹⁴ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Βασούλας 4

²¹⁵ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Χρυσούλας 3

²¹⁶ Απόσπασμα από τη συνέντευξη της Μαρίας 2

εξειδικευμένης γνώσης. Από τη βοήθεια σε επισκευές του σπιτιού έως την παροχή ιατρικής περίθαλψης μπαίνει η έννοια της ανταλλαγής σε οικονομικό κεφάλαιο, αντικαθιστώντας το συμβολικό που ίσχυε στο παρελθόν. Η συχνή φράση «καθένας κοιτάει τον εαυτό του» που ειπώθηκε για τις σημερινές συνθήκες σηματοδοτεί την μετατροπή του- μέχρι πρότινος- ανταλλάξιμου συμβολικού κεφαλαίου σε οικονομικό. Το φαινόμενο αυτό σχετίζεται με την μετατροπή της σχέσης ανάμεσα στο κράτος και το άτομο και της πρόσληψης της έννοιας του χρόνου. Πλέον η εργασία δεν αποτελεί θεσμοθετημένη διαδικασία που ορίζεται από προσδιορισμένο ωράριο, από προσδιορισμένες ώρες ξεκούρασης και από συγκεκριμένες οικονομικές απολαβές μέσω του μισθού. Ο χρόνος και η εξειδικευμένη γνώση αποτελούν κεφάλαιο του ατόμου που τα κατέχει και *καλείται* να τα διαχειριστεί με γνώμονα το ατομικό κέρδος και όχι ως μέρος ενός συλλογικού κεφαλαίου.

Αλλά ο λόγος για την εμπειρία «πριν» και «μετά τις αλλαγές» σημειώνει και αρκετές διαφορές που εξαρτώνται από την υποκειμενικότητα του εκάστοτε ατόμου-αφηγητή. Δύο σημαντικές διαφορές είναι ο λόγος σχετικά με τη «σοσιαλιστική ανοικοδόμηση» και τις σύγχρονες συνθήκες εργασίας και ως προς τις σχέσεις με τους βούλγαρους συναδέλφους. Είδαμε παραπάνω τον Γιώργο να μιλάει με θαυμασμό για την άμιλλα, υιοθετώντας στοιχεία από τον επίσημο λόγο του παρελθόντος. Αντιθέτως, η Ελένη μίλησε μέσα από το πρίσμα της δικής της εμπειρίας. Μέσα από τις εμπειρίες της η Ελένη, μιλάει και για τις σύγχρονες συνθήκες εργασίας, λέγοντας *«Τώρα με αυτήν την δημοκρατία κανείς δεν βρίσκει δουλειά, τίποτα δεν πάει καλά.. λίγα πληρώνουν»* αλλά σε άλλα σημεία της αφήγησης τονίζει πως *«ο κόσμος τώρα πιο εύκολα μιλάει»*. Αντιθέτως, ο Γιώργος αναφέρει μόνο τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο κόσμος μετά τις αλλαγές.

Μεγάλες διαφοροποιήσεις υπάρχουν και στον τρόπο που αφηγούνται τις σχέσεις με τους βούλγαρους στους χώρους εργασίας, με δύο γενικές τάσεις να εμφανίζονται ως επικρατέστερες και αντικρουόμενες. Τα άτομα που ανήκουν στις «χαμηλότερες» βαθμίδες της οργάνωσης και του εργοστασίου θεωρούν πως οι σχέσεις με του βούλγαρους στους χώρους εργασίας ήταν καλές, διευκρινίζοντας ότι δεν ένοιωσαν ποτέ να «αδικούνται» ή να αποτελεί αιτία διαφορετικής μεταχείρισης εξαιτίας της ιδιότητα του πρόσφυγα. Η άποψη αυτή διαφοροποιείται σχεδόν από όλα τα άτομα που ανήκουν σε ευμενέστερες κοινωνικές θέσεις μέσα στο πλαίσιο της οργάνωσης και του χώρου εργασίας. Λένε πως ήταν πολλοί ήταν οι βούλγαροι συνάδελφοι που τους αντιπαθούσαν γιατί *«τους ζήλευαν επειδή ήταν πολιτικοί πρόσφυγες»*. Η πρώτη ομάδα, των χαμηλότερων βαθμίδων εξακολουθεί να θεωρεί, στην πλειοψηφία της, ότι οι σχέσεις της με τους βούλγαρους στους χώρους εργασίας και στις κοινωνικές συναναστροφές είναι καλές και «μετά». Αντιθέτως, οι προνομιούχοι της οργάνωσης εξακολουθούν να θεωρούν ότι αντιμετωπίζουν αρνητικές διακρίσεις από αρκετούς βούλγαρους εξαιτίας της ταυτότητάς τους ως ξένοι. Συχνά ανάγουν αυτή τη συμπεριφορά σε γενικευτικά στερεότυπα για το σύνολο των βουλγάρων, χρησιμοποιώντας φράσεις όπως «είναι ζηλιάρηδες», «βρίζουν συνεχώς και είναι αγενείς γιατί το έχει η ράτσα τους».

Από τα παραπάνω φαίνεται να είναι σχεδόν βέβαιο πως οι προνομιούχοι της οργάνωσης καταλάμβαναν ευνοϊκές θέσεις εργασίας και συμπεριφερόταν με συμμόρφωση στα προτάγματα της σοσιαλιστικής ανοικοδόμησης στους χώρους εργασίας, με αποτέλεσμα να είναι εμφανής η «διάκριση» που απολάμβαναν. Το γεγονός αυτό καθιστούσε σημαντική και «εμφανή» την προνομιούχο ταυτότητα του πολιτικού πρόσφυγα μέσα στους χώρους εργασίας, με αποτέλεσμα να μνημονεύεται και από τους βούλγαρους συναδέλφους. Αντιθέτως, για τους υπόλοιπους, τους μη προνομιούχους, η ταυτότητα του πολιτικού πρόσφυγα σηματοδοτούσε, πιθανώς, την

καταγωγή τους κυρίως και όχι μία κοινωνική θέση εξέχουσας σημασίας, με αποτέλεσμα να είναι «αφανής» ή λιγότερο «εμφανής». Στην εμπειρία του «μετά», οι προνομιούχοι του σοσιαλιστικού καθεστώτος όχι μόνο έχασαν την ευμενή θέση τους αλλά αντίθετα, ταξινομήθηκαν από τον κυρίαρχο βουλγαρικό λόγο σε χαμηλές κοινωνικές θέσεις. Η σύγχρονη «ταξινόμησή» τους πιθανώς έγινε η αιτία δημιουργίας ενός αμυντικού λόγου που εμπεριέχει στερεότυπα και γενικεύσεις για τους βούλγαρους στο σύνολό τους.

Το «πριν» και «μετά» το σοσιαλισμό αποτελεί βασικό άξονα στις περισσότερες αφηγήσεις, όπως είδαμε. Αναφέρεται συνήθως ως «πριν και μετά τις αλλαγές», «στον σοσιαλισμό/ στην δημοκρατία». Πρόκειται για έναν άξονα ισχυρό αλλά και με ιδιαίτερα ρευστά όρια και ασαφή λειτουργία, καθώς άλλοτε συναντιούνται πάνω του και επαναπροσδιορίζονται αντιλήψεις, λόγοι, πρακτικές του «σοσιαλισμού» και της «δημοκρατίας».

Ας πάμε πίσω, στα απογεύματα στη Ντρούσπα, και ας θυμηθούμε τη νοσταλγία της Αλμπένα για τις καλοκαιρινές διακοπές που πήγαινε «πριν» και τις παράλληλες επισημάνσεις της για την αδυναμία ελεύθερης έκφρασης την ίδια περίοδο. Τον προβληματισμό της Ελένης και την Ειρήνης σχετικά με το μέλλον τους και τη διαρκή απορία τους αν θα ήταν ευνοϊκότερες οι συνθήκες στην περίπτωση που δεν είχε αλλάξει το πολιτικό σύστημα. Ας θυμηθούμε τον θαυμασμό των ίδιων γυναικών για τα νέα εμπορικά κέντρα και την απογοήτευσή τους που δεν έχουν τη δυνατότητα να καταναλώσουν από εκεί με την παράλληλη κριτική που ασκούν στα πρότυπα κατανάλωσης. Τέλος, ας θυμηθούμε την ημερήσια εκδρομή που μας παρουσίασε την πολυπλοκότητα και τις αντιφάσεις του μετά-σοσιαλιστικού λόγου, τη διαρκή επικοινωνία ανάμεσα στο «πριν» και το «μετά». Η νοσταλγία του παρελθόντος με την παράλληλη άρνησή του, η εξιδανίκευση ορισμένων συνθηκών του παρόντος αλλά και η συχνή κριτική ακόμη και ίδιων ζητημάτων που έχουν μνημονευτεί στην αφήγηση ως θετικά είναι αποτελέσματα του μετά-σοσιαλιστικού λόγου. Ο λόγος αυτός, διακειμενικός και πολυφωνικός, αντλεί από μία σειρά κειμένων: το σοσιαλιστικό καθεστώς, το μετά-σοσιαλιστικό κράτος, την ελληνική/μακεδονική/βουλγαρική ταυτότητα, την ταυτότητα του πολιτικού πρόσφυγα. Το κάθε υποκείμενο αντλεί με το δικό του τρόπο λόγο από τα παραπάνω κείμενα συνθέτοντας τη δική του μετά-σοσιαλιστική αφήγηση.

Πίνακας 1

Όνομα	Ημερομηνία γέννησης	Τόπος γεννήσεως	Μητρική γλώσσα	Επαναπατρισμός	Τόπος σημερινής διαμονής
Βασούλα	1945	Καβύλη Ορεστιάδας	Ελληνική	1986 στην Καβύλη αλλά με επιστροφή 2 ετών στη Σόφια κατά το διάστημα 1992-1994.	Χειμώνας στην Καβύλη-Καλοκαίρι στη Σόφια
Μαρία (Ψευδώνυμο)	1946	Λευκίμη Έβρου	Ελληνική	Δεν πραγματοποιήθηκε	Σόφια
Μιχάλης Σάλιος	1936	Βασιλειάδα Καστοριάς	Μακεδονική	Δεν πραγματοποιήθηκε	Σόφια
Γιώργος Πολυμερίδης	1933	Καρδή Διδυμοτείχου	Ελληνική	1980 στην Αθήνα	Αθήνα αλλά πολύ συχνές επισκέψεις στη Σόφια
Χρυσούλα Πολυμερίδου	1933	Μάνη Διδυμοτείχου	Ελληνική	1980 στην Αθήνα	Αθήνα αλλά πολύ συχνές επισκέψεις στη Σόφια
Ελένη Τουλιάκη	1935	Μεταμόρφωση (Κοντόραβι)	Μακεδονική	Δεν πραγματοποιήθηκε	Σόφια
Βασίλω Παπανικολάου	1925	Σταυροπόταμος Καστοριάς	Μακεδονική	Δεν πραγματοποιήθηκε	Σόφια
Ελευθερία Σαρούδη (Ρίζου)	1953	Σόφια	Ελληνική		Θεσσαλονίκη
Κώστας Βλάχωφ	1937	Δενδροχώρι (Ντόντενε) Καστοριάς	Μακεδονική	Δεν πραγματοποιήθηκε	Σόφια

Πίνακας 2

Όνομα	Σπουδές	Επάγγελμα- αλλαγές επαγγέλματος
Βασούλα	Δημοτικό σχολείο στην Ελλάδα	-Εργάτρια κλωστοϋφαντουργίας και έπειτα μοδίστρα σε εργοστάσιο γούνας έως το 1985 στη Σόφια. -Αγροτικές εργασίες στην Καβύλη έως το 1992. - Δημιουργία επιχείρησης παρασκευής άρτου στη Σόφια 1992-1994 -Φασόν στο σπίτι στην Καβύλη από βιοτεχνία παπουτσιών.
Μαρία (Ψευδώνυμο)	Ιατρική στο πανεπιστήμιο της Σόφιας	-Γιατρός στην κλινική των φοιτητών έως το 1990 -Ιδιωτικό ιατρείο μετά το 1990
Μιχάλης Σάλιος	-Εξειδίκευση ως ράφτης στο Τούλγκες. -Τεχνική σχολή με εξειδίκευση στη μηχανολογία στην Κραϊόβα	-Εργάτης σε εργοστάσιο στο Βουκουρέστι -Εργάτης σε εργοστάσιο σιδήρου στην Χουεντόρα έως το 1970 -Τεχνικός σε οικοδομές στη Βουλγαρία και παράλληλα επιδιορθώσεις ηλεκτρικών συσκευών. - Μετά το 90' άλλαξε αρκετές εργασίες άλλα όλες σχετικές με την οικοδομή. Τώρα, ως συνταξιούχος εργάζεται άτυπα σε οικοδομές.
Γιώργος Πολυμερίδης	- «Σχεδιασμένη οικονομία» στην ανώτατη οικονομική σχολή «Καρλ Μαρξ» στη Σόφια. -Μεταπτυχιακές σπουδές στην «Ακαδημία κοινωνικών επιστημών και κοινωνικής διεύθυνσης» (Διδακτορική διατριβή)	-Τορναδόρος σε εργοστάσιο στο Δημητροβγκραντ (για λίγους μήνες πριν την εισαγωγή στο γυμνάσιο) - Υπάλληλος σε εργοστάσιο χαμηλής τάσης (μελέτες για το κόστος παραγωγής) -Κρατική Επιτροπή Κεντρικού Σχεδιασμού, Σόφια, (1967-1970) - Ινστιτούτο Σύγχρονων Κοινωνικών Επιστημών, Σόφια (έρευνα και διδασκαλία) -Αρχισυντάκτης στην εφημερίδα Λευτεριά -Εργάτης σε συνεργείο γερανών, Αθήνα -Κέντρο οικονομίας ΚΚΕ, Αθήνα
Χρυσούλα Πολυμερίδου	-Εσωτερικό εμπόριο » στην ανώτατη οικονομική σχολή «Καρλ Μαρξ» στη Σόφια.	-Εργοστάσιο χαμηλής τάσης, στον τομέα της διοικητικής ανάπτυξης, Σόφια -Καθαρίστρια σε επιχείρηση, Αθήνα -Εργάτρια σε εργοστάσιο σοκολάτας, Αθήνα
Ελένη Τουλιάκη	-Τεχνική σχολή για εργάτριες στη Βαρσοβία	-Εργάτρια σε συνεταιρισμούς για άτομα με προβλήματα υγείας: Αρχικά σε βιοτεχνία ρούχων, έπειτα σε εργαστήριο ζαχαροπλαστικής και τέλος σε βιβλιοδεσίες.
Βασίλω Παπαωικό-λάου	-3 χρόνια προπαρασκευαστικά σεμινάρια για στελέχωση των παιδικών σταθμών των πολιτικών προσφύγων, Βουκουρέστι	-Νηπιαγωγός στη Σινάια και στο Τούλγκες της Ρουμανίας -Συνεταιρισμός βιβλιοδεσίας στη Σόφια.
Ελευθερία Σαρούδη (Ρίζου)	-Σχολή της κομμουνιστικής νεολαίας, Σόφια -Ιστορία στο πανεπιστήμιο της Σόφιας	-Περιστασιακά θερινή εργάτρια σε αγροτικούς συνεταιρισμούς -Προς το παρόν ιδιοκτήτρια καταστήματος ξηρών καρπών στη Θεσσαλονίκη -Ιδιοκτήτρια ίδιου καταστήματος στη Φιλιπούπολη (93-95)
Κώστας Βλάχωφ	-Ηλεκτρολογία στο πολυτεχνείο της Σόφιας -Σεμινάρια για ξεναγούς στη Σόφια.	-Ξεναγός τουριστών στη Βάρνα της Βουλγαρίας κατά τους θερινούς μήνες του διαστήματος των σπουδών -Προϊστάμενος στον έλεγχο ποιότητας σε εργοστάσιο για μεγάφωνα στο Μπλαγκόεβγκραντ

Πηγές

- Αρχείο ΔΟΜΕ Βουλγαρικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (ΒΣΠ)
- Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αθήνα

Βιβλιογραφία

- Baerentzen Lars, Το «παιδομάζωμα» και οι παιδονόλεις της βασίλισσας, L. Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949, Ολκός, Αθήνα, 1999
- Bourdieu Pierre, Η διάκριση, Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης, Πατάκη, 2002
- Bourdieu Pierre, Πρακτικοί λόγοι για τη θεωρία της δράσης, Πλέθρον 2000.
- Crampton, R. J., A concise History of Bulgaria, Cambridge University Press, 1997
- Danforth Loring, Η Μακεδονική διαμάχη, ο εθνικισμός σε έναν υπερεθνικό κόσμο, Αλεξάνδρεια, 1995
- Dreyfus Michael, Groppo Brunno, Ingerflom Claudio, Lew Rpland , Pennetier Claude, Pudal Bernard,
- Foucault Michel, Επιτήρηση και τιμωρία, Η γέννηση της φυλακής, Ράππα, Αθήνα, 1989.
- Herzfeld Michael, Η κοινωνική ποιητική, στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού, 1998
- Hugh Poulton, The Balkans, minorities and states in conflict, Minority Rights Publications, London, 1993
- Kalinova Eugenia, Baeva Iskra, La Bulgarie contemporaine entre l'Est et l'Ouest, L'Harmattan, 2002 Mazower Mark, Βαλκάνια, Πατάκη 2003
- Koczanowicz Leszek, Memory of politics and politics of memory. Reflections on the construction of the past in post-totalitarian Poland, Studies in East European Thought 49: 259-270, 1997
- Kofman Elenore, Gender and migration theory, στο Eleonore Kofman, Annie Phizacklea, Parvati Raghuram and Rosemary Sales, Gender and international Migration in Europe, Employment, welfare and politics, Routledge, London and New York
- Laszlo Kurti, Cameras and other gadgets. Reflection on fieldwork experiences in socialist and post-socialist Hungarian communities, στο Social Anthropology, The journal of the European Association of Social Anthropology, (1999) 7,2, 169-187. σελ 175
- Markus George, Τα μετά την κριτική της εθνογραφίας, στο Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία, Ελληνικά γράμματα 1998
- Mazower Mark, Σκοτεινή ήπειρος, Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας, Αλεξάνδρεια, 2001
- Plummer Ken, Τεκμήρια ζωής, Εισαγωγή στα προβλήματα και τη βιβλιογραφία μιας ανθρωπιστικής μεθόδου, Gutenberg, 2000
- Ricoeur Paul, Αφηγηματικός χρόνος, στο Αφηγηματική λειτουργία, εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1990
- Βερβενιώτη Τασούλα, Saved or kidnapped. The children of the civil war, 2002, στο Ph. Carabott, Th.Sfikas (eds), Domestic and International Aspects of the Greek Civil War. Aldershot: Ashgate (υπό έκδοση)
- Ελλενστέιν, Ζαν, Ιστορία του Σταλινικού Φαινομένου, Θεμέλιο, 1975.

- Κυριάκος Κεντρωτής, Βουλγαρία, στο Θ. Βερέμης, Βαλκάνια, από το διπολισμό στη νέα εποχή.
- Λαΐου Αγγελική, «Μετακινήσεις πληθυσμών στην ύπαιθρο», στο L. Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949, Ολκός, Αθήνα, 1999
- Λαμπάτος Γαβρίλης, «Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη. (1949-1957)» Κούριερ, Αθήνα, 2001
- Τσέκου Κατερίνα, Γυναίκες Πολιτικοί Πρόσφυγες στη Βουλγαρία, 2003 (υπό έκδοση),
- Τσιτσιπής Λουκάς, Εισαγωγή στην ανθρωπολογία της γλώσσας, Gutenberg, 1995
- Deacon Bob –Vidinova Anna, Κοινωνική πολιτική στη Βουλγαρία στο Deacon Bob, Η νέα Ανατολική Ευρώπη, το Παρελθόν, το Παρόν και το Μέλλον της Κοινωνικής Πολιτικής επιμέλεια Νίκος Κοκοσαλάκης, Gutenberg, 1996. σελ 132.
- Bourdieu Pierre, Πρακτικοί λόγοι για τη θεωρία της δράσης, Πλέθρον, 2000.
- Hobsbawm Eric, Η Εποχή των Άκρων, Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας, Θεμέλιο, 2002
- Kaneff Deema, Why people don't die "naturally" any more: Changing relations between "the individual" and "the state" in post-socialist Bulgaria, Royal Anthropology Institute (N.S.), 8, 2002
- Portelli Alessandro, What makes oral history different? Στο Perks, R. Thomson, A. The oral History Reader, London, 1998
- Rosaldo Michelle, Χρήση και κατάχρηση της Ανθρωπολογίας: Σκέψεις για τον φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση. Στο Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, Ανθρωπολογία Γυναίκες και Φύλο, Αλεξάνδρεια 1994
- Schissler Hanna, History and the Self: Autobiography and Oral History, ανακοίνωση στο συνέδριο "Remembering Communism", Sofia 29/6-1/7/2002.
- Simon Bryant, Facts and fictions in the archives, Rethinking History 5:3 2001
- Smary Bart, «Michel Foucault: κύρια θέματα και ζητήματα», Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1999.
- Thompson Paul, Φωνές από το Παρελθόν, Προφορική Ιστορία, Πλέθρον, 2002
- Van Boeschoten Riki, When difference matters: Sociopolitical dimensions of ethnicity in the district of Florina, Jane Cowan (editor) Macedonia, The politics of identity, Pluto Press, London
- Verdery Catherine, What was socialism and what comes next? , Princeton University Press
- Voutira, Efthimia and Brouskou, Aigli 2000, Borrowed Children in the Greek Civil War. In Panter-Brick, Catherine and Malcom, Smith (eds) Abandoned Children Cups
- Wolfgang Kaschuba, "Popular Culture and workers' culture as symbolic orders, Comments on the debate about the history of culture and everyday life" στο "The history of everyday life, Reconstructing historical experiences and ways of life" Alf Ludtke, Princeton University Press, 1995
- Wolikow Serge, Ο αιώνας των κομμουνισμών, Πόλις, 2001
- Αναγνωστικό για τη δεύτερη τάξη, Panstwoe Zaklady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa, 1962.
- Αναγνωστικό για την πρώτη τάξη του δημοτικού σχολείου, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1950.
- Αναγνωστικό για την Τρίτη δημοτικού, Ελληνική επιτροπή «Βοήθεια στο Παιδί», Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», Οκτώβρης 1950

- Αναγνωστικό για την Τρίτη Δημοτικού, Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, 1967.
- Αναγνωστικό για την Τρίτη Δημοτικού, Panstwo Zaklady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa, 1956.
- Βαίου, Ν.- Χατζημιχάλης, Κ., Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους πολωνούς στους αγρούς, Εξάντας, 1997
- Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, «Επαναπατρισμός σε μια ξένη πατρίδα: Η επιστροφή των
- Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, Ανάποδα χρόνια, Συλλογική Μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950), Πλέθρον, 1997
- Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκου: Διλήμματα και αντιπαραθέσεις, στο Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία, Ελληνικά γράμματα 1998
- Καρακασίδου Αναστασία, Μακεδονικές Ιστορίες και Πάθη, 1870-1990, Οδυσσέας, 2000
- Λε Γκοφ Ζακ, Ιστορία και μνήμη, Νεφέλη, 1998
- Λυμπεράκη Α., Ευέλικτη εξειδίκευση; Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία, Gutenberg, 1991
- Ματθαίου Άννα - Πολέμη Πόπη, Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία, Βιβλιόραμα-ΑΣΚΙ, Αθήνα 2003
- Μισέλ Φουκώ Η μικροφυσική της εξουσίας, Πειθαρχική εξουσία και υποτέλεια, διάλεξη στη Γαλλία, Ιανουάριος 1976.
- Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα, 1998, «Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της ηλικίας». Στο Ο χρόνος της ιστορίας: Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, 141-156. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. παιδιών του εμφυλίου».
- Πάνος Καζάκος, Οικονομικές εξελίξεις και Μεταρρυθμίσεις στη ΝΑ Ευρώπη, στο Βαλκάνια, Από τον διπολισμό στη νέα εποχή, Γνώση 1995.
- Πασσερίνι Λουίζα, Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα, Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία, - Νεφέλη, 1998 Samuel Raphael, Perils of the transcript, στο Perks-Thompson, 1998
- Σιαπέρας Κώστας, Μυστικοί δρόμοι του δημοκρατικού στρατού. Από τη Βάρκιζα στο Μπούλκες, εκδόσεις Γλάρος.
- Στεργίου Α. «Εθνική διαπαιδαγώγηση και σοσιαλιστικά ιδεώδη» στο Επιστήμη και Κοινωνία, τεύχος 4 Μητσόπουλος Θ., Μείναμε Έλληνες, τα σχολεία των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες, Οδυσσέας, Αθήνα, 1979
- Τοντόροβα Μαρία, Βαλκάνια, η Δυτική Φαντασίωση, Παρατηρητής, 2000
- Τοντόροφ Νικολάϊ, Σύντομη ιστορία της Βουλγαρίας, Νέα Σύνορα, 1983
- Ψημμένος Ιορδάνης, Μετανάστευση από τα Βαλκάνια, Κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα, Παπαζήση, 2001